

LJUBA SISELINA

Orosz „Trianon”

Határon túlra került oroszok

Jó egy év múltán nehéz átfogó és egyértelmű értékelést adni a Szovjetunió 1991-ben történt felbomlásával járó, sokszor spontán folyamatokról. Épp így nehéz előre látnia rendkívüli esemény összes következményét.

Az eltérő álláspontok képviselőinek érvei vitathatóak. Az első kérdés, hogy a Szovjetunió vagy tulajdonképpen Oroszország csődjéről van-e szó. Mit is jelentett valójában, koncepcióját tekintve, nemzetiségi szempontból a Szovjetunió? Lehetséges, hogy a Szovjetunió egy olyan végtelenül ideologizált kísérlet volt az eurázsiai konföderáció megvalósítására az orosz térségeken, mint amilyen Jászi Oszkár meg nem valósult elképzelése Közép-Európáról?

Amennyiben eltekintünk a Szovjetunióban 70 éven át uralkodó ideológiától, akkor az államközi kapcsolatok ugyanolyan sémájáról van szó, mint amilyenre ma Nyugat-Európa törekszik: egységes gazdasági térség határok és vámkorlátok nélkül, közös pénz, közös állampolgárság, közös tervező szervek, közös védelmi politika. Akkor viszont mivel magyarázható, hogy a nemzetközi szakértők egyformán pozitívan értékelik a Szovjetunió szétesésének és az egységes Európa létrejöttének folyamatát? A két folyamat közül melyik felel meg korunk szellemének, az evolúció tendenciáinak?

Kérdés, hogy a Szovjetunió szétbomlása egyet jelent-e a totalitárius rendszer bukásával, vagy éppen megsokszorozza és fokozza azt Oroszország területén? Kérdés, hogy a Baltikumban nem az új demokráciák radikális nacionalizmusa okán született-e újjá a kommunista eszmék népszerűsége?

Az eredmények láttán azt is feltételezhetjük, hogy az 1922-ben létrejött Szovjetunió időzített kisantantta vált Oroszország számára. Hatása 1920-ban kezdődött a balti ütközőállamok létrejöttével.

Sokkal több a kérdés, mint a válasz. Szerencsétlenségünkre azok a politikusok, akik megkezdték a világ egyik legnagyobb és legerősebb államának a lebontását, mindenekelőtt Franciaország és Nagy-Britannia történelmét ismerték, azt, miként váltak meg azok tengerentúli gyarmataiktól. A politikusoknak ez a nemzedéke az Osztrák-Magyar Monarchia szétbomlásának konjunkturálistan értelmezett történetén nevelődött. A szovjet történészek ezt kizárólag progresszív jelenségként magyarázták, amely a gyűlölt Monarchia minden népének meghozd a rég várt felszabadulást. Hallgattak viszont a megosztott népek és nemzeti kisebbségek problémájáról. Márpedig az Osztrák-Magyar Monarchia szétbomlása nemcsak hogy nem oldotta meg a nemzetiségi problémákat, ellenkezőleg, veszélyesen elmélyítette azokat, mivel az új államokban a feltételezett demokratikus eszmékkel szemben előtérbe került a nacionalista gondolat. Annak idején a nemzeti önrendelkezés áldozatául esett a magyar nép egyharmada. Tőlük megtagadták ezt a jogot. Ma ugyanennek a jelszónak az áldozatává válik 30 millió orosz. Van azonban egy lényeges különbség a magyar és az orosz „Trianon” között. A magyarok sorsáról akkor politikai ellenfeleik döntöttek, az oroszok viszont a hazai politikusok hatalmi harcának esnek áldozatul. Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi fejlődésében sok a hasonló vonás. Csak ez a két állam hasonlítható össze „extenzív-kontinentális” fejlődésében, soknemzetiségű alkotmányával és az ezzel összefüggő problémáival.

A magyarok annak idején a Kárpát-medencében meglelve új hazájukat maguk köré tudták tömöríteni az őket körülvevő kis szláv népeket, s ezzel megakadályozták annak eshetőségét, hogy etnikai alakon Oroszország vagy vallási jegyek szerint Németország beolvassza őket.

Így a szláv, a latin és a német közeg találkozási pontján kialakult magyar kultúra döntő tényező lett a politikai értelemben vett Közép-Európa kialakulásában, a híd szerepét játszotta, s egyidejűleg kiegyensúlyozó tengely lett Orosz- és Németország, a pravoszláv vallás és a katolicizmus érdekei között.

Nehéz volna megmondani, hogy a magyarok köztes helyzete nélkül milyen lenne mai világunk, egészében német-katolikus vagy szláv-pravoszláv. Lehet, hogy valahol a volt Kelet-Európában húzódná ma Németország és Oroszország határa.

Hasonló konszolidációs küldetés jutott osztályrészül Oroszországnak, amely a Kaukázusig és a Csendes óceánig elnyúlva összekötötte Európa és Ázsia népeit. A közeg pravoszláv kultúrája egyedi szertartásával, hagyományaival és világlátásával átmeneti fokozatot jelent Nyugat és Kelet vallásai között. A két hatalom - az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország egyedülálló kontinentális integrációs törvények szerint fejlődött, s ezek a törvények nem hasonlíthatók össze a brit és a francia gyarmati rendszerrel; amely a kontinensen kívül, tengerentúli területekre terjeszkedett, és fenntartotta az etnikai, szociális és földrajzi távolságot az ott élő népekkel szemben. Az összefogást elősegítő tényező volt az oroszok és a magyarok védelmi képessége, az a mód, ahogyan magukat és a körülöttük élő kis létszámú népeket mozgósítani tudták a külső (annak idején a tatár-mongol, török stb.) fenyegetéssel szemben. Jellemző, hogy a Szovjetunió némely volt köztársasága vagy népei, amelyek a „reagáló demokrácia” időszakában eltávolodtak Oroszországtól, egy harmadik féllel fennálló konfliktusukban továbbra is támogatást és védelmet keresnek Oroszországnál. Mint például Örményország, Oszétia, Abházia, a török-mechetiek stb. Más kérdés, miként reagál ezekre a kérdésekre a mai orosz vezetés.

A történelem azt mutatja, hogy az antant által Magyarországra és Oroszországra kényszerített határok az akkori feltételek között csupán a potenciális-kommunistikus területek szűkítésének funkcióját látták el. Egyáltalán nem oldották meg népeik nemzetiségi problémáit, amelyeket az instabil ütköző államok létrehozása jelentett, sem az anyaország problémáit, amelyek úgy keletkeztek, hogy elvesztették honfitársaik jelentős részét, feláldozva őket egy utópisztikus elv megvalósításáért. Ezek a közvetlen okok vezettek a második világháborúhoz, a bécsi döntésekhez és a Molotov-Ribbentrop-paktumhoz, a csehek és a szlovákok mai tragédiájához, a jugoszláviai és a Dnyeszter menti háborúhoz, ahhoz, hogy az 1920-ig egymás között soha nem ellenségeskedő oroszok, lettek és észtek viszonya jelentősen megromlott, hogy robbanásveszélyes a helyzet Ukrajna és Oroszország között. Nem vált a béke és a haladás zálogává az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve Oroszország és a Szovjetunió területén az egyik nép rovására a másiknak garantáltak önrendelkezést. Soknemzetiségű térségben ez másként nem is lehetséges.

Az első világháború kezdetéig és a forradalomig Oroszország területileg és a népességet tekintve Európa legnagyobb állama volt. Így minden érlelődő katonai-politikai konfliktusban a szembenállók kedvező szövetségesnek tekintették, annak ellenére, hogy gazdasági helyzete nem volt mindig kielégítő. David Jacobs¹ történész például arról ír, hogy Oroszország különösen lehangelő állapotba került a megnyomorító és szégyenteljes orosz japán háború után. „Az állandóan rossz formában lévő Oroszország emberi tartalékai óriásiak voltak, így - bár háta mögött kinevették - minden európai nemzet szövetségre törekedett vele.” Mindebből következik, hogy a birodalom felaprózása igencsak megkönnyítette a küzdő felek dolgát, és kedvezett Európa többi államának. A feldarabolás viszont csak az etnikai és a vallási ellentétek felszításával volt lehetséges ezekben a soknemzetiségű államformákban.

Oroszországban, amely még az ügyeletes megnyomorító háború résztvevője volt, a bolsevikok átvették a hatalmat. Ők a Londonban és Zürichben megismert nemzeti önrendelkezési jog jelszavával léptek fel. Kérdés, hogy akkor Oroszország számára olyan időszerű volt-e a nemzetiségi kérdés. Elegendő csupán arra gondolni, hogy a forradalmat megelőző nagy felkelések közül egy sem hordozott nemzetiségi jelleget. Oroszország

határközeteiben nem voltak túlságosan erőteljesek a szeparatista tendenciák, mert ott gyakorlatilag autonómiát élveztek. A háború előtti lett hangulatról így ír V. J. Sipols:² „a lett burzsoázia soraiban Csak a nagy októberi szocialista forradalom utcán jelentkezett az a törekvés, hogy kiváljanak Oroszország keretéből. A lett tőkésék 1917 novemberéig azt vallották, hogy Lettországnak Oroszország kebelén belül kell maradnia: A *Dzimtenes vestnesi*³ című újság 1915. II. 12-i számában így írt: „Azt a lettet, aki valamilyen önálló „kis” vagy „nagy” Lettország megteremtésére gondol - nem tekintették volna normálisnak.” A legnagyobb lett párt, a Parasztszövetség egyik vezetője, Mejerovics kijelentette: „A Parasztszövetség ellenzi Lettország függetlenségét, és az Oroszországgal való föderáció híve.”⁴

Ugyanakkor egy sor komoly munkában megkísérelték az Oroszországban élő népek kölcsönös viszonyának vizsgálatát. Köztük a legismertebbek Pjotr Sztruve cikkei. Valójában azonban inkább „fölről”, mint „alulról” közelítették meg ezt a problémát. I. Pétertől kezdve Oroszországban sok felelős állami tisztségre nemcsak a határvidékek szülöttel kerültek, hanem olyanok is, akik korábban európai államok alattvalói voltak. Az ő kezükben volt az ipari termelés jelentős része, sokan vettek részt a kereskedelem és a pénzügyek intézésében, működtek a tudomány és a kultúra területén. Az üzleti és a társasági elit nyelve a francia és a német volt. Így nem túl meggyőzőek azok az állítások, hogy az 1917-es októberi fordulat egyik elsődleges oka az orosz sovinizmus és az elviselhetetlen nemzetiségi elnyomás volt. Kétségtelenül voltak problémák, mint például az antiszemitaizmus, amely részben a pravoszláv államvallás gyökereivel függött össze. Inkább rendszerrel és közvetve Oroszországgal folyó harc alapját teremtette meg az elégedetlenség és a nemzeti érzések szítása. Hasonló „sovinizta” mítosz keletkezett a magyar nemzet körül is. Pedig mindkét esetben csak az államrendről és a szétesés módjáról volt szó.

A *Hadtörténeti folyóirat*⁵ adatai szerint a forradalom vezetői és a vörös katonai parancsnokok közül legfeljebb 10 százalék volt orosz. Hasonló volt az arány az első szovjet kormányban is. Tehát az antanttól vereséget szenvedő bolsevikok nem annyira magának Oroszországnak a megőrzésén fáradoztak. Nekik hatalom kellett bármilyen térségben. Könnyedén elfogadták Finnország ultimátumát, aláírták az Oroszország számára megalázó breszti békét, amely jelentős orosz területeket adott Németország kezére. A szovjet kormány 1920-ban mihamarabb ki akart kerülni a háborúból, így az antant által létrehozandó balti ütköző államokhoz csatolták az oroszországi vityebszki és pszkovi kormányzóság földjeit. Így jött létre Lettországon a negyedik etnográfiai körzet, a pravoszláv Latgalia, ahol a lakosság 27 százalékát teszik ki a lettek.⁶

A történelemben először kísérlük meg szétválasztani önálló államokra Oroszország szláv népeit, önkéntes egyesülésük több évszázados evolúciós fejlődése ellenére. Az ukrainai föld elnevezéséből például mindig arra asszociáltak, hogy az Oroszország határán terül el (Ukrajna), s ebből ered a név: Ukrajna. A magyarok a 19. századig minden keleti szomszédjukat oroszoknak nevezték. A magyar szótárakban később jelent meg az Ukrajna elnevezés.⁷

Az úgynevezett etnikai Ukrajna területei történelmileg vallási jegy alapján különültek el. A nyugati katolikus körzetek az első világháborúig Lengyelország és az Osztrák-Magyar Monarchia keretébe tartoztak, a keleti pravoszláv vidék pedig Oroszország része volt. Így felekezeti mezsgye választott ketté egyetlen népet, meghatározva ezzel Ukrajna határszerepét a pravoszlávság és a kereszténység között, mint amilyen Erdélyé Románia és Magyarország között. Ez egyébként jellemző a határterületekre.

1917-18-ban több kísérlet volt hol Oroszország keretében kialakítandó „Ukrán Népköztársaság”, hol az „Ukrán Munkás-, Paraszt- és Katonaküldöttek Tanácsköztársasága”, hol „Független Ukrán Köztársaság” létrehozására, míg 1918 áprilisában Szkoropadskij hetman bejelentette az „Ukrán állam”

1. TÉRKÉP. UKRAJNA TÖRTÉNELMI TÁJAI

Az egyes területrészek történeti sorsfordulói a középkor óta:

1. A középkorban Litvániáé, illetve Lengyelországé volt; a Hmelnickij-felkelés után - az 1686-os „Örök”-békeszerződés alapján - került Oroszországhoz - Kijevvel együtt. (A sraffozott Kijev alatti rész a senki földje lett.)

2. Ez a terület a 15. század óta mindig Oroszországé, majd a Szovjetunióé volt. (Kivéve természetesen az 1941-44 közötti elemet megszállást.)

3. A középkorban ezen a litván és lengyel uralom alatt álló területen alakult ki a kozákok korlátozott autonómiával rendelkező határőrvidéke. Hmelnickij vezetésével a zaporozsjei kozákok 1654-re elszakadtak Lengyelországtól, de kénytelenek voltak Oroszországhoz csatlakozni.

4. A nyugati rész a Török Birodalomhoz tartozott, a keleti részen pedig annak hűbéressége a Krími Kánság terült el; az egész területet több évtizedes harcok után 1792-re Oroszország megszerelte. (A Dnyesztertől Nyugatra fekvő Besszarábia Moldváé volt, majd Oroszországé 1812-1920 között, s ismét Romániáé 1920-40 és 1941-44 között. A szovjetunió 1944 után megszállta: az északi nagyobb részen a Moldvai ASzSzk jött létre, a déli tengerparti részt Ukrajnához csatolták.)

5. A középkorban Litvániához és Lengyelországhoz tartozott, 1793-ban (Lo. 2. felosztásakor) került Oroszországhoz

6. Ugyancsak a litvánoké és lengyeleké volt, 1795-ben (Lo. 3. felosztásakor) került Oroszországhoz. Lengyelország 1918-39 között átmenetileg ismét birtokolta.

7. Galícia a középkorban Lengyelországé volt, de 1772-ben (Lo. első felosztásakor) a Habsburgok megszerezték. Lengyelország a területet 1920-ban visszakapta, de keleti részét a szovjetunió 1939-ben bekebelezte.

8. A középkorban Bukovina a Moldvai Fejedelemség része volt, 1775-ben a Habsburgoké lett majd 1920-ban Románia kapta meg. Bukovina északi részét a Szovjetunió 1940-41 között átmenetileg, majd 1944-től tartósan bekebelezte.

9. Kárpátalja Magyarországhoz tartozott egy évezreden keresztül. Csehszlovákia kapta meg 1920-ban, majd 1939-44 között ismét Magyarországhoz tartozott. A szovjetunió annektálta 1944-ben.

10. Régebbi története ugyanaz, mint Dél-Ukrajnáé [4], de az 1921-es alkotmány szerint az Orosz SzSzk-hoz került Autonóm SzSzk státuszban. Ukrajnához csak 1954-ben csatolták hozzá.

létrejöttét. Ugyanakkor ennek az államnak a határai nem voltak pontosan kijelölve.

A polgárháború során Gyenyikin tábornok elfoglalta az egész balparti Ukrajnát, és visszaállította ott az orosz adminisztrációt. A Vörös Hadsereg azonban 1920-ban kiszorította a Krímbe a Fehér Hadsereget, és Ukrajna népének megadta a területi-állami önrendelkezést. Ukrajna élt is az orosz érdekek védelmében nem érdekelt bolsevik kormány bőkezűségével, és egyoldalúan magához csatolta a Donyec-medence balparti részét és Novorossziját,

amelyek etnikailag és területileg soha nem tartoztak Ukrajnához, amely ugyanakkor megmaradt az Összoroszárszági Szocialista Szovjet Szövetségi Köztársaság keretei között.

A nyugat-ukrajnai területet átengedték az antant által visszaállított lengyel államnak, illetve részben az új Csehszlovákiának. Már nem létezett az Osztrák-Magyar Monarchia, Magyarországot pedig a komoly forradalmi potenciál miatt az antant Oroszországhoz hasonlóan igyekezett ütközőállamokkal körülvenni, átadva az új államoknak a volt anyaország területének és lakosságának jelentős részét. Vagyis az antant arra törekedett, hogy a lehető legjobban szűkítse azt a területet, amely potenciálisan veszélyeztetheti saját biztonságát és stabilitását.

Magyarország körül sikerült kialakítani kisantantot. Ugyancsak a nemzetiségi kérdést kihasználva az antant a lett és az észti állam megteremtésével és Litvánia visszaállításával elhatárolta magát Oroszországtól. Wilson elnök így emlékezik erre:⁸ „...Ausztriából mintegy 3 millió osztrák-német került ki, és hasonló számú magyar szakadt el Magyarországtól. A csehek és a szlovákok (és a 3 millió magyar jelentős része) saját államot kaptak... Szerbia és Montenegró szerbjei és horvátjai, valamint a volt osztrák tartományok - Bosznia és Hercegovina, amelyekből tulajdonképpen az egész háború kiindult - egy nagy állam, Jugoszlávia létrehozásához kaptak lehetőséget. Olaszország északon Ausztria, Románia pedig Oroszország rovására terjeszkedett. A „fehér oroszokat”, vagyis az antikommunista észti, lett és litván államot önállónak ismerték el.”

A párizsi konferencia egyik résztvevője arról írt,⁹ hogy az Egyesült Államok külügyminisztériumában 1919-ben elkészítették Oroszország felosztásának térképét, amely szerint „Oroszországot nagy természetes, sajátos gazdasági régiókra kell felosztani, de nem válhat annyira önállóvá, hogy képes legyen független államot teremteni.” A bolsevikok által 1922-ben létrehozott Szovjetunió majdnem ilyen képződménnyé vált önkényes gazdasági határokkal, amelyek alá etnikai bázist rendeltek, s amelyeket ugyanakkor nem osztottak meg történelmileg kialakult kölcsönös függőségi kapcsolatokat.

A következő lépés az USA államszervezeti rendszeréhez hasonló orosz kormányzósági területi rendszer felszámolása volt. Megkezdték a birodalom földjeinek úgynevezett etnikai elv szerinti felosztását. Ez azonban már csak azért sem lehetett reális, mert a század elejére egyetlen orosz kormányzóság lakossága sem volt homogén. A bolsevikok a nemzeti önrendelkezési jog jelszavával kezdték kialakítani az etnikai területeket. Ezek azonban legtöbbször nem estek egybe az adminisztratív körzetet alkotó lakosság elhelyezkedésével, és nem ösztönözték a népek átköltözését az önrendelkezés alapján a bolsevikok által kijelölt területekre. Tatárföldön a mai Tatársztánban az 5,5 millió tatárnak továbbra is csupán egyharmada él, a Zsidó Autonóm Területen a lakosoknak csupán 4 százaléka zsidó. A Kaukázusban a bolsevikok kijelölt határok okozták a mai háborúkat.

Ha azt elemezzük, hogy azokban az években milyen szerepet játszott a bolsevikok szírtára korántsem elsőrendű nemzetiségi kérdés, akkor nem alaptalan feltételezni, hogy az 1917-es októberi fordulat Oroszország ellen irányuló periferikus forradalom volt, amelyet a háború közepette, mint a Baltikum esetében, kívülről támogattak. Ismeretes ugyanis, hogy az orosz értelmiség nem osztotta Lenin meggyőződését, nem támogatta terveit. Az ismer politológus, A. Cipko szerint¹⁰ Lenin maga nem ismerte Oroszországot, és jóval több híve volt annak határvidékén s az országhatárokon kívül.

Miközben Magyarország népeit a függetlenségért vívott harc fokozására biztatta a brit „propaganda szolgálat” élén R. W. Seton-Watsonnal,¹¹ a baltikumi népeket az Oroszországtól való függetlenedésre Lindley,¹² a brit kormány petrográdi követe ösztönözte, „Küzdjenek a független Lettországrért, és elérik céljukat” - biztatta a nemzeti vezetőket.

Az antant eleinte felhasználta a német hadsereget, hogy az fehér ütköző zónát hozzon létre a Baltikumban, majd Németországot kiszorítva maga támogatta ott az etnikai államok létrehozását, mivel attól tartott, hogy az orosz helyett az ugyancsak évszázados

hagyományokkal rendelkező német befolyás fog érvényesülni. Ezenkívül, a helyi nemzeti hagyományok gyengesége miatt, Lettország és Észtország nem tudja önmaga megvalósítani ezt a folyamatot. A háború előtt Észtország és Lettország területén a lakosság 40 százalékát a németek, oroszok, zsidók; valamint lengyelek és beloruszok tették ki.¹³ A gazdaság és a pénzügyek kulcspozíciói a németek, a zsidók és az oroszok kezében voltak. Ezek a hagyományok olyan erősek voltak, hogy a húszas-harmincas évek szigorúan nacionalista protekciónizmusa sem tudta megtörni őket.¹⁴ Az új államokban oly mértékben sikerült felszítania nacionalista hangulatokat, hogy A. Berzinya szerint 1940-ben jelentősen megnőtt azok száma, akik önként vonultak fel üdvözölni a Vörös Hadsereget.¹⁵

*

A nemzetek viszonyában a határok problémáját leginkább a tudat alatti szférához lehet sorolni. Nincs távlatuk a terület-átalakítással összefüggő demokratikus vagy nem demokratikus meggyőződéseknek, mivel mellettük léteznek a genetikai emlékezet (az adott esetben térségi, etnológiai és gazdasági) nagyságról. Ezért a határok eltolása és korrigálása eleve kudarcra van ítélve, és nincs jövője.

A két világháború között a nép megosztásának tragédiáját a magyarok mellett csak a baltikumi oroszok élték meg. Helyzetük azonban mégis különbözött attól, amilyenbe a magyarok kerültek Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Ausztriában. A Baltikumban a szovjet hatalom 1919-ben csupán néhány hónapig tartott, éppúgy, mint Magyarországon. Így az Oroszország új államhatárain kívül rekedt oroszok számára (soraikat bővítették a fehéremigránsok) ez egyben a hazával való tudatos ideológiai szakítást is jelentette, mert ott a bolsevikok vették át a hatalmat. Az új balti államokban a német és a zsidó kisebbség nyíltan küzdött jogaiért, az oroszok viszont politikailag passzív csoportot alkottak. Számukra csak a Szovjetunió, a lenini-sztálini Oroszország alternatívája maradt.

Hogyan történt hát, hogy a több mint hét évtizeden át parázsló „orosz Trianon” úgy felizzott, hogy kész lángba borítani Európát és Ázsiát? Az ok a bel- és külpolitikai koncepció hiánya, amely végül is a szovjet vezetés évtizedes tevékenységében reflexszerűen tükröződött. A központ nemzetiségi téren a szovjetesítés politikáját követte minden nemzet és nép esetében. Sajátos típus, a „szovjet ember” megteremtését hirdette, akiből hiányzanak a burzsoá nacionalista és vallási előítéletek. Másrészt viszont a központ támogatta a nemzetiségi különbségek fenntartását a társadalomban, mivel minden fontos és kevésbé fontos okmányban a személyi igazolványtót, a születési anyakönyvi kivonattól, a házkezelőségi igazolásokig szerepeltette a „nemzetiség” rovatot. A központ a párt kádereinek kiválasztásában ugyancsak szigorúan korlátozta az „öslakos nemzetiségek” felvételét a párba.

Jellemző például a peresztrojka építésének, A. Jakovlevnek mondhatni sorsdöntő találkozója 1988-ban a lett értelmiséggel. A Lett Szociáldemokrata Munkáspárt mai vezetője, J. Kezberis, aki akkor a lett KP ideológiai osztályának élén állt, azt kérte Jakovlevtől, járjon közben Moszkvában, hogy növeljék az SZKP-ba felvehető öslakos lett tagok számát.¹⁶

A köztársaságokban tehát állandósult a nemzetiségi viszonyok központból szabályozott sajátos légköre a kvóta-politika következtében. A köztársaságok képviselőit bevonták a moszkvai soknemzetiségű szervekbe. Oroszország fokozatosan elveszítette fővárosát, tudományos akadémiáját, kultúráját, mindezek hivatalosan és ténylegesen szövetségi szervekké váltak. A második világháború után minden erőt a határkörzetek újjáépítésére és felemelésére fordítottak, miközben az orosz kultúra és történelem keletkezési helyeit elnyelték a víztározók. Az utak hiánya és az ötéves terv építkezéseire folytatott toborzás elnéptelénítette azokat. Moszkva körül sok száz kilométeres körzetben eluralkodott a teljes pusztulás és összeomlás. Az orosz nyelvet a felismerhetetlenségig eltorzították a szovjetizmusok. Mintegy 70 ezer templomot bezártak és leromboltak, ez pedig oda vezetett,

hogy degradálódott a lélek, az erkölcs, feledésbe merültek a hagyományok. A harmincas években mindehhez aktívan hozzájárult az erőszakos kollektivizálás és a kulákság felszámolása, megtorlások sújtották a forradalom előtt nagyon jelentős orosz réteget.

A kollektivizálással lakóhelyükről elűztek, a háborús menekültek, majd a háború után építők és szakemberek személyében sok orosz került a határkörzetekbe, ahol kulturálistan légtüres térben éltek. Nem azért nem kapcsolódtak be a helyi politikai életbe, mert nem akartak, hanem mert tulajdonképpen azok sorsában osztoztak, akik nem tartoztak a „nemzed káderek” sorába. Ezt a politikát is a központ hagyta jóvá.

A köztársaságokban az oroszok továbbra is rendkívül elvont „orosz” érdekek szerint éltek, mégpedig gyakran (mint például a Baltikumban) inkább Leningrádhoz, az orosz kultúra központjához igazodtak, mint Moszkvához. Egyetértettek a helyi nemzetiségi elégedetlenséggel, amely az egész országtól elkülönülő moszkvai nemzetek feletti nomenklatúrával szemben jelentkezett. Ugyanakkor a köztársaságokban, különösen Lettországon és Észtországban megmaradt az ott meggyökeresedett oroszok vékonyka rétege, amely a két világháború között befogadta a fehéremigráns családokat. Az igazi orosz kultúra, ezeknek és a nyugati fehéremigránsok örökösének hála, a szovjet korszakban nem tűnt el.

A szovjet időkben a köztársaságokban két párhuzamosan létező csoport alakult ki, az oroszoké és az oroszul beszélőké. Ez utóbbiak sokféle nemzetiséget képviseltek, akik jórészt már a szovjet időkben hagyták el etnikai közegüket.¹⁷ Az áttelepültek számára közvetítő nyelv lett az orosz, pontosabban a szovjetesített orosz nyelv.

Amennyiben csak az oroszokat és nem az oroszul beszélőket tekintjük, legnagyobb százalékban Lettországon, Észtországban, Ukrajnában és Kazahsztánban találjuk őket, vagyis azokban a köztársaságokban, amelyekhez a húszas évek elején a határterületek egy része került. A kaukázuson túli köztársaságokban -Grúziában és Örményországban, valamint Litvániában él a legkevesebb orosz.¹⁸

A gorbacsovi peresztrojka ilyen nemzetek közti állapotban érte az oroszokat. Ennek az időszaknak az egyetlen következetes vonala a glasznosztj volt, amely leleplezte a legfelső állami tisztségeket betöltő elődök cselekedeteit. Ami a társadalmi élet területeit illeti, a tettek jórészt reflex-jellegűek voltak, igaz, ezúttal kedvező előjellel. Az új vezetésnek nem volt saját koncepciója, így átvette az olyan nyugati elképzeléseket, mint a közös európai ház, a világméretű demokrácia, a birodalmi Oroszország. Nem gondolták végig ezek stratégiai jellegét és saját országuk földrajzi, etnográfiai és politikai jellemzőit. A közös európai ház gondolatával eltelt Gorbacsov-korszakban a moszkvai vezetés elvesztette befolyását a nyugati köztársaságokban, és szétszakította az évszázadok alatt kialakult eurázsiai térséget, mivel Közép-Ázsia köztársaságait nem vonzotta az európai ház. A nyugati demokrácia elvei ellentmondásba kerültek a pravoszláv vallás és az iszlám értékelveivel. A peresztrojkat elindító Gorbacsovnak nem volt önálló koncepciója egy olyan államszövetség nemzeti berendezkedésére, amely képes betölteni a rendszer csődjével kialakult légtüres teret, s együtt tartani a különböző kultúrákat. Az átvett nyugati koncepciók nem mozdították elő a Szovjetunió egységének fenntartását, ellenkezőleg, hozzájárultak az ellentmondások elmélyüléséhez.

A Gorbacsov irányította szövetségi vezetés a nemzetiségi politikában egy sor hibát követett el, s ezek után már lényegében visszafordíthatatlanná vált a nemzeti elkülönülés folyamata.

1. A primitív törzsi elzárkózást választották, ahelyett, hogy elemezték volna a korábbi nemzetiségi politika hibái miatt kialakult helyzetet, vagyis megfogalmazták volna az új politikai elképzeléseket először a köztársaságok, majd az autonómiák terén. Ez azért következett be, mert a szovjet időkben nem vizsgálták mélyrehatóan a Szovjetunió nemzetiségi viszonyait. A népek kapcsolatát csupán retrospektív alapon szemlélték,

alaposabban csak az etnográfiaiban és az antropológiáiban vizsgálódtak. Az történt, hogy éppen az e téren vizsgálódó szakértői csoportot bízták meg a peresztrojka nemzetiségi politikájának kimunkálásával.

2. A köztársaságokban jóval gyorsabb ütemben, koncepciózusabban végezték el a „fehér foltok” betöltését, mint a központi elképzelések tették, ami végső fokon a köztársaságok új konjunktúrájához vezetett. Ennek eredményeként a központ nem tudta kivédeni a köztársaságok külső és belső propagandájának alapját jelentő, a közvélemény megdolgozását célzó egyetlen változatát sem.

Ezenkívül a központ maga is a köztársaságok nacionalista mozgalmainak járszalagjára került. Ez nem sokkal később abban fejeződött ki, hogy Moszkva lekezelte az orosz és az orosz nyelvű lakosságot, akikre megszálló, kommunista és sztalinista címkét ragasztottak, vagyis a haladás és a demokrácia ellenségeinek minősítették őket, így hát érdekeiket nem kell figyelembe venni.

3. A szövetségi szerződés felülvizsgálata gyakorlatilag megerősítette az Oroszország központi és határ menti területei között húzódó határokat, amelyeket pedig a húszas években részben az antant, részben a bolsevikok húztak meg. Az is tudott dolog, hogy korábban nem létezett lett és északi állam, sem Belorusszia és Ukrajna. Közép-Ázsiában pedig tisztán gazdasági megfontolásból, önkényesen alakították ki a határokat. A Krím félsziget átadása Ukrajnának 1954-ben kizárólag az akkori pártfőtitkár, Hruscsov voluntarista akciója volt.

E lépések logikus befejezése volt a Szovjetunió parlamentjének az a döntése, hogy törvénytelennek nyilvánította a Baltikum és Moldávia, 1940-ben a Molotov-Ribbentrop-paktum alapján történt belépését a Szovjetunióba.

A folyamat később már csaknem irányíthatatlanná vált. Gyakorlatilag mindenköztársaságban létrejött a párhuzamos rendőrség, katonai alakulatok, ügyészség, bíróság és így tovább, vagyis kettős hatalom alakult ki. Növekszik a szembenállás a nemzeti-szeparatista mozgalmak és a még Moszkva által sem támogatott centristák között.

Jelcin mint az Oroszországi Föderáció elnökségének elnöke ilyen körülmények között tesz komoly kísérletet, hogy megfossza a hatalomtól Gorbacsovot, a Szovjetunió elnökét. 1991 januárjában, a köztársaságokban tett villámlátogatás során, azok vezetőivel szerződést írt alá a kétoldalú kapcsolatokról. Ezekből logikusan következik, hogy elveszti jelentőségét a Szovjetunió elnöki posztja csakúgy, mint az összes központi, köztársaságok fölötti irányító szerv. Ugyanakkor Oroszország Jelcin kézjegyével lemond a köztársaságok iránti minden területi igényről. Itt már a jelcini hibák sora következik. A legsúlyosabb volt köztük az orosz parlament 1991. júniusi szavazása Oroszország szuverenitásáról.

Az orosz elnök, meg akarván szabadulni Gorbacsovtól, feláldozta az orosz népet és érdekeit. Példátlan eset a történelemben. Azok a köztársaságok, amelyekben nem voltak olyan erősek a szeparatista törekvések (Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok) most kénytelenek voltak Oroszországtól és az államszövetségtől függetlenül egyedül keresni saját útjukat, minthogy Oroszország elhagyta őket. Parlamentjeiknek nem volt más választása, mint hogy deklarálják saját függetlenségüket és kezdjék önállóan kiépíteni kapcsolataikat a környező világgal. Ezenközben a háttérben már ott voltak az országos népszavazás eredményei, amelyek szerint a lakosságnak több mint háromnegyede kifejezte óhaját, hogy egységes szövetségben kíván élni határok és más gátak nélkül.

A történészeknek még értékelniük kell a puccs névvel jelölt 1991. augusztus végi moszkvai eseményeket. Az események részben kétségtelenül átgondolatlan kísérletet jelentettek arra, hogy megelőzzék az egységes kulturális, történelmi és gazdasági térség elkerülhetetlen csődjét, amit a Politikai Bizottság és az SZKP KB korábbi harcostársainak ambíciói lobbantottak fel, akik saját nemzetük elnöki bársonyszékében találták magukat. Abban a pillanatban minden, vagy legalábbis csaknem minden személyesen Gorbacsovon múlt. Gorbacsov maga előnyben részesítette az absztrakt demokrata címét a Szovjetunió

elnökének konkrét tisztségével szemben. Nyilván ő maga is felismerte a helyzet kiúttalanságát és azt, hogy képtelen megbirkózni a felizzott nemzeti ambíciók tüzevel. Ezért úgy döntött, hogy a világ közvéleménye előtt a következetes demokrata képét erősíti meg, még a kisebbségeket illető nemzetiségi politika kérdéseiben is. E téren maga a nyugat sem tündökölt demokrataként. Bárhogy is volt, 1991 augusztusa véget vetett Gorbacsov politikai karrierjének, legalábbis saját országában.

A balti köztársaságok nemzeti frontjainak vezetői 1991 szeptemberében az 1917-es finn példát követték, s míg a győzelmet ünneplik, próbára teszik Jelcin következetességét. A függetlenségi népszavazás eredményeire támaszkodva, amelyet 1991 telén-tavasza Oroszországban egészen más politikai helyzetben tartottak, az észt, lett és litván nemzeti küldöttségek vezetői azt követelik, hogy vizsgálják meg kilépésüket a Szovjetunióból. Az említett népszavazáson a baltikumi oroszok a balti demokratikus államokat részesítették előnyben a kommunista centrummal szemben, és így eleve meghatározták a népszavazás eredményét.

Egymást követik a voluntarista döntések. Az alkotmány és az elemi logika ellenére a szovjet népképviselők kongresszusa levette napirendről Lettország, Észtország és Litvánia kilépését a Szovjetunió kötelékéből, s átadta megvizsgálásra annak az elnöki tanácsnak, amelyet a maga idején Gorbacsov jelölt ki, s csupán néhány hónapig létezett. Az elnöki felhatalmazást elvesztett tanács néhány óra alatt döntött a balti államok javára anélkül, hogy szerződést dolgoztak volna ki a volt köztársaságok viszonyáról és elhatárolódásáról az akkor még létező Szovjetunióval. 1940-ben, amikor a Szovjetunióhoz való csatlakozásról szóló, jóval egyszerűbb kérdéssel volt szó, napokig készítették elő mindegyik köztársasággal azt. Most egy csomagban kezelték a balti köztársaságokat, függetlenül attól, hogy Litvániával már csaknem egy éve folytak tárgyalások a kiválási dokumentum előkészítésére. A három köztársaság közül ez volt az egyetlen, amelynél legalább kialakultak az alapok a gyorsabb döntéshez. A másik két köztársaságban ekkor még csak tervezték az Oroszországgal kötendő kétoldalú szerződést. Mivel a Jelcin-utazás idejére nagy sietve készítették elő a köztársaságokról szóló megállapodásokat, a kétoldalú kapcsolatok elvi kérdéseiről szintén még csak tervezték a szakértői csoportok közös munkáját. A Baltikumról való lemondással kezdődött az „orosz Trianon” befejező szakasza, s a folyamat 1991. december 1-jével felgyorsult. Ekkor szavazott az orosz „mindenkitől való szuverenitás” szellemében, amelyről a parlament fél évvel korábban döntött, Ukrajna, a Szovjetunió legnagyobb köztársasága saját szuverenitásáról és önálló független álhun felépítéséről határozott.

Tulajdonképpen lehetetlen és a logikával ellenkező lett volna Oroszország szuverenitása mellett másként feltenni a kérdést saját jövőjükéről a Szovjetunió volt térségei keretében. Ez az esemény mégis szétzúzta az orosz elnök arra irányuló terveit, hogy ő meg tudja valósítani, ami Gorbacsovnak nem sikerült: a központtal szembeálló harcosszerű személyes tulajdonságaival és tekintélyével képes összefognia köztársaságokat. Jelcin számára aligha váratlanul kiderült, hogy Kravcsuk nem kevésbé ambiciózus politikus, mint ő maga, s a legnagyobb és geopolitikailag rendkívül kedvező helyzetű köztársaság elnökeként nem kívánja megosztani a hatalmat korábbi pártbeli harcostársával.

A szláv testvériség szolzszenyicini sémája alapján Jelcin december 4-én megkísérelte megőrizni a szövetséget Ukrajnával. Azon a napon a Minszk közelében lévő Belovezszyében az orosz és az ukrán elnök, valamint a belorusz legfelsőbb tanács elnöke bejelentette a Szovjetunió felbomlását és a három szláv állam valamiféle új szövetségének létrejöttét, Független Államok Közössége néven, amely nyitva áll a többi köztársaság előtt is. Mivel pedig Gorbacsov szövetségi-föderációs szerződésén kívül nem volt más alternatív koncepció, alapként elfogadták a Demokratikus Megújulás Ukrán Partjának tervezetét. Gorbacsov számára nem maradt más, mint hogy lemondjon a többi, nem létező állam elnöki tisztségéről.

Történelmi távlatban a Szovjetunió Belovezsjében történt felbomlása a történelmi Oroszország felbomlásának tűnik. A politikai harc tüzeiben a hármak vezetői az új közösség szláv prioritására téve a hangsúlyt, nem számoltak azzal, hogy helyrehozhatatlanul megsértették Oroszország legkövetkezetesebb kísérőit, a közép-ázsiai köztársaságokat és Kazahsztánt. A volt Szovjetunió hátárainak túloldalán gyorsan kihasználták a helyzetet. Megkezdődött az ázsiai köztársaságok átcsalogatása az iszlám országok felé.

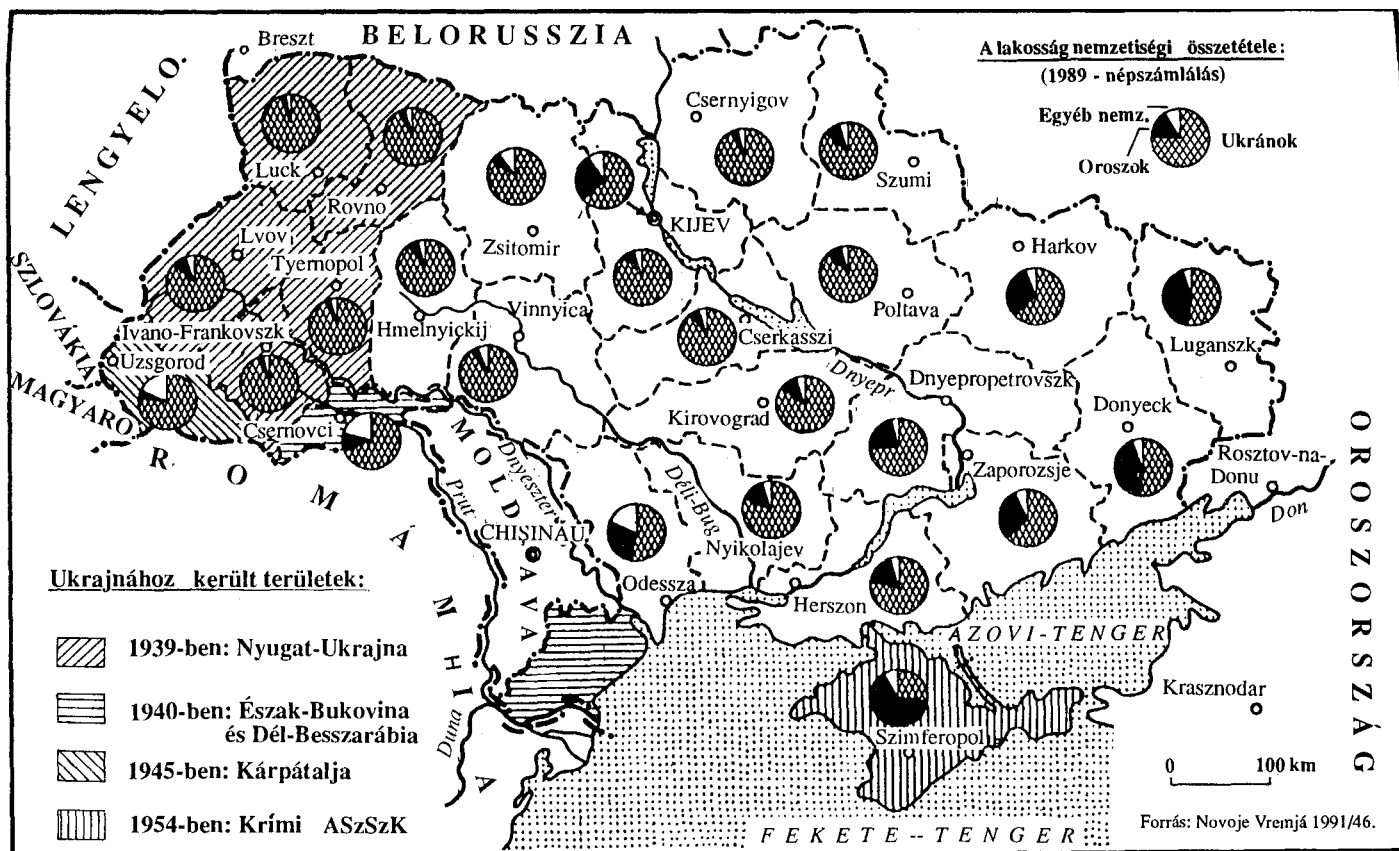
Parlamenti szintre emelkedett a román próbálkozás Moldávia visszacsatolására. Ez a vitás Bukovina és Besszarábia mellett érinti az etnikailag idegen balpartot, az úgynevezett Dnyeszter mentét is. Miután a moszkvai központban megszokták, hogy nem reagálnak az olyan értelmetlen dolgokra, mint Karcbahban egymás megsemmisítése, érzéketlenek maradnak az iránt is, hogy Moldáviában tömegesen pusztították az oroszokat. A demokráciát ott úgy értelmezték, mint a létszámában kisebb nép jogát a számszerűen nagyobb nép tagjainak megsemmisítésére, olyan jogként, hogy a nemzeti állammal nem rendelkező nép a nem soraiból való lakosokat megnyomorítva teremtsen meg saját államát. A világ közössége az „orosz kérdést” sajnos nem támogatta. Az emberi jog nemzetiségileg korlátozott kategória maradt. Nyilván működésbe lépett az Oroszországtól és az oroszoktól való bizonyos történelmi-genetikai félelem. Amennyiben Közép-Európában logikus folyamatnak tekintik az antant-szülemények - Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesését, ugyanebbe a kategóriába sorolták a Balti-tenger mentén az ütköző államok, Lettország és Észtország újratemtési folyamatát. Az európai integrációt hirdelve támogatják és üdvözlik a volt Szovjetunió felbomlását.

Egyes államok és nemzetközi szervezetek politikai rövidlátása az „orosz kérdésben” az, hogy Oroszországot magáris hagyják saját nemzeti kisebbségeinek problémájával. Azok a kísérletek, hogy az orosz kisebbséget külön kategóriába sorolják, csak oda vezethettek, hogy az oroszok körében véglegesen hitelét veszítette a nemzetközi viszonyokkal kapcsolatos „új gondolkodásmód”. A nemzetközi szervezetek érzéketlensége az orosz kérdésben, amikor Oroszország kész beilleszkedni az általánosan elismert nemzetközi normákba, elkeseredést válthat ki az országban s azt, hogy érdekeit a „rég gondolkodás” módszereivel és eszközeivel védje meg. S mindez akkor történik, amikor Európa még csak kezd eltávolodnia háború következményeitől, amelyek jóval kisebb lélekszámú államok területi és etnikai érdekeinek sérelme miatt keletkeztek. Most a szárazföld egyhatodán fokozódik a bizonytalanság és a konfliktusveszély.

A belovezsjei értekezlet ezenkívül jelentősen megrontotta Oroszország viszonyát a nem szláv autonóm köztársaságokkal és területekkel. Veszélyesen kezd elmélyülni az ellentmondás Moszkva és az orosz föderáció szubjektumai között (a csecsen, a tatár konfliktus stb.). Oroszországon belül megkezdődött a szuverén válás reakciója. Az I millió észt önrendelkezési jogát illető moszkvai álláspont következtében méltán vetődött fel az 5,5 millió tatár (akiknek csak negyede él az azonos nevű adminisztratív területen), az 1,8 millió csuvas, az 1,3 millió baskír önrendelkezésének kérdése. Sőt, az etnikai jegyek szerinti szuverenitás tendenciája mellett jelentkeznek a Moszkvától való gazdasági önállósodási törekvések. Gyakran hallható érv az önálló gazdálkodás szükségessége a 35 000 km²-es Észtországban vagy a 45 000 km²-es Moldáviában, miközben megtagadják ugyanezt a jogot Oroszország jóval nagyobb közigazgatási területeitől, például a 178 000 km²-es Novoszibirszki területtől vagy a 2 402 000 km²-es Krasznójarszki határterülettől.

Föderációs és autonómatörekvések jelentkeznek a köztársaságokban is. Észtországban, ahol északon egybefüggő orosz lakosság él, Litvániában, ahol tiszta lengyel körzetek vannak; Ukrajnában a Krímtől és Kárpátaljától Novorossziáig és a Szlobodai-Ukrajna egész sor körzetéig. Moldáviában ilyen körzet a Dnyeszter mente és a Gagauzia. Grúzia több területén is jelentkeznek autonómatörekvések. Még inkább elmélyült a karabahi konfliktus. Magukban

az autonóm köztársaságokban is végbement a széthullási folyamat, például a Csecsen-Ingus, a Karacsajev-Cserkesz autonóm köztársaságban.

2. TÉRKÉP. UKRAJNA MEGYÉINEK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE

Az egykori Szovjetunió területén a nemzetiségi viszonyok peresztrojka polgárháborúvá vált Oroszország határánál és egy sor körzetben. Voltak helyek, ahol ez nyílt fegyveres konfliktusban nyilvánult meg, másutt csak időről időre robbannak ki összetűzések, mint a Baltikumban, de még reménykednek a jogi megoldásban. A Szovjetunió utódállamai az emberi jogokat vagy a határaikon belül lévő népek önrendelkezését illetően nem mutatkoznak olyan következetes demokratának, mint amilyen a maga idejében a Szovjetunió volt. Némelyek, mint Grúzia és Moldávia megpróbálják fegyveres erővel elnyomni saját népeik önrendelkezési törekvéseit. Vannak, akik Ukrajnához hasonlóan ezt a „másként gondolkodók bírósági felelősségre vonásával” teszik.¹⁹

A Szovjetunióval való kapcsolatokat elsőként megszakító balti köztársaságok egyoldalúan megsértették az Oroszországgal 1991 januárjában kötött megállapodást, pedig éppen ennek alapján született döntés önállóságukról. Függetlenségük kikiáltása után a kétoldalú megállapodásoknak ellentmondó törvényeket dolgoztak ki és fogadtak el. Az orosz külügyminisztérium egy sor jegyzékben tiltakozott, az orosz parlament pedig emiatt megtagadta az Észt- és Lettországgal kötött szerződések ratifikálását. A legkomolyabb nézeteltéréseket a köztársaságok állampolgársági kérdése váltotta ki.

Oroszország és a balti köztársaságok 1991. januári megállapodása az aláírásakor garantálta az e területeken élő valamennyi lakosnak az állampolgárság szabad megválasztását. Azt is vállalták, hogy tiszteletben tartják a területükön élő embereknek a jogát, hogy az egyik helyen maradván előnyben részesítik a másik állampolgárságot. A litván állampolgársági törvény részben megfelel a kétoldalú megállapodásnak, bár tartalmaz olyan cikket, amely a litván területen élő kábítószereseket, alkoholistákat és a különböző jogsértőket kizárja az

állampolgárságból. Velük azonos helyzetbe hozza a szovjet hadsereg mai és korábbi tagjait és családtagjait, azokat is, akik Litvániában telepedtek le.

Az észti törvény csak azoknak ad állampolgárságot, akik 1940-ben az Észti Köztársaság állampolgárai voltak, továbbá közvetlen leszármazottaiknak. A többi lakos akkor kaphatja meg az állampolgárságot, ha 3 évig a köztársaságban lakik. Mégpedig a 2+1 formula alapján, vagyis a kérelem beadását megelőzően 2 évig kell Észtországban laknia, majd egy év alatt észti nyelvvizsgát kell tennie, le kell mondania más állampolgárságáról. Tehát ez az egy év a lojalitás vizsgáját jelenti. Az első pillantásra elfogadható határidő következménye az, amit a helyi nemzeti radikálisok el akartak érni. Míg egyesek lojalitását ellenőrizték, az észtországi lakosság másik fele megválasztotta parlamentjét és az államelnököt. Természetesen nem szavazhattak a „nem állampolgárok”, vagyis a lakosság több mint 40 százaléka. Ezzel a törvény elérte fő célját, a nem észteket kirekesztette az állam politikai életéből.

Az Oroszországgal kötött szerződések megsértésében a lett parlament fölülmuta Litvániát és Észtországot. Nemcsak azzal, hogy 16 éves helyben lakást írt elő, hanem a kiegészítő feltételek és kötelezettségek elérhetetlenné teszik az állampolgárságot mindazon oroszoknak, akik a háború után költöztek Lettországra, sőt az úgynevezett őshonos oroszoknak is, akiknek több nemzedéke már 1940 előtt Lettország területén élt. Arról van ugyanis szó, hogy az észtországi feltételeken túl az állampolgársághoz a lett törvény az új haza iránti hűségeskü letételét igényli.²⁰ A pravoszláv, de különösen az óhitű vallást követő oroszok számára elfogadhatatlan a megismételt eskü, amelyben kötelezettséget vállalnak, hogy fegyverrel is megvédik Lettországot. Így tehát Lettországra, ahol az oroszok a lélekszám felét teszik ki, maximális lett nemzeti protekcionizmus érvényesül. Ezt több, elfogadásra kész törvény egészíti ki. Ilyen a párttörvény, amely szerint a köztársaságban csak annak állampolgárai fejthetnek ki politikai tevékenységet, vagy a tulajdonról és a privatizációról szóló törvény, ami szerint csak az állampolgároknak lehet tulajdona. Ilyenformán Lettország orosz lakosai még a saját lakásukat sem vásárolhatják meg.

A reprivatizációs törvény ugyancsak a nemzetiségi kérdésen alapul. Az 1940-ben kisajátított tulajdon visszaigénylőinek zöme zsidó, orosz és német, ezért egyelőre csak a mezőgazdaságban folyik reprivatizáció. Ezt az indokolja, hogy Lettországra csakúgy, mint Észtországra főként lettek, illetve észtek dolgoztak a mezőgazdaságban, és ők voltak a tulajdonosok is.

A köztársaságokban tehát a nemzeti protekcionizmus meghatározza a gazdasági reform prioritásait is. Megpróbálják visszaszorítani a nagyipart, s ezzel felszámolni a nem lettek és nem észtek munkahelyeit. Észtországra az orosz lakosság északon egy tömbben él, de a köztársaság rendkívül súlyos energiaválságától függetlenül fel akarják számolni az oroszokat foglalkoztató kitermelő ágazatot (bányászatot), megfosztva őket a létezés minden feltételétől.

A helyi sajtópropaganda egyidejűleg olyan benyomást kelt, hogy ezekben a köztársaságokban a nem észtek és nem lettek azonosak a szovjet hadsereggel, ebben fejeződik ki együttérzésük a „megszállt” nép iránt. Ez különösen Kelet-Európában talál visszhangra, mert ott az orosz belügyi csapatokat a volt szovjet köztársaságok orosz lakosságával azonosítják. Az oroszok Baltikumból történő kiköltöztetésének abszurd igényét olyan követeléssel lehet összehasonlítani, hogy telepítsék ki Erdélyből a magyarokat vagy Magyarországról a szlovákokat, a volt Osztrák-Magyar Monarchia összes német lakosát tegyék át Ausztriába. Nem felel meg a valóságnak, hogy 1940 után a Baltikumban lényegesen megváltoztak az etnikai arányok. A forradalom előtti statisztika szerint a lettek aránya az utóbbi 80-90 évben csupán 10-IS százalékkal csökkent. Inkább az történt, hogy a háború utáni években oroszok töltötték be az 1939-40 elején Németországba repatriált németek helyét, az etnikai-demográfiai űrt, s így a „német tényező” „orosszal” cserélődött fel.²¹

Oroszországgal a szerződést még akkor írták alá, amikor a nyelvtörvénynek csak a tervezete volt meg, s az előírta, hogy a köztársasági és az orosz nyelv egyenrangú.²² Az állampolgárok az államhatalmi, a közigazgatási szerveknél és a hivatalokban megválaszthatták a nyelvet, amit használnak. A tisztviselőket viszont kötelezték, hogy a szolgálathoz szükséges mértékben tudjanak lettül és oroszul.²³ A lett törvények például a kétoldalú megállapodás aláírásakor garantálták a lett mellett az orosz nyelvű oktatást. A településeken a lett feliratokat szükség szerint más nyelvű fordítás kísérte.²⁴

Az a törvény viszont, amelyet a Baltikumban a Szovjetunióból történt kiválás után fogadtak el, eltörölte az orosz nyelv használatát, amelyen Lettorszáiban a lakosság 51-53, Észtországban pedig mintegy 45 százaléka érintkezik egymással.²⁵ Az új lett törvényben például az orosz csak az egyik idegen nyelvként, a feltételezett használat alapján a 4. helyen szerepel az angol és a német után.²⁶ A törvény csak futólag említi, hogy a tisztviselők válaszhatnak a hozzájuk forduló személynek anyanyelvén is.²⁷

Az oktatást csak lett, illetve Észtországban észt nyelven biztosítják. A többi lakos anyanyelvi oktatásának jogát semmi sem garantálja. Az, új törvény értelmében a városokban és a lakott településeken a feliratok kizárólag lett nyelvűek.²⁸ Az állvasi nyelvtörvény megsértésének adminisztratív és büntetőjogi következményei lehetnek.²⁹

A nyelvi politikában egyébként nem tesznek kivételt a kompaktan oroszok lakta körzetekben sem. Észtországban ez a Kohtla-jarvai járás, Lettorszáiban Latgalia (a volt orosz vityebszki kormányzóság) és Riga, ahol a lakosság 75 százaléka oroszul érintkezik. Lettorszáiban még a húszas-harmincas években sem volt hasonló helyzet. Hiteles adatok szerint ezekben az években Latgalia egyik legnagyobb városában, Daugavpilsben (Boriszoglebszk) a parlamenti üléseket oroszul tartották, mert a képviselőknek csak 27 százaléka volt lett.³⁰

Sok szakértő szerint Lettorszáiban a nemzeti protekcionizmus mai méretei nemcsak a húszas-harmincas évek kereteit lépik túl, hanem az ésszerű határokat is, és tudományos nyelvhasználatban csak a pszichiátria nyelvén írható le.³¹

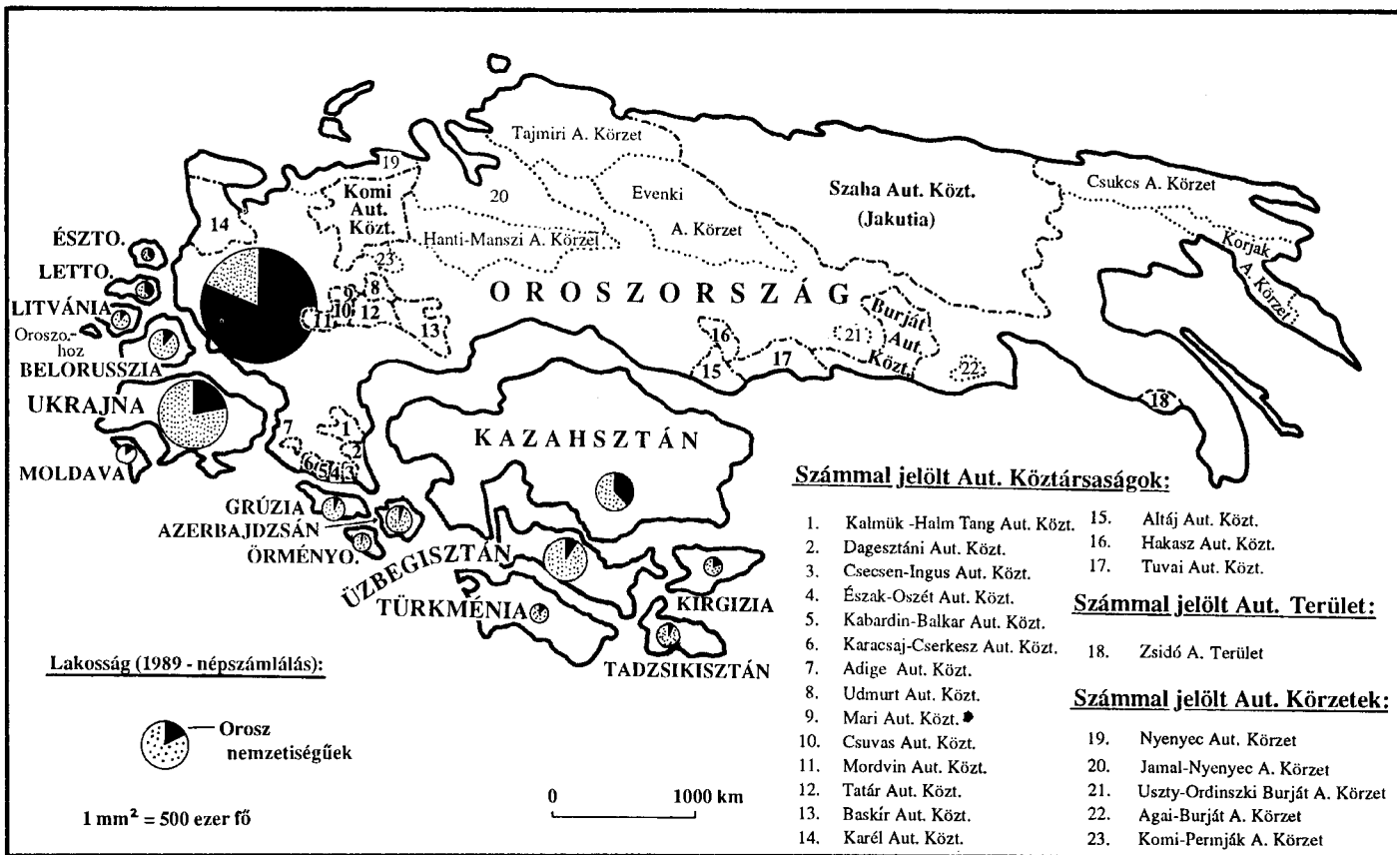
Lett- és Észtországban tehát hivatalos politika rangjára emelték, hogy az ország lakosságának körülbelül egyharmadát kizorítsák a határaikon túlra. A megmaradó, orosz nyelvet beszélő 15-20 százaléknyi lakost asszimilálni akarják. Nem nehéz feltételezni ezek után, miként alakulnak az orosz-lett, illetve az orosz-észt kapcsolatok.

A korábbi Szovjetunió többi köztársasága talán Moldávia kivételével nem foglalta törvénybe viszonyát a területén élő orosz lakossággal. Oroszország és Ukrajna most dolgozza ki a kettős állampolgárság kérdését. Kazahsztán megtartotta az orosz mint a nemzetek közötti érintkezés nyelvét. A különböző köztársaságokban eltérő az orosz-fóbia és a nemzetiségi kisebbségeket illető politikai előrelátás. Az orosz külügyminisztérium és a kormány az utóbbi időben napirendre tűzte és kiemelt kérdésként kezeli külpolitikájában a szomszédos köztársaságokban élő oroszok helyzetét és Moszkva viszonyát a volt szovjet köztársaságokhoz. A történetből azonban nem lehet kiiktatni azt a nyilvánvaló tény, hogy a maga idején éppen a mostani orosz vezetés kezelte le a köztársaságokban élő oroszok problémáját, és az esetek többségében tragikus kisebbségi helyzetbe sodorta őket. Az elnök és a kormány minden erőfeszítése ellenére a köztársaságokban rekedt oroszok bizalmatlanok a mai vezetéssel szemben. Ilyen körülmények között Moszkva erőfeszítésétől függetlenül az oroszok és az orosz nyelvű lakosok különféle önszerveződő formákkal igyekeznek maguk megvédeni érdekeiket.

Az önszerveződések részben a nyolcvanas évek közepén kezdtek kialakulni, részben a minőségileg ríj politikai helyzetben jöttek létre.

A hagyományos formák egyike a *kozákság*, amely tulajdonképpen még csak nem is etnikai csoport, inkább réteg, amely a forradalom előtti Oroszországban összefogta a határok védelmét önként vállaló szabad telepeseket. A szovjethatalom idején felszámolták a

kozákságot, és részben megtorlások érték őket. Különösen nagy kozák települések voltak Ukrajna balparti részén és a Kaukázus előhegyeiben, így a kozákok ma Oroszország és Ukrajna

3. TÉRKÉP. A VOLT SZOVJETUNIO KÖZTÁRSASÁGAI

érdekeinek találkozási pontjára kerültek. Nagy kozák települések voltak egész Szibériában, kisebbek pedig szerte az országban, beleértve a Baltikumot is. A kozákok fő követelése ma az, hogy állítsák helyre jogaikat, és adják vissza a húszas években elvett földjeiket.

Legnagyobb számban az úgynevezett *kulturális újjászületés társaságai* jöttek létre. Ezek főként az Oroszországon kívül élő, s magát az orosz kulturális közeghez számító értelmiséget fogják össze. Céljuk általában az, hogy a történelmileg hagyományos orosz területeken megújuljon az orosz kultúra és hagyomány. Több köztársaságban néhány ilyen egyesület is működik, ami sajnos nem mindig a tagok különböző érdekeit, hanem az ambiciózus vezetők harcát mutatják, s ez komoly zavart kelt az egyesületekben.

A *vallási* társaságok ugyancsak a nyolcvanas évek második felében kezdtek újból megjelenni. Nem titok, hogy a pravoszláv egyház nem mindig volt jóban földijeivel, és különböző történelmi szakaszokban kiszorította területéről az engedetleneket. Az orosz duhoborecek annak idején Ukrajnába, majd Kanadába és az Egyesült Államokba költöztek át. Az óhitűek közelebb, a Baltikumban telepedtek le. A „fényes kommunista jövő” ideáljainak csődjével párhuzamosan kezdett növekedni a társadalomban az egyház szerepe, ami az emigráns oroszok körében mindig is központi jellegű volt.

Több köztársaságban törvény tiltja a nemzeti alapon álló *pártok* szervezését, néhol mégis megjelennek a jórészt oroszokat és oroszul beszélőket tömörítő pártok. Ilyenek például a monarchista pártok. Az oroszokat azonban jobban vonzzák a nemzetek fölötti centrista szervezetek, mint Lettországból például a Demokratikus kezdeményező centrum, Ukrajnában a Köztársasági mozgalom és a liberális pártok stb.

Ahol az orosz lakosok - mint például a Baltikumban - nem kaptak állampolgárságot, társadalmi-gazdasági formákkal élnek. Ezt a fehér orosz emigránsoktól kölcsönözték, akik letelepedésük helyén 1917 októbere után alakították meg az ilyen szervezeteket.

Lettorszáiban vették át elsőként ezt a közösségi formát a meglehetősen szétszórtan élő oroszok. A Lettországi Orosz Közösség megalakulását meghirdetve, a célokat és a feladatokat a következőkben fogalmazták meg: „Szervezetünk a Lettorszáiban élő oroszok és mások önkéntes egyesülése, akik magukénak érzik az orosz nyelvet és a sok évszázados orosz kultúrát, s meg akarják őrizni és fejleszteni kívánják a sajátos nemzeti kultúrát, a hagyományos szellemiséget és a történelmi emlékezetet.

A Lettországi Orosz Közösség feladatának tekinti az egységes, valós *kölcsönös segítségnyújtást* erkölcsi és anyagi téren a közösség minden tagjának, *az egész emberélet során, nemzetiségtől függetlenül.*”³²

Belső és külső érintkezésben a közösség értékelve az alapszabály szerint

a testvériség, a türelem és az együttműködés. A közösségek nehézkesen alakulnak, de fennállásuk két éve alatt megjelentettek egy sor újságot, kulturális-történelmi kiadványt. Az orosz közösség finanszírozta műszaki egyetem a helyi felsőoktatási intézményekből elbocsátott orosz professzorokat és szakembereket alkalmazza, lehetővé téve, hogy orosz nyelven tanuljanak az orosz nyelvű gyerekek. Nyitottak néhány orosz tannyelvű óvodát, líceumot és gimnáziumot. Maga a közösség a főleg orosz nyelvűeket foglalkoztató nagy iparvállalatoktól és a Lettorszáiban működő vállalatoktól kap támogatást.

Hasonló közösségek szerveződnek Észtországban és Litvániában is.

Már volt szó az orosz *autonóm területekről*, de a köztársaságok tiltó törvényei miatt egyelőre ilyenre nincs példa.

Az orosz közegben kidolgozott más koncepciók közül figyelemre méltó a *szabad városok és partner népek* gondolata, amely a Baltikumban terjedt el. A Baltikum akkor lendült fel, amikor felvirágzott Oroszország és a nyugat kereskedelme. Rigát és más nagy balti városokat abban az időben többféle kultúra és a nemzetiségi tolerancia jellemezte. A szabad városok hívei úgy próbálják megújítani a lett és észt nagyvárosok nemzetközi érintkezésének légkörét, hogy igyekeznek feléleszteni azok kereskedelmi híd szerepét Oroszország és a Nyugat között.

Amíg a köztársaságokban nincsenek meg a békés együttélés feltételei, a lett- és észtországi oroszok tragikus döntésre hajlottak, hogy önként lemondanak a köztársasági állampolgárságról. Ezzel bojkottálnák az óriási nemzeti protekcionizmust.

Néhány szó a Független Államok Közösségéről, mégpedig abból a szempontból, hogyan lehetne megoldani az oroszok problémáit az új államokban. A FÁK-nak ma 6 állam a tagja. Kazahsztán kivételével éppen azok a köztársaságok nem vesznek részt benne, amelyekben a lakosság jelentős részét oroszok alkotják. A FÁK ugyan potenciálisan képes megoldani ezt a problémát úgy, hogy tagjai gazdasági, információs, jogi, vám- és pénzügyi közösséget alkotnak, de nem tudja rendezni az egyelőre távol maradó köztársaságokban élő csaknem 15 millió orosz problémáját.

Ily módon a „ránk kényszerített vagy önmagunkra vállalt hallgatás” (ahogyan a maga idején Hajdú Tibor jellemezte a szomszéd államokban élő magyar kisebbség megközelítését), a ráaggatott címkék békés elfogadása tragikus szerepet tölt be az oroszok sorsában is, és felteszi a pontot a több mint 70 éve kezdődött orosz „Trianonra”.

Jegyzetek

1 Jacobs, David: *An American Conscience, Woodrow Wilson's Search for World Peace*. Harper and Row 70.

2 Sipols, V. J.: *Za kuliszami inosztranoj intervencii v Latvii (1918-1920)* Moszkva. Politizdat, 1959.

3 Ugyanott, 53.

4 Zalite, P: *Ka Latvija taps, vai ka piebildijas tauatas pašnoteikšanas ideja?* Riga, 1928, 541.

5 *Vojennoistoricseskij zurnal*, No. 1990.

- 6 Straume A.: *Starpnacionalas attiecibas Latvija (1921-1940) po Pretstatu Cina*, Riga, 1983. 160.
- 7 A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság füzetei. 3., Nyíregyháza, 1990. 11.
- 8 Jacobs, David: *An American Consciense... 124.*
- 9 Miller, D. H.: *My Diary at the Conference of Paris*. IV. 219. Idézet V. J. Sipols Za kuliszami alapján... 50-51.
- 10 Cipko, A.: *Horosi li nasi principii?* Novij mir, No. 1990.
- 11 Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of a New Europe*. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. Seattle, 1981.
- 12 Seskis, J.: *Latvijas valsts izcelšanas pasaules kara notikumu norise*. Riga, 1938. 134.
- 13 Skujenieks, M.: *Latvieši svešuma un citas tautas Latvija*. Riga, 1930. 132-133.
- A nagyvárosokban az észti és a lett nemzetiségűek száma még kevesebb volt. Érdekes ilyen szempontból a legnagyobb balti város, Riga statisztikája. *Isztoricseszka Enciklopédia Rigi*. Riga, 1990.
- 14 Lettorszáiban 1925-ben a 300-nál több embert foglalkoztató cégtulajdonos között egyetlen lett sem volt. A nemzeti protekcionista politika eredményeként a húszas évek végére 5 lett nagytőkés volt, a harmincas évek második felében már az alaptőke mintegy 25 százalékkal rendelkeztek. Emellett 36 százalék maradt a zsidók, 35 a németek kezében, akik kulcspozíciókat foglaltak el a kereskedelemben.
- Straume, A.: *Starpnacionalas attiecibas... 161.*
- 15 Berzinya, A.: Eto bülo, bülo, bülo... *Ruszkij puty*. No. 6. 1992.
- 16 *Szovjetszkaja Latvija*, 1988.
- 17 Jellemző, hogy Lettország egész területén az első világháborúig a mainál nem sokkal kevesebben, körülbelül 2 és félmillióan éltek. A lettek valamivel többen voltak, mint 60 százalék, a további 40 százalék zömmel német, orosz, zsidó, lengyel, belorusz volt. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint Lettország lakossága 2 millió 666 ezer. Közülük 52 százalék lett, a legnagyobb etnikai csoportot 34 százalékkal az oroszok alkották. Joggal jegyzi meg azonban a demográfusok, hogy a harmincas évek közepén és a nyolcvanas évek végén tartott népszámlálás adatainak csak nagy fenntartásokkal hihetünk, mert ismét olyan társadalmi-politikai légkör alakult ki, amelyben előnyösebb lettnek minősülni. Hasaló a helyzet más köztársasági népszámlálásokkal, ahol a vegyes családok utódai vagy az orosz kultúrában nevelkedett helyi nemzetiségiek, valamint az úgynevezett „akklimatizálódott” oroszok biztonságuk vagy szociális előnyök reményében jobbnak látták, hogy nemzetiségüket helyire cseréljék.
- Ha számításba vesszük a polgároknak azt a csoportját, amely valamely nemzetiséghez tartozónak vallotta magát, de az oroszot tekinti anyanyelvének, az észtsországi, lettországi, ukrájnai, kazahsztáni és moldáviai etnikai oroszok százalékarányához hozzá kell számítanunk 17-20 százalékot. Így kapjuk meg az úgynevezett oroszul beszélők számát, vagyis azokét, akik oroszul érintkeznek. Lettorszáiban ók a lakosság 51-53, Észtsorszáiban több mint 40, Ukrájnáiban 37-38 százalékát teszik ki.
- 18 A *Profil* című osztrák folyóirat adatai szerint valamivel kisebb a köztársaságokban élő oroszok száma, és 2 százalékos eltérés van az Oroszországban élők arányában. Az ábra emellett csak az etnikai oroszokat veszi tekintetbe, és nem adja meg az oroszul beszélők százalékát. Ez pedig a köztársaságokban jelentős, elérheti a 10-13 milliót (beleértve a köztársaságokból származó és Oroszország területén élőket). Ezenkívül az ábra nem számol az utóbbi két év jelentős migrációs folyamataival. Az a baj, hogy Oroszországban gyakorlatilag nem vezetnek menekült-statisztikát. A különböző felek által a köztársaság etnikai összetételéről közölt adatok konjunktúra tárgyai, és az eltérés egyik vagy másik oldalra 5-10 százalék lehet.

A *Moszkovszkije novosztyi* No 40, 1991. október 6-i számában közreadott 1991. évi adatok:

Szovjetunió	293 millió lakos	51 százalék orosz	149,43 millió fő
Oroszország	147	83	122,01
Észtsország	2	30	0,60
Lettország	3	33	0,99
Litvánia	4	9	0,36
Belorusszia	10	12	1,20
Ukrájna	52	21	10,92
Moldávia	4	14	0,56
Grúzia	5	7	0,35
Örményország	3	3	0,03
Azerbajdzsán	7	8	0,56
Kazahsztán	17	41	6,97
Türkménfa	4	13	0,52
Uzbekisztán	20	11	2,20
Tadzsisisztán	5	10	0,50
Kirgizia	4	22	0,88

A köztársaságokban 27,42 millió orosz él.

A Baltikumban 1,95 millió orosz lakik.

19 Ukrajnában jelenleg a parlament előtt van egy törvény „A területi önrendelkezés felvetésének büntetőjogi üldözéséről”. Nem tudom, hogy enyhül-e vagy szigorodik majd x tervezet.

20 38. cikk. Az állampolgár esküje.

„Én (családi és utónév) születtem (hely, idő) ünnepélyesen fogadom, hogy kizárólag a Lett Köztársasághoz leszek hűséges. Teljes egészében és örökre lemondok bármely más állampolgárságról, más állam iránti hűségről és alárendeltségről. Kötelezem magam, hogy hű leszek a Lett Köztársaság alkotmányához, lelkiismeretesen betartom az alkotmányt és a Lett Köztársaság törvényeit, minden erőmmel védelmezem azokat, és alávetem magam Lettország törvényesen kialakult államhatalmi szerveinek.

Kötelezem magam, hogy szükség esetén életemet sem kímélve a törvényadta rendben megvédem a Lett Köztársaság szuverenitását és függetlenségét.”

21 *Sztatyisztika po knyige Russzkije v Latvii. Isztorija i szovremennoszty.* Riga, 1992. LAD kiadás.

22 A Lett Szovjet Szocialista Köztársaság nyelvtörvénye. Bevezető szakasz. 18. Riga, 1989. V 5.

23 Ugyanott 2. fejezet, 4. cikk. 19.

24 Ugyanott 5. fejezet, 16.-17. cikk.

25 A Lett Köztársaság törvénye arról, miként lépnek életbe a Lett Szocialista Köztársasági nyelvtörvényt érintő változásokról és kiegészítésekről szóló Lett Köztársasági Törvények. Riga, 1992. március 31. I. fejezet, 1. cikk.

26 Ugyanott, 3. fejezet, 8. cikk.

27 Ugyanott 3. fejezet, 9. cikk.

28 Ugyanott 5. fejezet, 16-20. cikk.

29 Ugyanott 6. fejezet, 22-23. cikk.

30 Straume, A.: *Szarpnacionalas attiecibas...* 160.

31 *Novoje vremja.* 1991. Ide tartozik a rigai polgármester, Tejkmanis sajtóban idézett nyilatkozta, hogy egyharmadával csökkenteni kell Lettország lakosságát. A rigai városi tanács 1992. április 10-én szavazott arról, hogy az állami nyelvről szóló törvény megsértéséért vezessék be a halálbüntetést. A nemzeti front 6 képviselője mellette foglalt állást, 13 tartózkodott, és csak 5 voksolt ellene.

32 A Lettországi Orosz Közösség nevű szervezet nyilatkozata és alapszabálya. Riga, 1991. március 23. I.

LJUBA SHISHELINA

RUSSIAN “TRIANON”. RUSSIAN MINORITIES IN THE WAKE OF THE DESINTEGRATION OF THE SOVIET UNION

Using parallels between the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy and that of the Soviet Union, the author analyzes the common historical roots of similar crisis phenomena in present-day Russia and in Hungary before 1918. The internationalism of the multiracial leadership of the Bolshevik revolution of 1917, and the subsequent 70 year legacy, forced the interests of the leading nationality, the Russians, into the background. Currently, this represents a serious source of conflict, particularly in the Russian-Ukrainian relationship, and in the case of the Baltic states. The author finds cause for the ethnic-minority phenomena that accompany the disintegration of the Soviet Union in the various mistakes in domestic and foreign Soviet policy. The final part of the study presents the current situation of Russian minorities living on the territory of the Soviet successor states.

SZESZTAY ÁDÁM

Lengyel kisebbségek a Szovjetunió utódállamaiban

A volt Szovjetunióban élő népes lengyel kisebbség sorsa hazánkban kevésbé ismert. A távol-keleti köztársaságokban és Oroszország Európától messzire eső területein is számos ember vállalja ma már nyíltan lengyel voltát vagy lengyel származását, amióta ez nem jelent főben járó vétséget a hatóságok szemében. Jelentős tömegben azonban az egykori birodalom nyugati peremállamaiban, Lengyelország új szomszédországaiban, valamint Lettországbban laknak lengyelek. Érthetően ezeken a vidékeken merül fel a lengyelek sorsa fontos kérdésként, ami a nemrég függetlenné vált országok belpolitikáját és külpolitikáját, így főként Lengyelországhoz való viszonyát döntően befolyásolja. Ennek kapcsán olykor egy-egy újságcikkben vagy rádióhírben nálunk is hallani lehet arról, hogy valamely lengyel politikus és litván vagy ukrán kollégája tárgyalásain szóba került a kisebbségek helyzete,¹ a közölt hírek azonban messze nem elegendőek ahhoz, hogy a magyar közvélemény megismerje, milyen jelentős problémát érintenek ezek a híradások.

A keleti lengyel kisebbségek életét kutatva be kell határolni a témát, amivel foglalkozni kívánunk, a kérdéskör ugyanis nagyon szerteágazó. A lengyelországi szakirodalomban fontos helyet foglal el a „keleti végek” (a mai Kelet-Litvánia, Nyugat-Fehéroroszország, Nyugat-Ukrajna) lengyel lakossága második világháború alatti és utáni, Távol-Keletre deportálásának feldolgozása. Már a négy éve erről kiadott feldolgozó bibliográfia és forrásfelsorolás is egy 300 oldalas könyv formájában jelent meg.² A Szovjetunió nyugati részén a legjelentősebb genocídium a lengyeleket érte a második világháború idején. Illeszkedik mindez a lengyel történelemfelfogás ama vonulatába, amely Oroszországot elnyomón, leigázónak tekinti.³ A deportálások ténye a keleti lengyelek jelenlegi helyzete szempontjából sem közömbös, hiszen megalapozatlanná teszi a vádakot, hogy a lengyel kisebbségek lényegében Oroszország meghosszabbított kezei.⁴

Lényegében a deportálásokkal van kapcsolatban, hogy elég előkelő helyet foglalnak el a lengyelországi érdeklődésben a távol-keleti lengyel diaszpórák. Persze ennek nemcsak a deportálások ténye, hanem a deportáltak viszonylag nagy létszáma is oka. Kazahsztánban például közel annyi lengyel él, mint Lettországbban. Sorsuk figyelemmel követése érdekes lehet, hiszen élő példái annak, hogyan őrzi meg tudatát egy lételemeitől, nyelvétől is teljesen megfosztott kisebbség. Ezzel azonban itt most nem foglalkozunk részletesen. Nem térünk ki a keleti lengyelség háború előtti történetének részleteire sem, jóllehet Lengyelország és a „keleti végek” mai kapcsolatában még nagyobb szerepet játszik a történelmi nosztalgia, mint Magyarország és az elcsatolt területek viszonyában. Jó példa erre a Varsóban 1991 óta megjelenő *Przeгляд Wschodni* (Keleti Figyelő), ami jóllehet a keleti lengyelek jelenével és múltjával is hivatott foglalkozni, szinte 90%-ban a történelemre összpontosít.⁵ A keleti területek történelmével foglalkozó kiadványok igen népszerűek, megeskik, hogy egy különben nem történelmi profilú folyóirat egy teljes számot szentel egy város történetének.⁶

A továbbiakban a keleti lengyelek lélekszámának feltételezhető alakulását, képzésük, sajtójuk, szervezkedéseik fejlődését követjük figyelemmel, valamint arra a kérdésre keresünk választ, hogyan éli meg felelősségét külföldi kisebbségeiért az anyaország. Lengyelországon kívül három államot vizsgálunk különös figyelemmel, Lengyelország keleti szomszédait: Ukrajnát, Fehéroroszországot (Belorussziát) és Litvániát. Ezeken kívül említést teszünk Lettországról, ahol csekély számuk ellenére ma talán legkedvezőbb a lengyelek helyzete.

A keleti lengyel kisebbségek száma

A lengyelek lélekszáma jelentőségük egyik legfontosabb tényezője, egyszersmind ez az, amiről talán a legkevesebb bizonyosat lehet állítani. Egész biztosan csak annyit, hogy viszonylag sokan vannak.

Miért van ez a nagy bizonytalanság? Hetven évre visszamenően nincs olyan népszámlálási adat, amit legalább félig-meddig hiteles forrásnak tekinthetnénk.⁷ Föltehetően nemzeti elfogultság vagy ideológiai elgondolás következtében egyszerű adathamisítás történt (ami a szovjet statisztikai módszereket ismerve teljesen természetes jelenség). Ismeretes az is, hogy kisebb részt önérdékből, de nagyon sok esetben kényszerből vagy megfélemlítettség miatt sok szovjet állampolgár a népszámlálásokon valótlan adatokat közölt. Mindezzel találkozhatunk mi is a kárpátaljai magyarság háború utáni történetében. Ugyaninnen tudhatjuk, hogy hiába enyhült (sokfelé) az állami kényszer az 1960-as, 1970-es évektől, aki már egyszer félelemből a többségi nemzethez tartozónak (vagy oroszként, esetleg egy számarányában jelentéktelen kisebbség részeként) „írta be magát”, azon már nemhogy maga, de még gyermekei sem változtathattak. A helyzetet az teszi igazán áttekinthetlenné, hogy még a legjobb szándékkal sem igen lehet felmérés útján valóban megbízható adatokra szert tenni, mivel sok esetben nehéz eldönteni, ki lengyel voltaképp. Főként a vegyes lakosságú vidékeken az emberek többsége nem nemzetileg vagy állami hovatartozás szerint nevezi meg magát, hanem nyelvjárás, terület vagy vallás szerint („helybéli”, „katolikus”, „egyszerű nyelvű”⁸). A lengyel kisebbségek nyelvi elkülönülése a volt Szovjetunióban kisebb a határon túl élő magyarokénál, mivel minden esetben szláv asszimilációs hatásnak vannak kitéve (ahol a köztársaság többségi nyelve nem, ott a birodalmi nyelv, az orosz, mindenképpen az volt), s a lengyel maga is szláv lévén könnyebben hasonul a szláv nyelvi környezethez, mint a tőle teljesen idegen magyar.⁹ Problémát okoznak a vegyes házasságok, sőt olyan jelenséggel is találkozhatunk, hogy a lengyel kultúra nyugatiassága, tehát bizonyos tekintetben fölényes helyzete miatt akadnak olyan emberek a volt Szovjetunióban (régében különösen Oroszországban, ma ez a jelenség Fehéroroszországban jelentős), akik annak ellenére, hogy származásukban a lengyel gyökereknek semmi nyoma, lengyelnek mondják magukat.¹⁰ Ezenkívül 1987 után végzett nyelvi kutatások során találtak olyan lengyel lakosságú falvakat, amelyeket korábban sem Lengyelországban, sem a birodalomban nem tartottak lengyel településeként számon. Tekintve, hogy a kutatások eddig csak igen kevés területre terjedtek ki, feltételezhető, hogy még igen sok ilyen falu lehet.¹¹

Nincs tehát hiteles felmérés, sokszor mégis szükség van valamilyen statisztikai adatra. Az esetek döntő többségében megbízhatatlanságuk ellenére a hivatalos szovjet népszámlálási eredményekkel számolnak, egyrészt azért, mert nincs más, másrészt mert az biztosan tudható, hogy ennél semmi esetre sem él kevesebb lengyel a volt birodalom, illetve annak egyes köztársaságai területén. Az utolsó népszámlálás 1989-ben történt. Íme az eredmények 30 évre visszamenően (ezer főben).¹²

	1959	1970	1979	1989
Fehéroroszország	538,9	382,6	403,1	417,7
Ukrajna	363,3	295	258,3	219,2
Litvánia	230,1	240,2	247,0	258,0
Oroszország	118,4	107,1	99,7	94,6
Lettország	59,8	63,0	62,6	60,4
Kazahsztán	53,1	61,4	61,1	59,9
Moldávia	4,8	4,9	4,9	4,7
más országok	12,2	13,0	14,3	11,4
Összesen Szovjetunió	1380,6	1167,3	1151,0	1126,2

Ezekhez az adatokhoz érdemes hozzátenni, hogy az 1989-es népszámlálás szerint azon a területen, amely a két háború között Lengyelország vilnai és nowogródeki vajdasága volt, és amelyet ma megoszt a litván-fehérorosz hatás, összesen 519 250 lengyel él.¹³ Ma ezen a vidéken legnagyobb a lengyel lakosság sűrűsége.

Amit ezen felül a keleti lengyelek lélekszámáról megállapíthatunk, mind *kalkuláció*, s lényegében ezeknek az adatoknak a kritikája. Ezeket a számításokat ismertette Hieronim Kubiak 1990 decemberében a krakkói Jagelló Egyetemen rendezett konferencián.¹⁴ A valós jelenlét megközelítéséhez leginkább a történelmi tényeket lehet alapul venni. A számításokhoz mindenekelőtt segítséget nyújthatnak a háború előtti Lengyelország keleti területeit leíró korabeli adatok, amiket természetesen szintén nem tekinthetünk teljesen megbízhatónak, de több, mint valószínű, hogy 1939 előtt ennél a számnál semmi esetre sem élt több lengyel a „keleti végeken”. Eszerint keleten a lakosság mintegy 40%-a volt lengyel, a kisebbségek pedig: 26% ukrán, 10% ruszin, 7% fehérorosz (ez utóbbi szám Kubiak szerint lehetetlenül alacsony), 9% zsidó, 4% litván, valamint igen kis számban oroszok, németek, örmények. Anyanyelveként is 40% nevezte meg a lengyelt. Ezeknek az adatoknak az alapján a háború alatt az emigrációs lengyel kormány arra számított, hogy az új határ kijelölése, aminek feladata az volt, hogy „maximális nemzeti egységet” teremtsen mindkét oldalon, körülbelül 5 millió lengyel áttelepítését teszi majd szükségessé.¹⁵ Ezek az adatokon kívül érdemes figyelembe venni, hogy mekkora lehetett a lengyelek száma a második világháború előtt a Szovjetunióban, mert ez is szerepet játszik a későbbi, teljes birodalomra érvényes számok megállapításánál. 1914 előtt a „Lengyel Királyságon” kívül Oroszországban körülbelül 1,2 millió lengyel lakhatott. Ez a szám az első világháború alatt mintegy 2,7 millióra emelkedett. Közülük 1918 és 1922 között 470 000 ember tért vissza Lengyelországba, nagyon sokan pedig életüket veszítették. Ennek alapján a lengyel történészek 1,3 és 1,5 millió közöttire becsülik a húszas években a Szovjetunióban maradt lengyelek számát. Az ekkori szovjet „felmérések” azonban 1920-ban 520 000-et, 1926-ban 787 831-et mutatnak ki.

Ez a szám jelentősen változott a második világháború alatt. A határváltoztatások 4,2 millió lengyelt Csatoltak Lengyelországtól a Szovjetunióhoz; körülbelül 250 000 sorkatonát és katonatisztet internáltak a szovjetek 1939. szeptemberi akciójuk után; nagy volt a németek elől 1939. szeptember 1. és 17. között keletre menekülők száma (csak Białystok városba 150 000 ember érkezett), és szintén nagy az 1944 és 1946 között deportáltaké is. Mindez összesen azt jelenti, hogy az 1926-os hivatalos adatokhoz körülbelül 5 milliót kell a háború végére hozzászámítani. A hatalmas szám persze a háború befejeztével erősen csökkent. Sok elhurcolt ember, sok katonatiszt hazatérhetett, de igen jelentős az elpusztultak száma. Az úgynevezett „repatriáció”, tehát az áttelepítés Lengyelországba 1944-től 1947-ig 1 227 000 embert érintett, önként pedig összesen 156 ezren hagyták el a birodalmat az 1945-től 1950-ig terjedő időszakban, illetve 1956-57-ben.¹⁶ Kubiak szerint „a kutatók többsége úgy tartja, hogy az egykori hét keleti és délkeleti vajdaság lengyel lakosságának körülbelül 1/3-a maradt meg Litvániában, Fehéroroszországban és Ukrajnában”.¹⁷ (Ebben a számban nincsenek benne a Szovjetunió keletibb vidékein élő lengyelek.)

Ennek ismeretében nagyon alacsony a hivatalos adatok szerinti emelkedés 1926 és 1959 között (787 831-ről 1 380 600-ra), alig több mint félmillió. A másik valószínűtlen különbség az 1959 utáni adatokban van. A fent látható táblázat szerint 30 év alatt összesen több mint 250 000-rel, tehát 22%-kal csökkent a lengyelek száma. Nem is ez az igazán különleges, hanem az, hogy ez a fogyás az első tizenegy évben 216 000, azaz 16% volt. Ez azén furcsa, mert ebben az időszakban semmiféle tömeges elhurcolás, áttelepítés vagy áttelepedés nem történt, a birodalom többi népcsoportja pedig inkább nőtt, mintsem fogyott, de ha fogyott is, akkor sem ebben a mértékben. A fogyás okozója beolvadás sem lehetett, ha nem is lehet

kizárni, hogy eközben folyt a kényszerű és az önkéntes asszimiláció. A beolvadás ekkora mértékét kérdésessé teszi, hogy a lengyel kisebbség jelentős része (a szovjet adatok szerint is legalább 276 500 ember) többen él, ha kevésbé jellemző is ez a lengyelekre, mint a birodalom más népcsoportjaira. Ezenkívül a lengyelek döntő többsége falun, kis településeken lakik. A hivatalos felmérési eredmények azt is mutatják, hogy a lengyel és a német csoportok a Szovjetunióban akkor is megőrizték identitásukat, amikor nyelvileg már beolvadtak. Érdekesség, hogy a szovjet kiadású *Népek atlasza* (1964) a birodalomban élő lengyeleknek három évre (1960-62) közel 50 000-es növekedést jelzett előre.¹⁸ Más népcsoportok esetében ez az előrejelzés szinte hajszal pontosan igazolódott, a lengyelek száma viszont nemhogy nem nőtt, hanem (hivatalosan) drasztikusan csökkent.

A harmincas évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a szovjet felmérések adatait körülbelül 2-2,5-es szorzóval kell kiegészíteni ahhoz, hogy nagyjából valós adatokhoz jussunk. Ehhez hasonló eredményt kapunk, ha a történelmi tények (elhurcolás, határváltoztatás, repatriáció stb.) adatait vizsgáljuk, s ebbe az irányba mutat a már említett népességnövekedési prognózis. Mindezt alapul véve Kubiak arra a következtetésre jut, hogy a birodalom területén összesen mintegy 2,2-2,5 millió lehet a lengyelek száma, illetve a valós érték valahol a hivatalos adatok és e között az eredmény között kell legyen. Ennek a tömegnek legalább a fele (de a szovjet adatok arányait tekintve több mint 2/3-a), Lengyelország nyugati szomszéd államaiban él.

Kapcsolatok az anyaország és a „keleti végek” között

Említettük, hogy a „keleti végek” lengyel lakóinak mintegy harmada maradt meg 1957 után is eredeti otthonában. De mi lett a kétharmaddal? Azonkívül, hogy jelentős részük áldozatul esett, sokan pedig a keleti meghurcolás után nem tértek vissza a birodalom nyugati részeire, többségük a háború utáni Lengyelországban volt kénytelen új hazát keresni. Erre viszonylag alkalmasnak kínálkoztak azok a hatalmas nyugati területek, amelyeket Németországból juttattak a nagyhatalmak Lengyelországnak, mintegy kárpótlásul a keleti földekért.¹⁹ (Ezt a vidéket nevezte a kommunista propaganda „visszanyert földeknek”.) Szinte egész városok cseréltek helyet: Vilna (Wilno, Vilnius) és Szczezin (Stettin), Ilyvó (Lwów, Lviv, avagy Lemberg) és Boroszló (Wrocław, Breslau). A néppel kulturális kincsek is vándoroltak.²⁰ Ilyvóból Boroszlóba került az egyetem, az Ossolineum könyvkiadó és a hozzá tartozó híres könyvtár nagy része, valamint a raclawicei csatát megőrkítő körkép, aminek jelentősége a lengyelek számára a mi Feszty-körképünkével azonos. A keletiek eleinte nem találták otthonukat nyugaton. Ideiglenesnek tartották helyzetüket. Sok nyugat-lengyelországi “városban még a hetvenes években sem tatarozták az emberek házaikat, mondván, minek, ha úgyis visszajönnek a németek. A felnövekvő, fiatal nemzedék azonban már otthon érzi magát a még ma is német arculatú településeken, és nem akar visszatérni szülei egykori otthonába.

Ebből persze az következik, hogy a lengyelek többsége neuralgikusan reagál mindenre, ami e terület németiségére utal. A kommunizmus elmúltával sem lehet a városok történelmi emlékeit a német kultúrtörténet részeinek tekinteni. Ami azonban ennél is fontosabb számunkra, nagyon kényes kérdésnek számít a kisebbségek sorsa, hiszen egyes becslések szerint a háború utáni üldöztetések ellenére is a milliót közelíti a nyugati területeken maradt németek száma.²¹ A hazai kisebbségek megoldatlan helyzete pedig a lengyel politikát óvatosságra kényszeríti a lengyel kisebbségek érdekeinek hangoztatásában. A szabad választások óta azonban jelentős a németek parlamenti képviselője is, ami egyrészt feljogosítja a lengyel politikát, hogy kiálljon saját kisebbségeiért, másrészt viszont növeli a közvélemény idegenkedését a kisebbségi kérdéstől.²²

Ezek a problémák persze csak most merülnek föl ilyen élesen. Korábban az egyszerű lengyel állampolgár egyedül akkor találkozhatott a ténnyel, hogy honfitársai élnek a Lengyel Népköztársaság határain kívül, ha Cieszynnél kilépve országukból Budapest vagy Prága felé autózott, s néhány kilométeren keresztül, ha figyelt, a cseh boltok felett kisbetűs lengyel feliratokat is látott.²³ Arról sem esett szó, hogy a Szovjetunióban is élnek lengyelek. A csehországi és szlovákiai lengyelek emlegetése értelemszerűen magával vonta volna annak fölvetését, hogy ennél nagyobb tömegben élnek más országokban is lengyelek. Volt persze a külföldi lengyelek számára létrehozott szervezet: a *Polonia*. Ennek, akárcsak idehaza korábbi formájában a Magyarok Világszövetségének, lényegében egyetlen feladata az volt, hogy e nemzeti érzésre hivatkozva elnyerje a nyugaton vagyonhoz jutott honfitársak anyagi támogatását.

A „keleti végekkel” való kapcsolattartás lényegében lehetetlen volt. Rokoni konspiratív szálakon szivárogtak ugyan hírek, ezek azonban utólag nem igen követhetők, s a maguk korában nem igazán volt nagy jelentőségük. Ha lehetett volna valamilyen kapcsolat, az csakis hivatalos úton bonyolódhatott volna, s erre kevés volt a lehetőség, mert a lengyel kisebbségeknek nem lehettek hivatalos szervezetei, és Lengyelországban is erősen korlátozott volt a társadalom önszerveződése. Valamelyest kivételt képez Litvánia, ahol mint önálló kulturális népcsoport viszonylagos elismertségnek örvendtek a lengyelek, s így, legalább kirakatnak, fenntarthatnak a birodalom hanyatlásának kezdete előtt is hivatalos lengyel kulturális intézményeket.²⁴ Ebben a köztársaságban több lengyel iskola is működött, a tanárok képzésére speciális lengyel szakot hoztak létre a Pedagógiai Főiskolán. Volt lengyel nyelvű sajtó is. Ezek az intézmények, bár határozottan az volt elsődleges feladatuk, hogy fenntartsák a lengyelség kulturális öntudatát, biztosítani tudtak némi kapcsolatot az anyaországgal.

A helyzet gyökeresen akkor változott meg, amikor Lengyelországban a nemzeti kerekasztal-tárgyalások után megnyílt az autonóm szerveződés lehetősége, és számtalan olyan társadalmi szervezet született, amely valamilyen módon a „keleti végekkel” akarta felújítani az anyaország kapcsolatát. A legtöbb ilyen kör egy-egy keleti város baráti körként alakult (Vilna

Barátainak Köre, Ilyvó Barátainak Köre, Litvánia Barátainak Köre). Abban, hogy melyik határon túli lengyel környékkel melyik lengyelországi vidék kezdett alaposabban törődni, elég világos regionális tagolódás figyelhető meg. A fővárosban természetesen minden elcsatolt határon túli terület patrónusait megtalálhatjuk, de legélénkebbek a Litvániára, illetve annak fővárosára, Vilnára tekintő körök. Krakkó, amellel hogy nagy múltú egyetemének köszönhetően a teljes keleti lengyelségre vonatkozó tudományos, különösen nyelvészeti kutatások központjává lett, leginkább Ilyvóra összpontosít. Lublin (itt működött a szocialista blokk egyetlen katolikus egyeteme) már akkor is foglalkozott a Fehéroroszországban maradt lengyelekkel, amikor erre még kevés lehetőség nyílt.

A nyolcvanas évek végétől korlátozottan, de megkezdhette a segítségnyújtást keleti hittestvéreinek a lengyel egyház is. A szovjet politika azonban továbbra is akadályozta a lengyel kisebbségek szervezkedését és kapcsolatukat Lengyelország hivatalos és társadalmi szervezeteivel, s ezt kezdte kiegészíteni, felváltani az egyes köztársaságok ugyanilyen irányú politikája.²⁵ A lengyelországi közélet azonban már mint szükségszerűséggel számolt a keleti lengyeleknek azzal a törekvésével, hogy az anyaországgal kapcsolatot építenek. A lengyel kisebbségek első hivatalos delegációja 1989 decemberében kereste fel a lengyel politikai és társadalmi élet több vezető személyiségét. A következő év áprilisában a *Szovjet Lengyelek I. Fórumán* Leningrádban magas szinten képviseltette magát a lengyelországi közélet: parlamenti, kormány- és egyházi küldöttség vett részt a tanácskozáson. 1990 októberében rendezték Lengyelországban a nyugati és a keleti lengyelek első találkozóját.²⁶ Azóta más ilyen találkozók is zajlottak, de a „lengyelek világtalálkozója” 1992

augusztusában azt mutatta, a nyugati lengyelek felelősségvállalása a volt keleti birodalom országaiban maradt honfitársaikért nem olyan egyértelmű, mint azt a keletiek szeretnék volna.²⁷

Hasonló a helyzet Lengyelország vezetésében is. Már említettük, hogy Lengyelországot saját német kisebbségének megoldatlan helyzete is gátolja a „keleti végekkel” való kapcsolattartásban. Ennél azonban többet nyomott a latban az elmúlt években a keleti szomszédokhoz való viszony kérdése. A lengyel politikát ebből a szempontból két alapvető szemléletmód jellemzi.

Az egyik a szomszéd népekkel való megbékélést mindenek elé helyezi. Félre ne értsük, ez egyáltalán nem nemzetietlen gondolkodás, sőt nagyon is nemzeti. Egyrészt érdekek szerint, másrészt eszmeileg fogalmazza meg a kiegyezés elsődlegességét, ami maga után vonná a lengyel kisebbségek helyzetének rendezését is. Lengyelország történelmi tapasztalata, hogy létét a két nagy birodalom, Németország és Oroszország veszélyezteti. Ez a veszély akkor vezet katasztrófához, ha a két birodalom közötti térség belülről meggyengül, saját feszültségeivel van elfoglalva. Ezenkívül lengyel gazdasági expanzió csak keleti irányban képzelhető el, amihez jó viszonyra van szükség a keleti szomszédokkal. A lengyel kisebbségeknek pedig legelőször is egy politikailag biztos, gazdaságilag erős, országaikban gazdaságilag nélkülözhetetlenül jelen lévő Lengyelországra van szükségük, mert úgymond „egy gazdaságilag erős Lengyelország mindenkinek számítana, még a litvánoknak is”.²⁸ Ez a politika uralkodott a Mazowiecki-kormány idején, amikor Lengyelország keleti szomszédállamai még saját szabadságharcukat vívták Moszkvával szemben. A hivatalos lengyel politika a függetlenségi mozgalom segítségére törekedett, mivel szükségesnek látta egy független államokból álló védőövetet létrejöttét önmaga és az orosz birodalom között. Otthon nem is volt nehéz elfogadtatni ezt a politikát, hiszen a függetlenség élharcosára, Litvániára az átlagos lengyel nem mint ellenségre, hanem mint a lengyel történelemben pozitív szerepet betöltött országra tekint. Ezzel szemben a litvániai lengyel kisebbség, amelynek nagy része erről természetesen másként vélekedik, nehezményezte, hogy a lengyel politikusok útja az esetek többségében az állomásról nem a Litvániai Lengyelek Szövetségéhez (ZPL), hanem egyenest a Sajudisba²⁹ vezet.³⁰ Később a litvánok lengyelekhez való viszonyulása láttán csökkent a lengyelországiak telkesedése a litván nemzeti törekvések támogatásában.

A katolikus lengyel értelmiség nagy része az ország politikai és gazdasági érdekein kívül etikailag is a kiegyezést tartja legfontosabbnak. Hisznek benne, hogy keresztény alapon lehet megegyezés a felek között, ehhez pedig kinek-kinek elsősorban saját történelmi „szennyest” kell tisztába tennie. Lengyelországnak otthon kell megfelelő kisebbségpolitikát folytatnia, át kell éreznie szomszédai kényszerképzeteit, meg kell bánnia saját nemzeti bűneit (például a németek, az ukránok meghurcolását), és meg kell bocsátania az ellene elkövetett bűnöket, s akkor elvárhatja, hogy szomszédai is hasonlóan cselekedjenek. Minthogy azonban ezekben az országokban a hosszas nemzeti elnyomatás után többé-kevésbé erős mértékű nacionalizmus ébredt fel, s nemhogy nem csökkennek, hanem inkább növekszenek a feszültségek, a lengyel kisebbségek úgy érzik, az anyaország megbékélést elsődlegesnek kezelő gondolkodása az ő fejük felett, az ő bőrükre egyezkedik. Jól példázza ezt annak a lengyel-litván vitának³¹ és néhány tanulmányának a keserű visszhangja a litvániai lengyel sajtóban,³² amelyet a *Więź* (a varsói katolikus értelmiség folyóirata) 1991 őszén jelentetett meg a litván függetlenség teremtette új helyzetet elemző számában. A nemzetek közötti megbékélés hangsúlyozásának fontos központjai még a krakkói *Znak* folyóirat, az Auschwitz-i Párbeszédközpont, a kreisau (krzyżowai) német lengyel ifjúsági találkozók³³ és az egyharmadában litván lakosságú Sejny városban működő Határvidék Alapítvány.

A másik elgondolás számára a fő cél a kisebbségek helyzetének rendezése, ennek rendeli alá a külpolitikát és a szomszéd népekhez fűződő viszonyt. A már említett konferencián, amit 1990 decemberében rendeztek Krakkóban, Krzysztof Szumski igen tömören és pragmatikusan foglalta össze a célorientált lengyel kisebbségpolitika elképzeléseit és azokat a körülményeket, amelyek közül annak tevékenykednie kell.³⁴ A lengyel állami politika célja kell legyen, hogy segítsen megoldani azokat a gondokat, amiket a szovjetek lengyelelles politikája alakított ki, és megakadályozza, hogy ez a politika a birodalom utódállamaiban is tovább folytatódhasson. Napról napra újabb megoldandó feladatok merülnek föl, amiket mindenekelőtt rendszerezni és értékelni kell. A legsürgősebb a lengyel nyelv állapotának javítása. Erre egyrészt állami szinten lehet törekedni a szomszéd országok parlamentjeivel és kormányaival tárgyalva a lengyel nyelv státusának elismeréséről, illetve az anyanyelvi oktatás megszervezéséről. Szintén állami feladata kisebbségben élő lengyelek lengyelországi képzésének segítése. Másrészt az állam hangolhatná össze a társadalmi szervezeteknek a keleti lengyeleket segítő munkáját. A nyelv mentésén kívül a legfontosabb tennivaló a történelmi tudat, a hagyományok ápolása. Ezt megkönnyíti a ma már viszonylag könnyen átjárható határ és az, hogy már a keleti országokban is szabad a társadalmi szervezkedés. A harmadik nagy feladat a gazdasági együttműködés megteremtése, amihez keleten mindenekelőtt jól képzett iparos rétegre és menedzserekre van szükség. Végül az EBEÉ dokumentumai alapján el kell érni, hogy a keleti országok állampolgárai szabadon dönthessenek arról, melyik népcsoporthoz tartozónak vallják magukat, és meg kell akadályozni olyan új közigazgatási rendszerek kialakítását, amelyek az egységes lengyel vidékeket feldarabolnák, és vegyes lakosságú körzeteket alakítanának ki.

Mindezt megnehezíti, hogy nemcsak a társadalmi szerveződések, hanem az illetékes állami intézmények munkájának összehangoltsága is hiányos. A lengyelországi pártok versengése sem könnyíti a helyzetet, és nincsenek jelentékeny pénzforrások, amelyek lehetővé tennék a hosszabb távú tervezést. (A Lengyelországban már elterjedt piaci viszonyok miatt a lengyel nyelvű sajtó mintegy tízszer drágább keleten az orosznál.) Lehetetlen kielégíteni a keleti lengyelek tömeges áttelepedési igényét, amelynek elsősorban szintén gazdasági okai vannak.

Végül meg kell említeni, hogy 1989 óta nagyon megélénkült a „keleti végek” lengyel lakosságára irányuló kutatómunka. Korábban a keleti lengyelekkel legfőljebb a nyelvjárások,³⁵ az irodalom³⁶ vagy a lengyel nyelvű szovjet sajtó³⁷ kutatása szintjén volt alkalmuk a Lengyelországban élőknek foglalkozni. E kutatások szükségességét először 1980-81-ben lehetett fölvetni, a Szolidaritás teremtette helyzet gyümölcseként. Ekkor alakultak az első speciális kutatócsoportok.³⁸ 1987-ben a Lengyel Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete a fehérorosz és a litván akadémiaival együtt helyszíni felméréseket kezdett litvániai és fehéroroszországi falvakban a lengyel nyelv állapotáról.³⁹ Az első könyv, amelyben a keleti lengyelek háború utáni történetéről és (1986-ban) aktuális helyzetéről ismert tények igen hiányos összefoglalása is helyet kapott ugyan, Londonban már 1987-ben napvilágot látott, de Lengyelországban csak 1990-ben jelent meg.⁴⁰ Azóta számos lengyelországi kiadvány foglalkozik a keleti lengyelek helyzetével és különösen történelmével. Legnagyobb eredmény egy összefoglaló mű, amely főként az 1990. decemberi konferencia anyagaira épít.⁴¹ Itt meg kell említeni azt is, hogy 1963-69 között a Szovjetunióban is folyt kutatómunka a lengyel kisebbség nyelvi helyzetének felmérésére, Wiczysław Werenicz irányításával a Fehérorosz Tudományos Akadémia Nyelvészeti Osztályának keretében. Eredményeik egy részét publikálniuk is sikerült, a fennmaradó anyag a nyolcvanas években Lengyelországban került nyilvánosság elé, hivatalos úton egy 1979-es lengyel-szovjet tudományos egyezmény alapján.⁴²

A keleti lengyelek sorsának egyik legalapvetőbb jellemzője nyelvi beolvadásuk. Az alábbi táblázat szintén a szovjet népszámlálás adatait mutatja.⁴³ Az évszám alatt az első oszlopban az adott köztársaságban élő lengyelek létszámát találjuk, a második oszlopban azt a százalékot, ahányan a magukat lengyel nemzetiségűnek valló emberek közül a lengyelt nevezték meg anyanyelvükként.

köztársaság	1970		1979	
	ezer lengyel	% nyelve lengyel	ezer lengyel	% nyelve lengyel
Fehéroroszország	382,6	13,1	403,1	7,8
Ukrajna	295,1	14,9	258,3	14,1
Litvánia	240,2	92,5	247,0	88,3
Oroszország	107,1	19,4	99,7	15,0
Lettország	63,0	44,4	62,6	33,3
Kazahsztán	61,4	17,9	61,1	14,8
Összesen Szovjetunió	1167,3	32,5	1151,0	29,1

Természetesen ezeket az adatokat is fenntartással kell kezelnünk. Ennek ellenére megdöbbentően alacsony azoknak az aránya, akik nemzetiségüket és nyelvüket egyaránt lengyelnek vallják. Ezenkívül fontos felfigyelni két jelenségre: részben a különböző (sok esetben egymással szomszédos) köztársaságokban a lengyel anyanyelvű lengyelek arányszámának óriási eltérésére. Részben pedig, hogy ez a százalék a Lengyelországgal szomszédos köztársaságok közül csak Litvániában igen magas, Ukrajnában és Fehéroroszországban a felsorolt államok viszonylatában is a legalacsonyabb, sőt alatta marad a szovjet átlagnak is. Mindez elég világosan tükrözi, milyen körülmények adtak országonként a lengyeleknek ahhoz, hogy megőrizzék nemzeti arculatukat.

Fehéroroszország és Ukrajna

A legrosszabb a helyzet Fehéroroszországban. A lengyelek száma itt tizenegy év alatt (1959-70) több mint 150 000-rel csökkent, és itt beszélnek a legkevesebben a lengyel nyelvet is: Pedig ebben az országban a lengyel határ közelében található a legnagyobb egy tömbben élő lengyel etnikum: a grodnói körzetben a szovjet felmérők 1970-ben 276 000 lengyelt számláltak, akiknek 50%-a falun lakott.⁴⁴ A megdöbbentő adatok oka, hogy Fehéroroszországból folyt a Szovjetunió nyugati részén a legdurvább oroszosítás nemcsak az igen nagy számú lengyelség, hanem az ország többségi nemzetének beolvasztására is. Moszkva a fehérorosz értelmiség teljes megszüntetésére törekedett (ma már ismert például a kuropati fehérorosz nemzeti tragédia). Csak az általános iskolák harmadik osztályától tanították a fehérorosz nyelvet. A tehetségesebb gyerekeket nem otthon képezték tovább, hanem oroszországi felsőoktatási intézményekben.⁴⁵ Mesterséges népességkeverést is feljegyez Siedlecki: lakossági összeütközésekhez vezetett a szahalini oroszok betelepítése fehéroroszországi falvakba.⁴⁶ Jellemző, hogy a köztársaságban élő lengyelek nem fehérorosszá, hanem nagyorosszá asszimilálódtak.⁴⁷ Ennek látszólag ellentmond, hogy legnagyobb számban Fehéroroszországban beszélnek a már említett „egyszerű nyelvet”, ami lényegében fehérorosz hatásra erősen deformálódott lengyel nyelv.⁴⁸ Ez a kölcsönhatás azonban nem a Szovjetunióban jött létre, hiszen nemcsak más egykori szovjet tagköztársaságokban (Litvániában, Lettország egyes vidékein és itt-ott Nyugat-Ukrajna északi részén) beszélnek ezt a tájszólást, hanem a mai Lengyelország keleti vidékein, különösen Ciechanowce környékén.⁴⁹ Ebben az országban, amelynek többségi nemzete talán a legszerencsétlenebb Európa népei között, érthetően a lengyel kisebbség sem

dicsekedhetett nagyon jó anyagi és szellemi körülményekkel. Egyetlen lengyel oktatási intézmény sem működött a köztársaságban, csak titokban, magánháznál tanítottak néhány gyereket lengyelre lengyelországi vagy litvániai, természetesen illegálisan beszerzett tankönyvekből.⁵⁰ Az újszülötteket szinte mind oroszok vagy fehérorosznak anyakönyvezték, sőt a hetvenes évektől (újra) a felnőttek nemzetiségének megváltoztatását is erőszakolták a hatóságok. A vezeték és keresztnév hivatalosan orosz formába öntve kellett használni. Lengyel sajtó sem létezett 1989-ig, bár nem volt tilos hozzájutni a litvániai lengyel sajtótermékekhez. Nem lehet pontosan tudni, mekkora része lengyel a fehéroroszországi római katolikusoknak, annyi azonban bizonyos, hogy a lengyelek döntő többségükben katolikusok.⁵¹ A lengyel kisebbség megfélemlítettségét jellemzi, hogy itt kezdtek hozzá legkésőbb saját szervezeteik kialakításához. A Grodnói Adam Mickiewicz Lengyel Kulturális és Művelődési Társaság 1989. december 16-án alakult. Hamarosan a lengyelek országos szervezetévé vált, 1991-ben hétezer tagja és 12 körzete volt.⁵²

A táblázat azt mutatta, hogy Ukrajnában sem vigasztalóak a lengyel kisebbség nyelvi állapotára utaló adatok. 1970-ben és 1979-ben itt is jóval kevesebben beszéltek lengyelül, mint a Lengyelországgal nem határos Lettországon és valamivel kevesebben, mint a Lengyelországtól jóval messzebbre eső Kazahsztánban. Ezt a különbséget sanyarú nemzetiségi helyzetükön kívül azzal is magyarázhatjuk, hogy az ukrain lengyelek elég jelentős része őshonosan nagyon távol él a mai lengyel határtól, sokan Kijevtől is keletre. (A kazahsztániakkal szemben csak egy ideje kerültek távol az összefüggő lengyel nyelvterülettől.) A kelet-ukrain lengyelség többsége falusi, vagy faluról származik. Igen gyér saját értelmiségük lévén nem is kellett különösebb erőszak oroszításukhoz, mint ahogy az ezeken a vidékeken élő ukránok nagy része is (természetesen ukrán iskolák híján) elvesztette eredeti nyelvét. (Lettország lengyelségének nagy része viszont városiak; főként Rigában és Dyneburgban élnek. Viszonylag sok köztük az értelmiségi.⁵³ Sorsuk intézmények szempontjából igen elmaradott, de feltétlenül előnyössé teszi helyzetüket, hogy lett nacionalizmussal nem találják magukat szembe.

A kelet-ukrain lengyelek, nyelvi állapotuk igen erős romlása ellenére, megőrizték öntudatukat, amit az is mutat, hogy hiába csökken kelet felé az Önszerveződési kedv, az 1988. július 7-én alapított kijevi Ukrajnai Lengyelek Kulturális és Művelődési Egyesülete 1991-ben 2000 tagot számlált, és öt területi körzetet tartott nyilván (Kijev, Vinnica, Zytomierz, Gródek és Chmielnick).⁵⁴ Lettországhoz hasonlóan Kelet-Ukrajnában sem erős a többségi nacionalizmus. Nem ez a helyzet Nyugat-Ukrajnában (Kelet-Galiciában), ahol mind az egykori Osztrák-Magyar Monarchia hagyományain nevelkedett ukránok, mind a hajdan saját országukban élt lengyelek igen öntudatosak. Különösen a lengyel történelemben és irodalomban⁵⁵ a legendás jelentőségű Ilyvóban⁵⁶ súlyos az ellentét, annyira, hogy ukrain látogatásakor Hanna Suchocka a vendéglátók kérésére el sem ment ebbe a városba.⁵⁷ Oktatás szempontjából az ukrain lengyelek helyzete jobb volt, mint a fehéroroszországiaké. Ilyvóban 87 (?) iskolában oktattak lengyel nyelvet, és működött egy 10 osztályos lengyel nyelvű iskola. Jóllehet a lengyel egyetem a háború után átköltözött Boroszlóba, 1945-től 1958-ig az új ilyvói egyetemen is működött lengyel filológiai tanszék.⁵⁸ A viszonylagos szervezkedési szabadság kínálta lehetőségeket kihasználva tavaly szeptemberben alakult meg a lengyel tanszék Drohobyczban, a pedagógiai főiskolán.⁵⁹

A lengyel lakosság számára a háború utáni korszakban lengyel volt az egyházi szertartás és hittan nyelve, már ahol ezt igénybe merték venni. A háború után a papok nagy része még tudott lengyelül. Romlott a helyzet a papság nemzedékváltásával. Jelenleg több lengyelországi egyházi szervezet fáradozik az ukrain lengyelek hitbeli megsegítésén. Persze nemcsak az ukrain lengyelek, hanem az egész keleti katolicizmus megsegítésére törekszik az egyház.⁶⁰ A politikai változások után a pápa több keleti lengyel püspököt nevezett ki, és érseket is rendelt fölénk.

A nyugat-ukrajnai lengyeleknek nincs egységes szervezetük. Legjelentősebb szerveződésük az Ilyvói Föld Lengyel Kultúrájának Társasága, amely Ilyvón kívül még négy városban tart fenn területi körzetet. Ezenkívül különböző lengyellakta településeknek van saját lengyel szervezetük.⁶¹

Egyetem és autonómia álma Litvániában

Szembetűnő, hogy a legrealisabb adatokkal Litvánia esetében találkozunk. Miután deportálásokkal és kitelepítésekkel itt is megtizedelték, értelmiségétől megfosztották, egyedül ebben az országban élt a lengyel kisebbség a szovjet birodalom idejében olyan, viszonylag elviselhető körülmények között, hogy meg tudta őrizni önálló, nemzeti arcukat.⁶² Talán ennek következtében lettek a litvániai lengyelek a legismertebb lengyel kisebbséggé, amelyik viszonylag korán kezdte követelni a frissen függetlenné lett államon belül közösségi jogait. A Litvániai Lengyel Társadalmi-Kulturális Társaság (amiből később a Litvániai Lengyelek Szövetsége (ZPL) lett) 1988. májusi megalakulása óta gomba módra szaporodtak a helyi lengyel szervezetek. 1991 elején tizenegy ilyen társadalmi szervezet működött, köztük több szakmai alapon tömörítette a lengyeleket.⁶³

Lengyelek az ország három pontján élnek nagy számban. A legsűrűbben lengyellakott terület a litván-fehérorosz határ vidéke, ahol a lengyelek alkotják a lakosság több mint 84%-át. Szintén 60% feletti arányuk a fővárost körülvevő területen, az úgynevezett Vilna-vidék (Wileńszczyzna) egyes részein. Végül magában Vilnában (Wilno, Vilnius) laknak igen sokan: a vilnaiak 18%-a lengyel, ami csak ahhoz képest alacsony arány, hogy a háború előtt a várost 65%-ban ők lakták. Egy ország fővárosában azonban ez igen jelentős nemzetiség. Vilna egyébként a lengyel-litván feszültségek régi forrása. Litvánia középkori fővárosa a századok során természetes asszimiláció útján lengyel arcúvá lett, ahol lengyelek, zsidók, oroszok, németek közösen alkották a lengyel kultúra egyik jelentős, viszonylag keletre eső sokszínű területét. A litvánok a 20. századra elenyésző számban éltek a városban, a korabeli lengyel adatok szerint nem tették ki a lakosság 2%-át. Mikor az első világháború után megalakult az önálló litván állam, ők a várost saját fővárosuknak tekintették. A lengyelek viszont, mikor kiderült, hogy újabb lengyel-litván unióról kár is álmodozni, 1920-ban katonai ellenőrzés alá vonták (hogy pontosan kinek, a litván vagy a szovjet-orosz hadseregnek az ellenében, vitatott), majd a terület frissen megválasztott, saját törvényhozó testülete kérte csatlakozását a Lengyel Köztársasághoz.⁶⁵ Ezt a helyzetet a második világháború idején a Vörös Hadsereg bevonulása változtatta meg, amely Vilnát és Kelet-Litvániát Szovjet-Litvániához csatolta. Az azóta lezajlott népességváltoztatás után természetes, hogy a litvánok ma neurálgikusán fogadnak minden jelet, ami Vilna és környéke lengyel voltára utal. Nem térek itt ki a lengyel történelmi emlékek pusztítására, illetve litvanizálására.⁶⁶

Mint említettük, a szovjet rendszerben itt éltek a lengyelek a három, Lengyelországgal szomszédos ország közül viszonylag a legjobb körülmények között. Volt lengyel nyelvű sajtó. A legjelentősebb lengyel orgánus a *Vörös Zászló (Czerwony Sztandar)* volt. Ez 1985-ben cikket közölt *A lengyel műemlékek védelmében* címmel.⁶⁷ A változások idején (pontosan 1990. február 9-én) a lap címét *Vilnai Kurírra (Kurier Wileński)* változtatták, és ma is a legjelentősebb litvániai lengyel sajtóorgánus. Nem élte túl a változásokat a *Szovjet Nő (Kobieta Radziecka)*, de keletkeztek teljesen új lapok. 1989. december 24-én jelent meg az egész szovjet birodalom legelső magán lapjaként Czesław Okiniczic kiadásában a *Wilia partjáról (Znad Wilii)*.^A Litvániai Lengyelek Szövetsége (ZPL) több lapot is alapított, köztük leginkább figyelemre méltó a *Vilnai Magazin (Magazyn Wileński)*, első száma 1990 januárjában jelent meg. A vilnai rádió lengyel műsort is sugárzott a litvánon és oroszon kívül. Amikor 1990-ben a vilnai tévé megszüntette a leningrádi adások átjátszását,

ideiglenesen a Lengyel Televízió I. programját vette át a megfelelő csatornán.⁶⁸ A szovjet világban is létező lengyel kulturális szervezetekről már korábban tettem említést. Ezeknek száma 1988 óta természetesen robbanásszerűen növekedett.

Iskolák szempontjából is jobb volt a helyzet a két, délebbre eső köztársasághoz képest, bár az 1945-ben kialakított és 1947-ben kibővített⁶⁹ lengyel kisebbség iskolahálózat az ötvenes évek végétől szűkülni kezdett. 1953-54-ben 263 lengyel nyelvű és 82 lengyel nyelvet is használó iskolában összesen 27 000 diák tanult, 1970-71-ben már csak 19 000, az iskolák száma pedig 1969-re kétszázra csökkent, amiből 124 összevont általános és középiskola volt. A *Wolna Trybuna* című lengyelországi illegális lap szerint 1984-ben az iskolák száma: 151 általános, 56 nyolcosztályos és 32 középiskola.⁷⁰ A litvániai lengyel kisebbség helyzetét taglaló *Memorandum* (később még említem) 1990-ben már csak 92 lengyel iskoláról beszél.⁷¹ Igen rosszul vannak tanárokkal ellátva az iskolák. Sok esetben tanári képzés nélküli oktatókat alkalmaznak. Soleczniki járásban (itt a legmagasabb a lengyel lakosság aránya) az 1989-90-es tanévben lengyel iskolában tanító 326 tanár közül 37 egyáltalán nem beszélt lengyelül. A litván nyelvet (amelynek ismerete feltétlenül szükséges volt a felemelkedéshez, hiszen csak elvileg működött az anyanyelvi felvételi lehetősége a felsőoktatási intézményekben) 15 esetben képzés nélküliek tanították, a tanárok fele pedig nem volt litván nemzetiségű.⁷² A tanárképzést 1961-ig a Lengyel Tanárképző Intézet szolgálta Nowa Wilejkában (Vilna elővárosa),⁷³ majd ennek megszüntetése után ezt a feladatot a vilnai Állami Pedagógiai Főiskolán működő lengyel szak látta el. 1978-ban összesen 200 lengyel diák látogatta. A lengyelek nagyon szerettek volna legalább egy tanszéket kapni nagy múltú egyetemükön, az egykori *Báthori István Egyetemen*.⁷⁴ Ennek kudarcra látván 1991 végén saját egyetem szervezésébe kezdtek, ahol több lengyelországi és nyugati előadó vállalt óraadást. 1992 elején még nem kaptak hivatalos elismerést, ami a Vilnai Magazin szerint erősen csökkentette a lelkesedést.⁷⁵ A januárban a kormány elé terjesztett egyetemi tervezetre a betervezők (Lengyel Tudományos Tv-saság és a Lengyel Egyetem Alapító Bizottsága) áprilisig nem kaptak választ, a Litván Tudományos Tanács csupán általánosságban fogadott el nyilatkozatot új egyetemek alapításáról.⁷⁶ Ennek ellenére a szerveződő egyetem kitézte az 1992/93-as tanév felvételijét, ami az egyetem immár második tanévéként indult.⁷⁷ A felvételin mintegy háromszoros volt a túljelentkezés, mivel alig több, mint negyven diákot tudtak fölvenni. Tizenöt jelentkezőt egyéves előkészítőre küldtek Lengyelországba.⁷⁸

A litvániai lengyel kisebbség sajátossága, hogy a többi államban élő kisebbségekkel szemben jelenleg egyedül ez tekinthető önálló politikai tényezőnek. Ennek a dokumentuma a *Memorandum a lengyelek helyzetéről Litvániában*.⁷⁹ A Memorandum 1990. július 1-jei keltezésű, azaz Litvánia fél-önálló államiságának korszakában készült. (Többek közt az ENSZ Emberi Jogi Bizottságnak, az Európa Tanácsnak, Tadeusz Mazowiecki lengyel kormányfőnek és Wojciech Jaruzelski államfőnek címezték. Aláírói többségükben a keleti lengyelséggel tartott kapcsolat lengyelországi szervezői. Először a történelmi helyzet kialakulását foglalja össze, majd a lengyelséget megbélyegző jelzőkkel, a lengyel egyház helyzetével, a vilna-vidéki kulturális beruházások hiányosságával foglalkozik. Élesen tiltakozik a Sajudis által kezdeményezett, új közigazgatási beosztás ellen. Lengyelországot a litvániai lengyelkérdés elhanyagolásával vádolja, és leírja a litvániai lengyel autonóm terület megalakítása tervének kimunkálási menetét. Végül összefoglalja a litvániai lengyelség alapvető követeléseit, azaz lényegében a hiányzó, tipikus nemzeti jogokat. (A terjedelmes Memorandum szövegének fordítását bizonyára érdemes lenne egy másik alkalommal közreadni.)

Ez a dokumentum tehát a kisebbség elkeseredettségét jelzi. A litvániai lengyelek ekkoriban igen szorult helyzetben voltak, mert úgy érezték, két pogány: a szovjet hatalom és a feléledő litván nacionalizmus között őrlődnek. (A lettországi lengyelek sokkal

kiegyensúlyozottabb „politikai lelkiállapotát” jelzi, hogy ott a kisebbség a lett függetlenség élharcosai közé tartozott.⁸⁰ Lettországból járva találkoztam olyan ott élő lengyelekkel, akik litvániai honfitársaikról úgy vélekedtek, hogy azok ugyanolyan nacionalisták, mint egész Litvánia.) Mivel a litvániai lengyelek eredeti értelmiségét a háború alatt és közvetlenül utána kiirtották, illetve elűzték, mai vezetők a szovjet világban futottak be karriert, így a Litván sajtó nem teljesen alaptalanul vádolta őket kommunista múlttal. A választási eredmények, különösen vidéken, a lengyellakta falvakban, ahol az emberek erősen érzelmeiktől vezéreltetve gondolkoznak, valóban sok jelet mutattak arra, hogy a kisebbség szívesebben választaná a korlátozottan nacionalista szovjet uralmat, mint a litvánok kínálta perspektívákat.⁸¹ Ennek ellentmondani látszik, hogy a híres balti élőláncban a lengyelek is részt vettek, s méginkább az 1991. januári szovjet intervenciós kísérlet értékelése a helyi lengyel sajtóban.⁸² Január 1.1-én a litván Legfelső Tanács lengyel frakciója, majd január 15-én a ZPL nyilatkozatot is adott ki ebből az alkalomból. A ZPL nyilatkozata kijelenti: „A Litvániai Lengyelek szövetsége továbbra is mindent megtesz, hogy a Litván Köztársaság független és demokratikus állam legyen, hogy minden emberi, állampolgári és nemzeti jog elismerésnek örvendjen benne.”⁸³ Úgy tűnt, hogy a közös megtámadottság érzete megalapozza a nemzetiségi problémák kezelésében az összhangot a kisebbség és a többség között. Az ország függetlenségét kimondó népszavazás előtt, január 29-én és 31-én a Legfelső Tanács nyilatkozatokban ismerte el a lengyelek több követelésének jogosságát: a vilna vidéki önálló közigazgatáshoz való jogukat, az állami intézményekben a nyelvhasználat jogát és a személynevek eredeti formában való használatának lehetőségét. Erre válaszul a ZPL és a Lengyel Területi-Nemzeti Autonómtartomány Egyeztető Bizottsága szintén nyilatkozatot adott ki, amelyben a független Litvánia iránti bizalmukról tájékoztatták a lengyel lakosságot.⁸⁴ Ennek ellenére nem tört meg végleg a jég. Vilna-vidék nem litván lakosságának többsége a népszavazáson a litván függetlenség ellen szavazott, a hatóságok pedig nem tettek gyakorlati lépéseket, hogy január végi ígéreteiket, különösen az önálló közigazgatást valóra váltsák.

A kisebbség és a többség kapcsolatában a legsúlyosabb tehertétel a lengyel autonóm terület követelése. Ennek két oka van. Egyiket már említettem: a vilna-vidéki lengyel autonómia minden változata olyan területet érint, amely a háború előtt teljes egészében Lengyelországhoz tartozott. A terület ugyan erősen vegyes volt etnikailag, 56%-ban lengyelek lakták, s a litvánok a lakosságnak csak mintegy 2,5%-át tették ki. Még a szovjet történetírás sem a megszokott önrendelkezési elvvel indokolta a terület Szovjet-Litvániához csatolását, hanem a gazdasági és stratégiai szükségszerűséggel.⁸⁵ A másik ok, hogy a lengyel kisebbség szinte azzal egyidejűleg jelentette be önkormányzati igényeit, hogy az állam többségi nemzete nyíltan kezdte követelni az ország önrendelkezését. Így a litvánok úgy érezték (akárcsak Magyarország 1849-ben), hogy amikor ők hősi küzdelmüket vívják a szabadságért, a megszállókkal együtt a nemzetiség is az ő megrövidítésükre tör. Emellett a lengyelek gyakorta hangoztatták, hogy az önkormányzásra azért is megkülönböztetett joguk van, mert ugyanaz a szovjet erőszak csatolta őket Litvániához, ami ellen a litvánok fellázadtak. De nézzük a tényeket.

Vilna-vidék lengyel lakosságú települései 1989. május 12-én tartották első kongresszusukat. A résztvevőkből Egyeztető Bizottságot hoztak létre, a Lengyel Autonóm Terület megalakítására. Szeptember 6-án a solechniki Nemzeti Tanács döntött a lengyel autonóm körzet alakításáról. Ezt más, vilna-vidéki tanácsok hasonló határozatai követték. A Litván Köztársaság Legfelső Tanácsa alkotmányellenesnek nyilvánította ezeket a határozatokat.⁸⁶ Ekkor még jogos volt azzal vádolni a törekvést, hogy nem szabadon választott hatóságok kezdeményezték.

Változott a helyzet az 1990. májusi önkormányzati választások után, amikor nem történt sok változás a lengyel települések vezetésének személyi összetételében, a hatalom azonban

legitimálódott. (Nem is igen változhatott a hatóságok személyi összetétele, hiszen a kommunista értelmiségnek a kisebbség körében, különösen falun, nem volt alternatívája.) A választásokat követően Zawiszańcében (Soleczniki közelében) megkezdődött a vilna-vidéki önkormányzati képviselők második kongresszusa. A soleczniki és a vilna-vidéki körzet mindenestül képviseltette magát, valamint más, erősen lengyel arculatú körzetek lengyel települései jelentek meg. Június 1-jén megalakították azt a bizottságot, amelynek elő kellett készítenie a leendő autonóm területről szóló törvénytervezetet. A bizottság a kongresszus őszi (második) szakasza elé már a kidolgozott alapelvekkel lépett. Közben folyamatosan kísérleteztek a kormánnyal való egyeztetéssel, de június 1. után semmire nem kaptak hivatalos választ.⁸⁷ Ezt követően került sor 1991 elején a litvánok és lengyelek közötti nyilatkozatváltásra, ami egyik fél részéről sem ígért többet, mint reményeket. A litván kormány megkezdte az ország új közigazgatási rendjének kidolgozását; az hírlett, ami később igazolódott is, hogy a reform olyan körzethatárok kialakításával jár majd, amelyek feldarabolják a lengyellakta területeket.

A lengyel önkormányzati küldöttek együttes ülésének harmadik tanácskozása 1991. május 22-én Mościszkiében zajlott, több mint kétszáz küldött és számos vendég jelenlétében.⁸⁸ Megjelent *Vitautas Landsbergis* is, aki lengyel nyelven kérte a küldötteket, álljanak el szándékuktól, hogy autonóm terület alakuljon.⁸⁹ A litvánok vezetőjét a küldöttek a Kurier Wileński szerint tapssal és lelkesedéssel fogadták, de nem hallgattak rá. A találkozón három fő álláspontcsapott össze. A döntő többség a független Litvánián belüli lengyel autonóm tartomány mellett foglalt állást, amelyben szabadpiaci viszonyok uralkodnak. Az Egyeztető Bizottság vezetője, Anicet Brodawski is ezt a nézőpontot képviselte. A litván kormány ellenezte ezt a megoldást, és nem teregette ki lapjait a közigazgatási beosztás tervezetét illetően sem. Elszigetelt, de nem lényegtelen oldalt képviselt soleczniki Nemzeti Tanácsának vezetője, Czesław Wysocki azzal, hogy a szovjet rendszer megtartása mellett, Litvániából kiszakadva, a Szovjetunió belüli alakuljon a Vilna-vidék lengyel autonóm köztársasággá. (Elképzelése történelmi távlatban nem tűnt teljesen irreálisnak, hiszen a harmincas évek elején léteztek lengyel autonóm körzetek a Szovjetunióban, igaz, nem Litvániában, hanem Fehéroroszországban és Ukrajnában.⁹⁰ De a küldöttek Mościszkiében igazi önirányítást akartak, ami elég távol áll a sztálini idők megoldásától. Végül a küldöttek szinte egyhangúan egy olyan törvénytervezetet fogadtak el, amely Vilna-vidéket egy helyi Sejm irányítása alá helyezné, a lengyel és az orosz nyelvet a litván államnyelv mellett a tartomány területén hivatalosnak nyilvánítaná, bevezetné a lengyel szimbólumok használatát, és saját nemzeti ünnepein előírná a lengyel és a litván nemzeti lobogó kítűzését. A Lengyel Autonóm Tartomány lakosainak a tervezet lehetővé tenné a litván állampolgárságon kívül a lengyel vagy a szovjet állampolgárság felvételét. Ez utóbbi elképzelést a litvániai lengyel sajtó túlzásnak találta.⁹¹ A tervezet elfogadásával, majd ősztől a vilnai lengyel egyetem szervezésével kirajzolódott a kisebbség határozott álláspontja. Nemkülönb a többségé a közigazgatási tervezet nyilvánosságra hozásával. Ennek két változata élt még 1992 őszi is, de a lengyelek mindkét tervezettel elégedetlenek voltak. Azt hányták a kormányzat szemére, hogy az a Vilnai körlethez (tehát Vilna-vidékhez) csatolja magát a főváros és Ukmerge (Wilkomierz) várost, ami megtöri a terület lengyel többségi voltát. Ezzel szemben nem kapcsolja össze Vilna-vidékkel Ejszyszki és Świeściany túlnyomóan lengyel lakosságú környékét. A litván kormány azzal indokolta a tervet, hogy Ukmerge számára a két nagy város, Vilna és Kaunas közötti „beszorított” állapotában nem érdemes külön körzetet létesíteni, a főváros környékét az fejleszti leginkább, ha a közigazgatásilag is kapcsolódik a városhoz, mivel amúgy is közösek mindennapjai, Świeściany pedig túl messze van a Vilna-vidék központjától.⁹²

Lettország: türelmes többség, lojális kisebbség

A népes lengyel kisebbséggel rendelkező szovjet utódállamok közül ma egyedül Lettország nem szomszédos Lengyelországgal. Ugyanakkor talán ez az egyetlen közülük, ahol a kisebbség sorskérdései nem ébresztenek indulatokat. Az a terület, ahol az ország fekszik, a középkorban az észak-európai hatalmak vetélkedésének tárgyát képezte. Északi része 1561-től 1660-ig, déli vidékei pedig Lengyelország felosztásáig tartoztak a lengyel koronához. A ma Lettorszáiban élő lengyelek őseinek nagy része ebben az időszakban telepedett le itt. Az első világháború után jelentéktelen volt a törekvés, ami az ország egy részét be akarta olvasztani Lengyelországba. A népszámlálási adatok változásai⁹³ ugyan jelentősek, a lengyel szerveződések széles skálája⁹⁴ és a lengyel iskolák száma⁹⁵ azonban a kisebbségek bizonyos szabadságára engednek következtetni a húszas években. Lengyelországnak a lett történelmi tudatban betöltött szerepe⁹⁶ nem rossz, a lengyelek pedig szívesen emlékeznek vissza a két háború közti Lettorszáiban töltött életükre, annak ellenére, hogy a harmincas évektől erősen korlátozták korábbi jogaikat,⁹⁷ s a háború alatt a Németországhoz lojális lett hatóságok kiadták a lengyel menekülteket a németeknek. A háború előtt nyaranta számos lengyel alkalmi munkás talált munkát a lett mezőgazdaságban, közülük sokan (bár számuk ismeretlen), 1939 nyarán a háború miatt nem tértek vissza Lengyelországba. Ezért ma olyan lett településeken is élnek lengyelek, ahol korábban nem.⁹⁸ Velük megnövekedett a lettországi lengyelek száma, de az első szovjet, a német, majd a második szovjet megszállás idején a tömegmészárlás és a deponálás legalább ennyivel csökkentette lélekszámukat. Lettországból más szovjet tagköztársaságokkal ellentétben a háború után nem engedélyezték a lengyelek kitelepülését az anyaországba, eltekintve néhány lengyel állampolgárságát igazolni tudó személytől.⁹⁹ A korábban virágzó kisebbségi lengyel intézményrendszert felszámolták. Az utolsó lengyel iskola 1949-ben zárta be kapuit. A nyolcvanas évek végéig a lengyelek egyetlen nyilvános társadalmi találkozó helye a rigai lengyel mise volt. Ezenkívül a rigai katolikus szemináriumban lengyel szertartásra is tanítottak papokat. A lengyel nyelvű oktatás titokban folyt, legjelentősebb helyszíne Julia Ostrowska professzorasszony lakása volt.¹⁰⁰

Legnagyobb számban a két nagy lett városban, Rigában (1990-ben Kolbuszewski szerint 10 ezren, saját véleményük szerint akár 20 ezren is) és Daugavpilsben (középkori lengyel nevén Dźwińsk, németül, amit a lengyelek is gyakran használnak, Düneburg, Dyneburg) élnek lengyelek. Ez megmutatkozik a Lettországi Lengyelek Szövetségének (ZPL, nem összetévesztendő a litvániai szervezettel) 3500-as taglétszámán, amiből 1991-ben a rigai alapszervezetnek 980 tagja, volt, a daugavpilsinek pedig 940. A szervezet egyébként 1988. november 10-én alakult, és 1991-ben 10 helyi szervezete volt.¹⁰¹ Daugavpilsben 1989-ben, majd Rigában 1990-ben szerveztek lengyel nyelvű iskolai osztályt, de kevés volt a jelentkező.¹⁰²

A lettországi lengyelek öntudat szempontjából érdekes népcsoport. Nemcsak a lettektől, hanem a többi lengyeltől is - különösen a fiatalok - elkülönítik, és „lett lengyelek”-nek¹⁰³ nevezik magukat.

Az 1979-es népszámlálás szerint a lengyel nemzetiségű lettországi lakosok 33,3 %-a tartotta a lengyelt anyanyelvének, 13,7%-a a lettet, 49,4%-a az oroszot.¹⁰⁴ Ennek ellenére a lettországi lengyel lakosság egyöntetűen kiállt a lett függetlenség mellett. Ezen nemcsak a népszavazáson való lengyel részvételt kell érteni; hanem a lengyel szervezetek vezetőinek aktív megnyilvánulásait is. Közülük is kiemelkedik a fiatal lengyel politikusnő, Ita Kozakiewicz rövid pályafutása, aki azt követően, hogy 1988-ban a lengyelek vezetőjükké választották, 1990-ben bekövetkezett haláláig (a szabadon választott lett parlament elnökségének tagjaként) a lettek nemzeti hőségé is vált.¹⁰⁵

Közép- és Kelet-Európa határvidékén a keleti lengyelek az egyik legnagyobb lélekszámú kisebbség, bár arról, pontosan mennyien vannak, nincs megbízható adat. A

(kinek negyven, kinek hetven éves) szovjet fennhatóság fizikailag és szellemiekben erősen megtizedelte soraikat, ma saját újjászületésük lehetőségeit keresik. Bár sokáig Lengyelországban is „elfeledtek” róluk, ma már élénk az anyaország törekvése megsegítésükre, bár ennek a segítségnek mikéntjével a kisebbség nincs minden esetben megelégedve. Segítségre leginkább Fehéroroszország lengyelei szorulnak. Ukrajnában valamivel jobb kulturális helyzetben vannak, mint Fehéroroszországban, de Nyugat-Ukrajnában az oroszokon kívül ők a nemzeti gyűlölködés célpontjai. Nemzeti kötelékeik miatt semmilyen hátrányt nem szenvednek Lettországon. Litvániában is viszonylag elviselhető körülmények között élnek a lengyelek, itt azonban öntudatuk erősebb, s így igényeik is nagyobbak, mint más országokban. Elkezdték saját egyetemük megszervezését, és felvetődött egy litvániai lengyel autonóm tartomány kialakításának terve is, ami sok politikai feszültséget okozott.

Ha arra törekszünk, hogy térségünkben csillapodjanak a nemzeti feszültségek, a délszláv káosz és a magyar kisebbségek helyzetének rendezése után talán legfontosabb teendő a békés, de jelentős keleti lengyel kisebbségek jövőjének megnyugtató megoldása.

Jegyzetek

- 1 Legutóbb például Hanna Suchocka miniszterelnökasszony és Bronislovas Lubys kormányfő határ menti találkozója (Kossuth Rádió, Déli Krónika 1993. január 8. és Magyar Nemzet 1993. január 9.) és a lengyel-ukrán kormányfői találkozóról Szalai Attila az Új Magyarországon 1993. január 15.
- 2 *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSSR 1939-1945*. Pod redakcją Tadeusza Walichnowskiego. Warszawa, PWN 1989.
- 3 Ennek a felfogásnak jellegzetes művészeti alkotása az utóbbi időben *Zaorski Panny i wdowy* címe filmje, ami Magyarországon egyszer került bemutatásra.
- 4 *Kurier Wileński* (továbbiakban: KW), 1991. május 30., Vitautas Landsbergis beszéde a lengyel önkormányzatok küldötteinek gyűlésén.
- 5 *Przegląd Wschodni*. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. Warszawa, Gebethner i Ska 1991-től.
- 6 Például a *Prze Krój* különszáma 1992 szeptemberében „Lwów i jego mieszkańcy”.
- 7 A kijelentés, illetve az ezt követő megállapítások: Hieronim Kubiak: „Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestienne, szacunki ilościowe. (továbbiakban Kubiak) 27. In: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*. Pod red. Kubiaka, Palecznego, Rokidkiego, Wawrzykiewiczowej. Wrocław-Warszawa-Kraków Ossolineum, Wyd. PAN, 1992. (továbbiakban P m w ZSRR.) 17-34.
- 8 Az utóbbi kifejezés (eredetiben „prostacy”) Litvánia és Fehéroroszország egyes vidékein az orosz nyelv hatására egyszerűsödött szövegződéseket használó lengyel falusi lakosság önmeghatározása. Történt arra is kísérlet, hogy ilyen kategóriát használva folytassanak népszámlálást: MW 1990/17 4. A feljegyzés szerint e népszámlálásokon szintén nemzetiségi kategóriaként szerepelt a „wiczek” kategóriája, tehát a -wicz végű vezetéknevek, leginkább a litvániai lengyelek körében használatosak, például Adam Mickiewicz, akit a litvánok Mickievičas néven saját költőjüként tisztelnek), elvileg önálló nemzetiséget alkottak. A szövegzódések elmaradása, különösen a múlt idő használatában, a délebbi lengyeleknél is jelentkezik, erre van utalás Jan Zaleski munkájában: *Polszczyzna kresów południowo-wschodnich*. In: *Studia nad polszczyzna kresowa*. II. kötet. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Ossolineum, 1983. 10./17.,19. Ugyanitt megjelent a Vilna-vidék lengyel nyelvjárási sajátosságairól is egy két háború közti, de a szerkesztők szerint más aktuális tanulmány: Halina Turska: *Język Polski na Wileńszczyźnie*. 15-23.
- 9 Alicja Nagórko a *P m w ZSRR*. 142.
- 10 Mikolaj Iwanow: Stan i potrzeby badań nad polską mniejszością narodową w Związku Radzieckim. In: *P m w ZSRR*. 354. 139.
- 11 Iryda Grek-Pabykowska, Irena Maryniakowska: Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. In: *P m w ZSRR*. 150.
- 12 Megtalálható többek közt *P m w ZSRR*. 31.
- 13 *Prze Krój* 1992. szept. 6., 2.
- 14 Kubiak 27-33.
- 15 Uo. 23-24.
- 16 Uo. 30. Ezt az adatot alkalmazza Kubiak számításainál. Eszerint Litvániából 170,8, Fehéroroszországból 212, Ukrajnából 784,5 ezer embert telepítettek Lengyelországba. Jan Czemiakiewicz 1987-ben megjelent könyvében, amely részletesen mutatja be a repatriációt (*Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*).

- PWN Warszawa 1987, összesítő táblázat az 54. oldalon) 1948 végéig összesen 1 517 983 az áttelepítettek és áttelepültek száma.
- 17 Kubiak 31.
- 18 Atlasz narodov mira. Moszkva, 1964. 158.
- 19 Az áttelepítettek nyugat-lengyelországi letelepedéséről: Jan Czemiakiewicz i.m. 176-210. Szokolay Katalin meg jegyzése: az elvileg 1949-ben lezárult áttelepítések, mint maga is tapasztalta, az ötvenes évek elején is tovább folytak. Ezt a lengyel-szovjet megállapodások nagyon pontosan rögzítették. Ezek a későbbi megállapodások ma azonban még nem ismertek, remélhetőleg előbb-utóbb nyilvánosságra kerülnek.
- 20 Az áttelepedés éreztette hatását az összekevert ország kulturális életében. Erről többek közt: Zofia Kurzowa: *Elementy kresowe w języku powieściu powojennej*. Warszawa, 1975.
- 21 Ez a lengyelországi német szervezetek feltételezése, lengyel értelmiségi körök inkább félmillióra becsülik a németek számát, ami így is sokkal több, mintamennyiről eddig tudni lehetett. A valóságban nehéz megállapítani igazi számukat, hiszen Sziléziában számos ember úgynevezett „sziléziai” (a lengyelek szerint Ślązak, a németek szerint „Wasserdeutsch”, azaz aszerint tartja magát lengyelnek vagy németnek, hogy éppen merről fúj a szél de öntudata elsősorban a vidékhez kötődik, ahol lakik. A sziléziaiak lengyel öntudatának nem tett jót, hogy a keletről közénk telepített (repatriáns) lengyelek gyakorta lenézték őket mondván, hogy a sziléziaiak nem is igazi lengyelek - mondta el 1993. április 22-i, budapesti előadásában Henryk Batowski professzor.
- 22 Vö. Aleksandra Niemczykowa első felszólalása az 1991. május 4-én Oboryban (Lengyelország) rendezett lengyel-litván értelmiségi találkozón: „Vilna kérdése nemcsak Vilmát érinti, hanem Ilyvót és más városokat is. És érint minket, lengyeleket is, hitelünket és érettségünket amellyel Európába kell lépünk. Ha elvárjuk, hogy lengyelnek ismerjék el Szczecint, Gdańskot Wrocławot, nem támaszthatunk mi sem igényt Litvánia területére került városokra” (*Więź* 1991/10 34-35.) Második felszólalásában a litvániai lengyel kisebbség „neveletlen” viselkedése miatt neheztelt.
- 23 Csehszlovákia szétesése el&t az Együttélés Politikai Mozgalomnak jelentős résztvevői voltak Szilézia Csehországhoz került részei lengyeliségének képviselői. Az ő ténykedésük az Együttélésben szintén érdekes adalék lenne a „határon túli lengyelek” történetének megismerésében.
- 24 Urszula Kaczmarek: Panorama organizacji Polskich na terenie Związku Radzieckiego. In: *P m w ZSRR*. 45-52/50
- 25 *P m w ZSRR*. 95. (Szumski)
- 26 Uo. 99.
- 27 Erre utal például Zofia Boradyn, egy fehéroroszországi lengyel közösség vezetőjének nyilatkozata *Prze Krój* 1992. szeptember 6. 6.
- 28 Uo. Jan Zacharzewski (ZPL, Litvánia) nyilatkozata.
- 29 Így hívják a nemzeti alapon szerveződő litván népfrontot, amely az első autonóm politikai szerveződés volt Litvániában, és a nemzeti függetlenség legendás harcosává vált.
- 30 Említi Aleksandra Niemczykowa idézett obory-i felszólalásában.
- 31 *Więź* 1991/10. 28-51. A vita a már említett Oboryban folyó konferencián zajlott 1991. május 4-én, tehát mintegy 3 hónappal Litvánia állami függetlenségének elnyerése előtt.
- 32 *Magazyn Wileński* (továbbiakban: MW) 1992/1. A litvániai lengyelek Lengyelország politikája miatti elkeseredettségét legjobban ez a mondat foglalja össze: A lengyelországiak „a litvániai lengyel közösségről beszélnek, annak nevében lépnek fel, mert a résztvevők között nem találkozunk a kisebbség egyetlen képviselőjével sem.” A legkeserűbben Aleksandra Niemczykowa már említett második felszólalását vették tudomásul, ki egyebek között ezt mondta: „Évszázadok óta ott élő kisebbségről van szó, amely azonban politikailag éretlen ahhoz, hogy megértse, Litvániában lakva elsősorban lojálisagnak kell lennie...” *Więź* 1991/10. 40.) A MW más kitételeket is idéz a kisebbség éretlenségéről. Nem idézi viszont azt a mondatot, amiben A. N. a kisebbség bűnéül rója fel annak egy ekkoriban igen jellemző fájdalmát: „Amikor lengyel parlamenti képviselők Litvániába utaznak, a litvániai lengyelek egyből amiatt neheztelnek, hogy a lengyel képviselő a litván parlamentben miért olyan beszédet mondott, amilyent, miért nem valami mást.” Aleksandra Niemczykowa érthetően félreértésén kívül erősen támadja a MW reagálása Jercy Marek Nowakowski: Litvánia - erkölcsi vagy politikai probléma? című cikkét ugyanebből a *Więź* számból (52-57), amelyben pedig a szerző igen határozottan amellell áll ki, hogy Lengyelország nem rendelheti a litván lengyel viszonyok alá a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezését. A cikk egyébként annál is érdekesebb, mert Nowakowski már ekkor rávilágít (pedig ekkor a lengyelországi és más európai értelmiségiek többsége ennek veszélyét elhanyagolta), hogy Litvánia demokratikus fejlődésében komoly korlát lesz, hogy mindössze két jelentős politikai erő létezik: a Brazauskas-féle utódkommunista párt és a sovinizmusba hajló nacionalisták.
- 33 *Tygodnik Powszechny* 1993. január 24. 2.
- 34 Krzysztof Szumski: Tezy to założen i kierunków polskich działań państwowych wobec mniejszości polskich i Polonii w ZSRR (továbbiakban: Szumski). In: *P m w ZSRR*. 95-99.

- 35 Például a Lódzi Tudományos Társaság Nyelvi Bizottsága Tanulmányában megjelent cikkek. S. Hrabec: O polskiej gwarze wsi Duliby w b. powiecie buczackim. In: *Rozprawki Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, Łódź, 1955. 3. kötet 31-76. Vagy: K. Rejna: *Gwara Milna* uo. 1956. 4. kötet 5-14. Vagy: M. Lesiów: *System fonetyczny gwary hutnieńskiej* (Huty Starej) uo. 1957. 5. kötet 131-153. Vagy később, a nyolcvanas években: Zofia Kurzowa: Język polski w ZSRR. Historia, stan obecny, potrzeby badacze. In: *Przegląd Polonijny* 1983/1 17-38.
- 36 Józef Myśliński: Prasa w języku polskim na Litwie radzieckiej 1940-1966. (n: *Rocznik Czasopismnictwa Polskiego* 1968/II. 198 219.
- 37 Például Krzysztof Woźniakowski: Współczesny teatr polski amatorski w ZSRR. In: *Pamiętnik Teatralny* 1981/1-IL139-160.
- 38 Władysław Miodunka: O koncepcję badań nad mniejszościami polskimi i Plonią w Związku Radzieckim. In: *P m w ZSRR*. 87-940./88. A csoport szervezője a szerző volt. Valamivel részletesebben emlékezik a nyolcvanas évek elején kezdett kutatásokra Zofia Kurzowa (*P m w ZSRR*. 130-131.). A kutatás eredményei 33 tanulmányban jelentek meg, jórészt már a hadiállapot bevezetése után. A nyolcvanas években végzett tudományos munka legnagyobb eredménye a *Studia nad polszczyzną kresowa* sorozat, nyolc kötete folyamatosan jelent meg 1982-től 1990-ig.
- 39 Pabyskowska-Maryniakowska: *P m w ZSRR*. 149.
- 40 Julian Siedlecki: *Losy Polaków w Związku Radzieckim* 1939-86. Warszawa 1990. (Továbbiakban: Siedlecki). A könyv korábban Angliában is megjelent: London 1987.
- 41 *P m w ZSRR*.
- 42 *Polszkije govorü v SZSZSZR*. Minsk 1973. Az első kötetben Wereniczék 1967-69-ben feldolgozott anyagai vannak, a másodikban 1969-71 anyagai. 1978-ban Zofia Kurzowa vetette fel a fennmaradt anyagok kiadásának szükségességét. Erről 1979-ben sikerült megkötni a lengyel-szovjet egyezményt, aminek eredményeként 1982-től kiadásra került a már említett és idézett *Studia nad polszczyzną kresową* (Tanulmányok a keleti végek lengyel nyelvéről).
- 43 *P m w ZSRR*. 33.
- 44 Siedlecki 285.
- 45 Uo. 288.
- 46 Itt Siedlecki egy 1956-ban Lengyelországba majd onnan nyugatra kivándorolt, meg nem nevezett fehéroroszországi lengyel beszámolóját idézi.
- 47 Zofia Kurzowa a krakkói 1990-es konferencián: *P m w ZSRR*. 128.
- 48 Iryda Grek Pabysowa-Irena Maryniakowska: *P m w ZSRR*. 151.
- 49 Irena Maryniakowska: Związki gwar polskich Wileńszczyzny z gwarami na terenie Polski. In: *P m w ZSRR*. 154.
- 50 Uo. 287-288.
- 51 Uo. 90.
- 52 *Przegląd Wschodni* 1991/I. 213.
- 53 Jacek Kolbuszewski: Polacy na Lotwie (továbbiakban Kolbuszewski) In: *P m w ZSRR*. 331--350/349. A három, Lengyelországgal szomszédos országban azért is különösen nagy az asszimilációs készség, mert a háború alatt és után kitelepítettek között (különösen Litvániában) messze arányszámukon felül szerepeltek az értelmiségiek. Erre a tényre Zofia Kurzowa Czerniakiewicz könyvére hivatkozva hívta fel a figyelmet a már említett 1990-es konferencián (*P m w ZSRR*. 127)
- 54 Siedlecki 211-212.
- 55 Most jelent meg magyarul is egy mai lengyel költőnek, Adam Zagajewskinek, aki maga is Ilyvóban (Lembergben) született, szülővárosáról írott verse: Lembergbe menni. Ford. Halasi Zoltán. In: *2000*, 1993. március.
- 56 Vitatott hogyan érdemes Kelet-Galícia fővárosát nevezni a magyar szakirodalomban. Ha vagy a lengyel Lwów vagy az ukrán Lviv elnevezést használnánk, állást foglalnánk egy történelmi-érzelmi vitában, s e két elnevezésnek hagyományai sincsenek a magyar nyelvben. A szovjet-rendszerűen hazánkban is az orosz Lvov elnevezés terjedt el, ezért nem lenne jó ezt a megszokást erősíteni. Marad a város régi középkori magyar neve, Ilyvó és német neve, Lemberg, ami a monarchia idejében épült be a magyarköztudatba. Magam mégis annak a híve vagyok, hogy ne hagyjuk feledésbe menni egy, a magyar történelemben is fontos szerepet játszó város eredeti magyar nevét. A továbbiakban tehát: Ilyvó.
- 57 *Új Magyarország* 1993. január 15.
- 58 Siedlecki, az 1946 utáni ukrainai helyzetre vonatkozó részben.
- 59 *Prze Krój* 1992. szeptember 6. 6. Jan Strojek atya nyilatkozata.
- 60 A teljes birodalom területén élő katolikus egyházzal foglalkozik a *P m w ZSRR* vallási kérdésekre vonatkozó fejezete. Az írás a kérdéskör teljes irodalmát és szűkösen rendelkezésre álló forrásanyagát tekinti át az első világháborúig visszamenően, és igen részletes bibliográfiát közöl. Romara Dzwonkowski: Stan

- badan nad historią kosciola i zyciem religijnym katolikow obrzadku lacińskiego w ZSRR (1917-1990). In: *P m w ZSRR*. 103-118.
- 61 *Przegląd Wschodni* 1991/I. 212-213.
- 62 Régóta találgatás kérdése, miért éppen a legforróbb lengyel nemzeti nosztalgia vidékén nem próbálta Sztálin birodalma mindörökre megsemmisíteni a lengyeleket? Valószínűnek tűnik az a feltételezés, hogy Moszkva ügyesen mérte föl: Litvánia a birodalom egyik legkönnyebben fellázadó országa, ezért itt érdemes egy erős kisebbséget megőrizni, hogy a nemzeti alapon lázadó ország kétfrontos politikával gyengítse önmagát. Ez persze semmivel sem csökkenti az esetleges manipuláció céljából életben hagyott kisebbség mai megmaradási igényeinek jogosságát.
- 63 *Przegląd Wschodni* 214-216.
- 64 Ennek a sokszínű kultúrának utolsó pillanatát örökíti meg többek közt Konwicki: *Kronika wypadków miłosnych* regénye és Wajda azonos című filmje. Ez a kultúra nélkülözhetetlen eleme Miłosz írásainak is. Lengyel jegyzeteiben Eckhardt professzor is kitér a vilnai zsidóságra, mint a város jellemző színteljára (lásd később).
- 65 Vilna város és a Vilna-vidék első világháború utáni gazdacseréiről magyarul is olvashatunk egy szinte egykorú összefoglalót: Gratz Gusztáv: Lengyelország és Litvánia. In: *Magyar Szemle* 1928/1. 10-15. Gratz a Vilna-vidéket azért tekinti kiemelten fontos területnek, mert lévén, hogy ekkor Lengyelországhoz tartozik, elvágja egymástól a Szovjetuniót és (a Lengyelországgal szemben Németországhoz húzó) Litvániát, tehát akadályoz egy esetleges német-szovjet együttműködést. Hasonlóan látja ezt egyébként' Dmowski is visszaemlékezésében (Roman Dmowski: *Polityka polska i odbuowania państwa*. Warszawa, 1987. 2. kötet 175.). Eckhardt Sándor ezzel szemben Vilnát „a litvánok és a poroszok közé beékelt lengyelség bástyájának tekinti”, ami azt jelenti, hogy vagy nem volt tisztában a Vilna-vidék földrajzi elhelyezkedésével vagy egyszerűen sajtóhiba történt, s orosz helyett porosz jelent meg a *Magyar Szemle* 1929. III. 368. oldalán. A fontosabb események a következők: 1919. április: a németek kiűrik a területet, bevonul a lengyel hadsereg. 1920. július 12.: a szovjetorosz-litván egyezményben Moszkva Litvánia részének ismeri el Vilnát. Október 7.: a Népszövetség közvetítésével létrejön a suwałki egyezmény, amely a lengyel-litván demarkációs vonalat úgy húzza meg, hogy Vilna litván ellenőrzés alá essen. Október 9-én a lengyel seregek újra bevonulnak Vilnába. 1921. március 18.: a rigai szerződésben Moszkva semlegesnek nyilvánítja magát a Vilna-vidék hovatartozása kérdésében, ami azonos a terület átengedésével Lengyelországnak. Ezután minden kapcsolat megszakad Lengyelország és Litvánia között. A helyzet enyhítésére a Népszövetség népszavazást javasolt, de azt Litvánia nem fogadja el. 1922. év eleje: választások a Vilim-vidéken. Február 20-án a megválasztott vilna-vidéki népképviselő kimondja csatlakozását Lengyelországhoz.
- 66 Alicja Basta: *Zamęt pod Ostrą Bramą*. Warszawa, Almapress 1991.
- 67 *Czerwony Sztandar* 1985/5.
- 68 Alicja Nagórko a *P m w ZSRR*. 141. Hozzáteszi ehhez, hogy természetesen ez csak részeredmény, mert az igazán fontos helyi híreket ezután is a vilnai tévé közvetítette.
- 69 Érdekes, hogy Lettországból ebben az időszakban kezdték meg a lengyel iskolahálózat végleges felszámolását.
- 70 Siedlecki a háború utáni litvániai állapotokra vonatkozó részben.
- 71 *MW* 1990/17. 4.
- 72 Uo. 1.
- 73 Uo. 4.
- 74 Az egyetem 1929-ben ünnepelte fennállásának 350. évfordulóját (ekkor Vilna Lengyelországhoz tartozott). Eckhardt Sándor beszámolója szerint az ünnepségre egyetlen külföldi küldöttséget hívtak, a magyarokat (tekintettel a névadó király nemzetiségére), mégis megjelent egy cseh küldöttség is. Eckhardt Sándor: Lengyel jegyzetek. In: *Magyar Szemle* 1929. III. 366-369. Vilnában 1921 óta igen erős magyarbarát egyesületműködött Marian Zdziechowski történész vezetésével, amely a magyar irredenta törekvések támogatását tekintette fő céljának (367).
Az egyetemet a szovjet kultúrtörténetírás is említi: már századokkal ezelőtt is kiváló ukránok tanultak falai között, és a burzsoá Lengyelország nem engedett litván befolyást az akkori Báthori István Egyetemre. Ennél több szó nem esett az egyetem lengyel és magyar múltjáról. Alicja Basa: *Zamęt pod Ostą Bramą*. Warszawa 1991. 11-12.
- 75 *MW* 1992/2. 2-3.
- 76 *MW* 1992/8. 5.
- 77 *MW* 1992/11-12 17.
- 78 *KW* 1992. szeptember 25.4.
- 79 *Memorandum o sytuacji Polaków na Litwie*. In: *MW* 1990/17. 3-6.
- 80 Kolbuszewski 348.
- 81 *KW* 1991. május 29. 3.
- 82 *MW* 1992/2.1-8.

- 83 Uo. 3.
 84 Uo. 4.
 85 *MW* 1992/2. 4.
 86 *MW* 1990/17. 5.
 87 *KW* 1991. május 29. 3.
 88 Az ülésről részletes tudósítás: *KW* 1991. május 29. 3-4.
 89 *KW* 1991. május 30. 1.
 90 Marek Sobczyński: Polska autonomia Narodowosciowa w ZSRR. In: *P m w ZSRR*. 53-60.
 91 *KW* 1991. május 29. 4. az értékelésben.
 92 *KW* 1992. szeptember 9.
 93 A cári Oroszország adatai szerint Letgáliában 1897-ben 68 ezer, 1909-ben 77 ezer lengyel lakott. A korabeli lett adatok szerint Lettországbán 1920-ban 42 ezer, 1930-ban 60 ezer lengyel lakott. (1959 1970, 1979, 1989 szovjet adatait ld. 4. oldal.)
 94 Kolbuszewski 1990. decemberi krakkói konferencián 9 sajtóorgánumban (egy jelentős, a *Nasze Zycie*) és 11 két háború közötti szervezet nevét sorolta fel. Közülük a Lettországi Lengyelek Szövetsége több kisebb szervezetet tömörített, és kiterjedt gazdasági hálózattal bírt.
 95 lengyel iskolák a két háború közötti Lettországbán:

	Általános iskola	tanuló	közé iskola	tanuló
1919	17	?	0	0
1922	34	5665	3	272
1929	36	4570	3	323
1933	35	4636	3	293
1938	16	2129	2	179

- 96 Az első világháború után a lettek féltek, hogy Lengyelország etnikai alapon területi igényeket fog támasztani, mégis elfogadták a lengyelek hadi segítségét a Lettországi bekebelezésére érvezt szovjet csapatokkal szemben. De Rydz-Śmigły hadserege, miután a vörösöket eltávolította Letgáliából és Daugavpils környékéről, átengedte a megvédett területet a lett hatóságoknak. Azóta Daugavpils lakossága minden év augusztusában, a „visztulai csoda” évfordulóján ünnepi istentisztelet keretében koszorúzza meg a szomszéd nemzetért életüket adott lengyel katonák sírját. Erről: Jerzy Byczkowski: *Z dziejów Polaków na Łotwie w XX. wieku*. In: *P m w ZSRR*. 351-361/353.
 97 Korlátozások először 1929-ben, a Lettországbán is érvényesülő gazdasági válság hatására léptek fel, azonban 1932-től újra megszűntek. A „májusi fordulat”, tehát Karlis Ulmanis 1934. május 15/16. éjszakáján történt hatalomátvétele után ismét sokat romlott a helyzet. Ulmanis ugyan retorikájában a lengyel barátságot hangsúlyozta, de másik jelszava a lettarcú Lettországi volt, amit igyekezett meg is valósítani.
 98 Kolbuszewski 332., 339.
 99 Uo. 347.
 100 Uo. 348.
 101 *Przeгляд Wschodni* 1991/I. füzet 211.
 102 Kolbuszewski 349.
 103 Uo. 332.
 104 Uo. 338.
 105 Uo. 349. Róla emlékeznek meg részletesebben: Maria Szymańska, Janina Głowecka: In memoriam Ita Kozakiewicz (3. VII. 1955 -28. X. 1990) In: *Przeгляд Wschodni* 1991/I. füzet 217.

ÁDÁM SZESZTAY

POLISH MINORITIES IN THE SOVIET UNION'S SUCCESSOR STATES

The author discusses the fate of the sizable Polish minorities that live in the states formerly belonging to the Soviet Union, namely the Ukraine and White Russia, as well as the western border states (Lithuania and Latvia). It is particularly in the countries that most recently became independent that the Polish minority issue has grown into a significant topic, one which greatly affects these countries' domestic and foreign policies, as well as their relationship with Poland. The study intensively examines the “eastern Polish

periphery's" social, cultural, linguistic and religious situation. Furthermore, it sheds light on how Poland handles its responsibility towards its minorities living abroad.

LEONID FINBERG

Zsidóság, társadalom és állam Ukrajnában

Ukrajnában ma 320 000 zsidó él; 95 százalékuk az ország regionális és területi központjaiban lakik.

Gyakorlatilag az egész népesség eloroszosodott: a zsidók mintegy 90 százaléka az oroszot tekinti anyanyelvének, 10 százalékuk tud jiddisül, és gyakorlatilag senki nem tud - héberül. Az emberek a zsinagógák és a temetők romjai mellett maradtak. A harmadik olyan generáció nő fel, amely nem tudja, mi az a zsidó iskola (abba a néhány iskolába, amely nemrég kezdte meg működését, a zsidó gyerekeknek mindössze 2-3 százaléka jár). A zsidók gyakorlatilag nem ismerik népük történetét. Nagyon jól ismerik viszont azokat az antiszemita vádakat, amelyek elárasztják az orosz sajtót, és amelyek éppen mostanában láttak napvilágot többszáz, mind Ukrajnában, mind Oroszországban több millió példányban megjelentetett antiszemita és anticionista könyvben.

Mindenki emlékszik az emberi méltóság meggyalázására, a szégyentelen törvénysértésekre, a felsőoktatási felvételit és a nagy presztízzsel járó állások betöltését szabályozó korlátozásokra, a munkahelyi előléptetésben érvényesülő „zsidó plafonra” (felső határra).

Milyen út vezet ki ebből az állapotból, ebből a platonovi „gödörből” (ezt a címet viseli a híres orosz író regénye)? Nincsenek olyan erők, amelyek befolyásolhatnák a zsidó közösséget, nincsenek zsidó értelmiségiek - tanárok, történészek, rabbik -, akik egy újabb áttörést vihetnének végbe, akik még egy kísérletet tehetnének a megújulásra. Ma már zsinagógáink rabbijai is az Egyesült Államokból vagy Izraelből származnak. Mindezeknek a körülményeknek a hatására megindult a kivándorlás „láncreakciója”.

A kivándorlási folyamatokban való eligazodást segítheti elő az a tudományos vizsgálat, amelyet közel egy évvel ezelőtt végeztem az ukrajnai zsidó közösségek és szervezetek vezetői között a zsidó közösségi élet megújulásáról. Ekkor már majdnem egyenlő arányban oszlottak meg a vélemények: a megkérdezettek 46 százaléka annak a vágyának adott hangot, hogy elhagyja az országot, ugyanakkora részük elutasította a kivándorlást, 8 százalékuk pedig tartózkodott. Ám azóta romlott a gazdasági helyzet, és fokozódott a társadalmi folyamatok bizonytalansága. Ezek pedig a kivándorlás nyilvánvaló előidézői.

A különböző kérdések sajátos hierarchiát alkotnak a zsidó közösségek és szervezetek vezetőinek fejében. Ez a következőképpen néz ki:

- 76 százalékuk én egyet azzal, hogy kapcsolatokat építsenek ki a világ zsidó közösségeivel;
- 56 százalékuk azzal, hogy segítséget nyújtsanak a kivándorlás mellett döntőknek;
- 56 százalékuk azzal, hogy zsidó iskolákat hozzanak létre gyerekeknek és felnőtteknek;
- 54 százalékuk azzal, hogy felélesszék a judaizmust, és előtérbe állítsák a vallási életet;
- 52 százalékuk azzal, hogy a zsidó kultúra tárgyi emlékeinek összegyűjtésével múzeumokat hozzanak létre.

*

Kétségtelen, hogy a zsidóság kérdései nem foglalnak el kiemelkedő helyet az ukrajnai társadalmi mozgalmak programjában és tevékenységében. Mivel azonban ezek a kérdések azonosak az emberi jogoknak, a nemzeti kisebbségi jogoknak, az oktatáshoz való állampolgári esélyegyenlőségnek, a nemzeti kultúrák esélyegyenlőségének és a haza szabad megválasztásának kérdéseivel, a különböző programokban való megjelenésüket ismernünk

kell ahhoz, hogy megítélhessük a politikai helyzetet, és jellemezhessük a társadalmi mozgalmakat és pártokat.

Ukrajna „legbefolyásosabb” társadalmi mozgalmainak egyike az Ukrajnai Népek Mozgalma (röviden RUH, azaz „mozgalom”). Nemzetiségi programja, amelyet az ukrán értelmiség mai szellemi vezetői dolgoztak ki, a következőket tartalmazza:

„...A köztársaság területén élő nyelvi kisebbségek és etnikai csoportok teljes körű nyelvi és kulturális fejlődésének előmozdítása, létjogaik és érdekeik védelme.”

„...A RUH álláspontja szerint a nemzetiségi politika törvényi alapját a köztársaságban élő etnikai csoportok és nemzeti kisebbségek önrendelkezési jogának, valamint a nemzeti és kulturális autonómiához való jogának kell alkotnia...”

„...Történelmi tény, hogy az új zsidó kultúra szülőföldje Ukrajna lett. A zsidóság számos területen hozzájárult az ukrán nép fejlődéséhez. A RUH támogatja az ukrajnai zsidó közösség megújulását, nemzeti és kulturális autonómiáját, és fellép az antiszemitizmus ellen...”

„A RUH elveivel összeegyeztethetetlennek tartja a faji és nemzeti alapon történő kirekesztést, a sovinszta és nacionalista nézeteket.”

E szavak őszinteségét azok az akciók bizonyították, amelyeket a RUH akkor szervezett, amikor ukrajnai zsidópogromok lehetőségéről szóló híresztelések kaptak szárnyra (1989): szolidaritás-találkozókat rendeztek a zsidókkal, antiszemitizmus-ellenes röpiratok ezreit nyomtatták ki és terjesztették.

Nagyon jellegzetes volt a RUH első kongresszusának *Az antiszemitizmus ellen* cím. nyilatkozata, amely a további akciók és kiadványok mikéntjét fogalmazta meg.

Ebben a következők állnak: „Az antiszemitizmus a nemzeti jellegüket elvesztett tömegekre támaszkodik... Jellemző, hogy a mai antiszemita csoportok nem „eresztenek gyökeret.” (Bár a szöveget 1990-ben írták, gyakorlatilag 1992-ben is igaz, hiszen Ukrajnában azóta sincs hivatalosan működő antiszemita szervezet.) Majd pedig: „A Kongresszus felhív minden lelkiismeretes állampolgárt, hogy emelje fel szavát az antiszemitizmus ellen, védje meg a saját és a zsidó nép méltóságát...”

A RUH vezetői meglehetősen következetesek politikai irányvonaluk kivitelezésében: beszédeikben és az ukrajnai zsidó szervezetekhez fűződő kapcsolataikban. (Érdemes megjegyezni, hogy a zsidó közösségek és szervezetek körében végzett hasonló vizsgálat meglehetősen nagy bizalmat mutatott ki a RUH iránt - ez a válaszadók több mint 60 százalékát jellemezte.)

Ukrajna vezető pártjainak - a Köztársasági és Demokrata Pártnak, az Ukrajnai Demokratikus Megújulás Pártjának - programjai hasonló nyilatkozatokat tartalmaznak. Az Ukrajnai Demokrata Párt Kiáltványában a következő áll: „Úgy véljük, hogy hamis és nemzeti lelkiismeretünkre nézve sértő az ukrán nép antiszemitizmusáról szóló mítosz, amelyet az ukránellenes erők találtak ki. Abban a társadalomban, amelyről álmodunk, nincs helye antiszemitizmusnak vagy bármely nemzet lebecsülésének.”

Más, az előbbieknél kevésbé befolyásos pártok - így például az Ukrajnai Egyesült Szocialista és Demokratikus Párt, az Ukrajnai Zöld Párt, a „Zöld Világ” mozgalom, az Ukrajnai Szocialista Párt (a Kommunista Párt utódja), az Ukrajnai Liberális Demokrata Párt, az Ukrán Népi és Demokrata Párt ugyanezeket az elveket deklarálják programjaikban: az emberi jogok, a nemzeti kisebbségek és a nemzetek jogainak tiszteletben tartását, a helsinki és a bécsi alapelvek iránti hűséget.

Ezek a pártok azonban nem teszik ki a szervezett ukrajnai politikai erők teljes skáláját. Számos olyan párt és mozgalom is van, amely más elveket képvisel. Ezek közül az Ukrán Demokratikus Parasztpárt, az Ukrán Nemzeti Párt (UNP), az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN), az Ukrán Nemzeti Gyűlés (eredetileg Pártközi Gyűlés) és az Ukrajnai Állami Függetlenség Szövetsége a legbefolyásosabbak.

Az Ukrán Nemzeti Párt (UNP) programjában nem szerepelnek olyan cikkelyek, amelyek Ukrajna nemzeti kisebbségeinek jogát szavatolnák. Van benne viszont egy olyan megfogalmazás, hogy „az UNP támogatja az ukrán nép jogát független állam létrehozására, és célja az Ukrán Népköztársaság etnikai határok között történő visszaállítása.”

Az Ukrajnai Nacionalisták Szervezetének (OUN) programja szerint „az OUN azért harcol, hogy minden egye, nemzet saját államában, szabadon élhessen”. Ugyanakkor olyan cikkelyek is vannak, amelyekben az áll, hogy „a kisebbségek teljes joga, hogy létrehozzák saját... nemzeti kultúrájukat”, „Ukrajna minden állampolgára nemzetiségétől függetlenül egyenlő polgári és társadalmi jogai, valamint kötelezettségei terén”.

A kommunista állításokkal szemben az OUN nem hirdeti azt, hogy „Ukrajna az ukránoké”, de az OUN tagjainak és köreinek programjai és akciói, szervezeti felépítésének bizonyos irracionális sajátosságai (a doni kozákok hagyományai), a rá jellemző beállítottság - „az utolsó csepp vérünkig harcolunk” az ukrán államén és a jövő Ukrajnájáról rajzolt kaszárnyaszerű modell elővigyázatossá teszik az embert.

Az itt említett partok és mozgalmak (UPDP, UNP, OUN, UNA stb.) az ukrajnai nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban mind nyilatkozataikban, mind akcióikban meglehetősen ellentmondásosok.

Annál is inkább, mivel ebben a környezetben megjelennek olyan csoportok, amelyek nyíltan hangoztatnak antiszemita nézeteket (lásd a Nova Ukrajina, a Szlovo, a Neszkorena Nacija, a Za Vilnu Ukrajinu című újságokat, 1992). Ilyen csoport például az Ukrajnai Állami Függetlenség Szövetsége vagy mv harkovi, lvovi és kijevi ifjúsági szervezetek.

Az itt felsorolt politikai pártok, mozgalmak és csoportok nem játszanak vezető szerepet a mai ukrán politikában, de az események dinamikája nagyon gyors. Amint a történelmi tapasztalatok, az Oroszországban, Lettországban, Észtországban és Moldvában nemrég történtek tanúsítják, a társadalmi és gazdasági helyzet súlyosbodása - amire elég sok jel utal - a jobboldali társadalmi erők befolyásának növekedéséhez vezet.

A pártok és szervezetek pozíciója nem csak a nyilatkozatokban mutatkozik meg. Ám ezeket a dokumentumokat sem szabad elhanyagolni: segítségükkel meghatározhatjuk a különböző társadalmi erők mozgásának vektorait. Megvizsgáltuk, milyen Ukrajna vezető pártjainak és mozgalmainak attitűdje a nemzeti kisebbségek jogai és az emberi jogok problémái iránt. Hogy objektívabban érzékelhessük a helyzetet, felsorolom egy szociológiai munkának (E Golovaha és N. Panina, 1992) az adatait arról, hogy az ukrajnai állampolgárokat és a területi adminisztrációt milyen attitűdök jellemzik a zsidó kulturális autonómia megteremtésével kapcsolatban.

1. tábla

Egyetértene azzal, ha Ukrajnában a zsidóknak lennének ... (százalékban)

	Hatóságok		Lakosság		
	igen	nem	igen	nem	bizonytalan
zsinagógáik?	91	9	51*	19	30
iskoláik?	89	10	64	15	21
újságjaik?	90	10	-	-	-
politikai pártjaik?	66	34	34	29	37

Nagyon fontos, hogy a helyi hatóságok - amelyeken sok dolog múlik toleránsak a zsidó autonómia velejárái iránt. Viszonylag kis százalékbort támogatták a zsidó politikai pártok létrehozásának gondolatát. Ez minden valószínűség szerint a sokáig tartó anticionista propagandának és az ukrán politikai pártok tevékenységével kapcsolatos elégedetlenségnek tulajdonítható. A lakosságnak viszonylag kis százaléka toleráns, ami könnyen összefüggésbe hozható ismereteikkel és iskolázottsági szintjükkel. Ugyanakkor közülük is többen viszonyulnak pozitívan a kérdéshez, mint ahányan negatívan.

Azoknak a vizsgálatoknak az eredménye is érdekes, amelyeket Kijevben készítettek a szerzők, és amelyek a nemzetiségek iránti toleranciáját mutatják. A vizsgálatban a hagyományos szociológiai skálát alkalmazták:

2. tábla

„Elfogadnám az adott nemzetiség tagjait, mint...”: (százalékban)

	családtagot	közeli barátot	munkatársat	kijevi polgárt
Ukránok	84	90	92	99
Oroszok	61	75	87	92
Zsidók	25	41	65	80
Angolok	24	35	54	56
Grúzok	13	25	33	37
Cigányok	9	13	18	23

Nekem úgy tűnik, hogy ezek a számok az egymás iránti intoleranciánk mértékéről beszélnek; azoknak az embereknek a magas számáról, akik még munkatársuknak vagy városuk lakójának sem fogadják el a beloruszokat, a lengyeleket, a zsidókat, a cigányokat stb. Ez az úgynevezett szovjet internacionalizmus évtizedeinek eredménye.

*

Ha a pártok programjainak szövege nagy valószínűséggel a jövő államáról alkotott elképzeléseket tükrözi, akkor a Legfelsőbb Tanács tevékenysége a nemzeti kisebbségek jogainak és az emberi jogoknak a területén - a ma Ukrajnájának politikáját testesíti meg.

Ez a testület számos olyan dokumentumot fogadott el a megválasztása óta, amely kapcsolatban áll ezzel a kérdéskörrel. Ezek a következők:

- Az Ukrajnában használt nyelvek törvénye;
- Az ukrainai nemzetiségek jogainak nyilatkozata;
- A nemzeti kisebbségek törvénye.

Részletesebben foglalkozom a nyilatkozattal, mivel az elmúlt években ez az első olyan dokumentum, amely elég széles körben értelmezi a nemzetiségi kisebbségek jogait. A következőket tartalmazza:

- minden nép, nemzetiségi csoport és állampolgár egyenlő politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális jogainak az ukrán állam által biztosított törvényi garanciáit;
- a nemzetiségi diszkrimináció tilalmát;
- az állam kötelezettségeit a nemzetiségi nyelvek és kultúrák fejlődéséhez szükséges körülmények megteremtésében;
- azokat a garanciákat, amelyek bármely nemzet tagjainak biztosítják a vallásuk megőrzéséhez, nemzeti jelképeik használatához, nemzeti ünnepeik megünnepléséhez, hagyományos szertartásaik gyakorlásához való jogát;
- az ukrainai népek történelmi és kulturális emlékeinek állami védelmét;
- minden nemzet jogát, hogy létrehozza kulturális értékeit, társaságait, közösségeit, egyesületeit;
- a nemzeti kisebbségek tagjainak jogát, hogy történelmi anyaországukkal szabadon építhessenek ki kapcsolatokat.

A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdéseket összességükben először a Legfelsőbb Tanács határozatában írták le ténylegesen.

E cikkelyek jó részét ma már megvalósították. Egyesek kivitelezése mint például a történelmi emlékek védelme vagy a kapcsolatok kiépítése az anyaországgal - sok munkát és anyagi támogatást igényel. Ugyanakkor jellemző, hogy már megszüntették, vagy éppen most szüntetik meg a korábban fennálló korlátokat.

Abból a szempontból, hogy miként lehet megoldani az állampolgári és a kisebbségek jogainak érvényesítéséből fakadó problémákat, nagyon fontos a nemzetközi jogi dokumentumok elsőbbségét rögzítő dekrétum, amelyet Ukrajna aláírt, és amelyet Kravcsuk elnök fogadott el. Ez a dekrétum még konkrétabbá tette a nyilatkozat cikkelyeit. Ugyanakkor elég egyértelmű, hogy a legnehezebb a leírtak megvalósítása. Úgy gondolom, a közeljövőben már képesek leszünk a folyamatok elemzésére és a tendenciák értékelésére.

*

Végezetül megpróbálom az elmúlt évek ukrain antiszemitizmusának konkrét problémáit elemezni.

a) *Az állami antiszemitizmus*

Először is leszögezhetjük: ma már nem okoz problémát, hogy a zsidók kisebb üzleti tevékenységek, közös vállalkozások, szövetkezetek révén magasabb pozíciókba kerülnek. Ezzel a helyzettel és a kivándorlással kapcsolatban egy új vicc jelent meg: „Szoktál zsidókat alkalmazni?” „Igen.” „És hol találsz meg őket?”

Miután a kommunista ideológia és az egyetemre bejutó zsidók százalék-arányát megszabó ideológusok megbuktak, a probléma enyhült. Természetesen még mais „kivághatnak” valakit az egyetemi felvételi vizsga során, de ehhez olyanokra is szükség van, akik így akarnak cselekedni. Ezt bizonyítandó, 1992-ben Ukrajnában végeztek egy vizsgálatot a nyilvános zsidó szervezetek vezetői között. Ebből az derült ki, hogy mintegy 70 százalékuk az állami antiszemitizmus csökkenését tapasztalta.

b) *Az úgynevezett mindennapi antiszemitizmus*

Éppúgy megfigyelhető, mint korábban. Ugyanakkor a zsidók már többé-kevésbé hozzászórtak. A jelenség a szovjet népek általános elkeseredettségéről és intoleranciájáról tanúskodik. Aligha lehet azt mondani, hogy az elmúlt években erősödött volna. (A vizsgálatban is ezt állapította meg gyakorlatilag az összes zsidó szervezet és közösség vezetője.)

c) *Az antiszemita propaganda*

Az antiszemita előítéletek egyaránt tulajdoníthatók a sok éven át működő állami antiszemitizmusnak, az antiszemita és anticionista propagandának, a Beilis-pernek és az orvospereknek. Emellett ma Oroszországban több mint 40 olyan antiszemita kiadvány jelenik meg, amely könnyen átkerül Ukrajnába. Az itteni demokratikus erők latba vetették befolyásukat a népbútítás megakadályozására. Az utóbbi időben azonban ebben sem „maradunk le a néptől”. Nálunk jelentek meg egy szerkesztői rovatban azok az antiszemita kérdések, amelyeket az Ivano-Frankivszk zsinagóga rabbijához intéztek: „Igaz-e, hogy a zsidó mentalitás bördzsekit visel?”, azaz igaz-e, hogy a zsidók vezették az 1917-es fordulatot? stb. (Ukrajinszke Szlovo, 1992.) Ilyen Scserbatyuk *A vér szava* című oroszellenes és antiszemita kiadványa is, vagy az ukrán nacionalista Terekha egy cikkének újrányomása, amely a Talmudból emel ki - minden kommentár nélkül - a zsidókról és a judaizmusról rosszindulatú képet festő mondatokat (*New Ukraine*, 1992. 3). Emellett a közelmúltban antiszemita akciók történtek a kijevi zsinagógában: egy gránát feltehetően nem véletlenül robbant fel (ez a függetlenségről szóló népszavazás idején történt), kigyulladt Jankel kijevi rabbi, valamint Abraham Kacnelzon zsidó író lakása, antiszemita feliratok jelentek meg a kijevi Városi Zsidó Könyvtár és a kijevi izraeli Kulturális Központ közelében. Ezek az akciók azoknak a barbár cselekedeteknek a folytatásai, amelyeket V. Stus és V. Litvin ukrán emberi jogi harcosok sírjain és M. Bulgakov, az orosz író múzeum-émlékházán követtek el... Ugyanakkor az, hogy a Biztonsági Szolgálat és a nyomozó szervek elképesztő „tehetetlensége” miatt a bűnösök minden esetben büntetlenek maradtak, újabb barbár akciókra ösztönöz.

Tudom, hogy a közelmúlt antiszemita akcióinak listája nem teljes, és szaporodásukat egyértelmű tendenciák jelzik - ám ezek az adatok is elég mély benyomást keltenek. Nem szeretném, ha az olvasó mindebben a gonosz megtestesülését látná, amelyre nincs ellenszer. Biztos vagyok abban, hogy - mint minden emberellenes cselekményt, amely a demokratikus erőket és eképpen az egész emberiséget fenyegeti - ezt is le lehet győzni.

Az állam hatékony lépései, a politikai mozgalmak szilárd demokratikus pozíciója megállíthatja a „barnaingeseket”. Hiszek abban, hogy a 20. század végére az emberiség tökéletesen megtanulta a történelem leckéjét.

*

A ma kérdéseinek elemzése közben szeretnék egy pillantást vetni a jövőre. Mi lesz holnap?

A legnehezebb kétségtelenül a helyzet előrejelzése. Ez elől azonban nem futamodhatunk meg. Ilyen az emberi gondolkodás természete.

Amint a bevezetőben írtam, a zsidók életében ma két tendencia figyelhető meg: a kivándorlás (hazatelepülés) és az Ukrajnában maradás.

A népesség különböző csoportjai a következők függvényében döntenek valamelyik alternatíva mellett:

- Ukrajna társadalmi és gazdasági életének stabilitása (amire a közeljövőben egyre kevesebb remény van);

- a kivándorlás feltételei, azaz a szakmában való elhelyezkedés, a megfelelő lakáshoz jutás stb. lehetősége az Izraelbe, az Egyesült Államokba és a határaikat megnyitó egyéb országokba vándorlók számára;

- a zsidó kultúra megteremtésének sikere vagy kudarca Ukrajnában (ezen az iskolákat, a sajtót, az Izraelbe utazás lehetőségeit, a mindennapi antiszemitizmus enyhülését értem.)

E tényezők tudományos vizsgálatából az a következtetés vonható le, hogy a közeljövőben a kivándorlás (hazatelepülés) tendenciája dominál majd. Ugyanakkor mindkét tendenciához normális társadalmi és politikai fejlődési feltételek kellene. Írásomat annak reményében varom, hogy ezek megteremtődnek.

Bajomi-Lázár Péter fordítása

LEONID FINBERG

JEWISHNESS, SOCIETY AND THE STATE IN TODAY'S UKRAINE

How is the life of the perhaps 320,000-strong Ukrainian Jewish community in the independent Ukrainian state, what does the Jewish question mean in the Ukraine today, to what extent does it influence the activities of Ukrainian political parties, in which parties' activities can we observe tendencies towards anti-Semitism, and to what extent is this all linked with the ideological and platform goals of these parties. These are the questions that the author is attempting to answer, while briefly outlining the official minority policies, as well as the anti-Semitic manifestations of the Ukrainian state.

ANDRÁSSY GYÖRGY

Etnikai kisebbségek és emberi jogok

Az etnikai kisebbségek helyzetével és jogaival viszonylag széles körben foglalkoznak Magyarországon történészek, jogászok - elsősorban nemzetközi jogászok -, statisztikusok, nyelvészek, politológusok, szociológusok és pszichológusok is. A filozófia részéről azonban, úgy tűnik, egyelőre csekély az érdeklődés e tárgy iránt.

Azt hiszem, többről van szó, mint egy feledhető szépséghibáról. Írásom első részében ezt néhány ismert körülmény felidézésével szeretném alátámasztani.

A két világháború között Európában működő nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer a második világháború után megszűnt. Kiépült viszont, ha nem is túl gyorsan, az emberi jogok védelmének részint egyetemesen, az ENSZ keretében, részint regionálisan - Európában az Európa Tanács égisze alatt működő rendszere. A rendszer nem lezárt, nem befejezett, kiépülése ma is tart. Ebben a nemzetközi emberi jogi rendszerben az etnikai kisebbségek védelme nem központi kérdés. Ez -figyelemmel arra, hogy az emberi jogok katalógusa meglehetősen sok jogot tartalmaz - érthető, és önmagában még nem is baj. Az azonban már aggasztónak látszik, különösen ma, az etnikai tudat globális újjászületésének időszakában, hogy a kisebbségvédelem nem kapja meg a valós súlyának megfelelő helyet e rendszeren belül.

Abban, hogy ez így alakult, nyilván sok tényezőnek volt szerepe, egyebek közt bizonyos rossz történelmi emlékeknek, például Hitlernek, aki a kisebbségi problémát súlyosan kompromittálta, lejáratva. Nem valószínű azonban, hogy a kisebbségvédelem mostani gyenge pozíciója kizárólag e ma is ható rossz emlékekre és más politikai fenntartásokra vezethető vissza. Úgy tűnik, van itt egy, az egész emberi jogi rendszer belső logikájából fakadó elméleti probléma is. Ez a rendszer elsősorban és mindenekelőtt az egyén alapvető jogait és szabadságait védi, ezért az etnikai kisebbségek kollektív jogai elméletileg is igen nehezen illeszthetők bele. Ezt az alaphelyzetet mindannyian ismerjük, de azt hiszem, Magyarországon keveset foglalkozunk e dilemma természetével és feloldásának elméleti lehetőségeivel. És ez az a pont, ahol a kérdés, legalábbis részben, filozófiai síkra terelődik.

A ma létező nemzetközi emberi jogi rendszer alapja, az emberi jogok doktrínája voltaképpen egy filozófia. A tan egykori, 17-18. századi kimunkálói javarészt filozófusok voltak. Elég, ha csupán John Locke nevét említem, akinek művei, különösen a *Második értekezés a polgári kormányzatról*, kimutathatóan hatottak az emberi jogok 18. századi nagy dokumentumainak megszüvegezésére. A természetes, emberi vagy morális jogok problémája és tana azóta is fontos részét képezi a politikai filozófiának, sőt az utóbbi időben már egyre gyakrabban beszélnek külön az emberi jogok filozófiájáról is.

A gondolat, hogy az embernek vannak bizonyos, nem az állam jogalkotó akaratából törvényhozó hatalmából eredő természetes, emberi vagy morális jogai, elsősorban a liberális filozófiai hagyomány öröksége. A kortárs liberális filozófia persze távolról sem egységes, mint ahogy nem volt az a múltban sem. Többé-kevésbé jól kivehető frontvonalak húzódnak például a deontologikus és a teleologikus, vagy más szempontból a libertariánus és az egalitariánus liberalizmus között. Nem mellékes továbbá, hogy ezt a kortárs liberális filozófiát immár több mint tíz éve erőteljes támadások érik, elsősorban az úgynevezett komunitariánusok részéről.

Ezekben a részint belső, részint külső vitákban újra és újra fölmerülnek bizonyos alapkérdések: igazolhatd-e egyáltalán az emberi jogok léte; univerzálisak-e ezek a jogok; melyek is ezek a jogok - idetartoznak-e például bizonyos gazdasági, kulturális és szociális jogok; mi a szerepe, a súlya az egyén kulturális és társadalmi beágyazottságának stb. Nyilvánvaló, hogy ezek a kérdések mélyen összefüggnek az emberi jogok modern

dokumentumaival, s igen sok irányban vita tárgyává teszik e dokumentumok logikáját, eszmevilágát. Így van ez még akkor is, ha a szóban forgó filozófiai viták rendszerint nem a dokumentumokra hivatkozva folynak. (Megjegyzem, sokkal gyakoribbak az utalások az USA alkotmányára és ennek az alkotmánynak a bírói értelmezésére, ami abból adódik, hogy a vita résztvevőinek többsége amerikai.)

Tekintettel arra, hogy a létező, a meglévő nemzetközi emberi jogi rendszer alapdokumentumainak szellemisége a liberális filozófiához áll a legközelebb, különös jelentőséggel bír az a kérdés, hogy vajon igazolhatók-e a liberális elméleten belül a kisebbségi jogok.

Nos, a liberálisok többsége, de kritikusaik többsége is, ma enyhén szólva - szkeptikus. Találni olyan liberális véleményt is, mely szerint a kollektív kisebbségi jogok igénye nem csupán „sajnálatos”, hanem egyenesen „visszaesést, visszalépést” jelez.¹ Nagyon kevés liberális filozófus érvel az etnikai kisebbségi jogok elismerése mellett.

E kevesek közé tartozik Will Kymlicka, aki hangsúlyozza, hogy a liberalizmus korántsem volt mindig olyan elzárkózó vagy ellenséges a kisebbségi kérdésben, mint most. A két világháború között például a liberalizmus „győzelmeként” és „érdemként” fogták föl, hogy Európa soknemzetiségű országaiban speciális politikai státust biztosítottak a kisebbségi kulturális csoportoknak.² Az intellektuális környezet későbbi gyökeres megváltozásának egyik oka - fejtegeti tovább Kymlicka - az úgynevezett „colourblind”, vagyis „színvak” ideológia föltűnése és megerősödése volt. E tan szerint megengedhetetlen, hogy etnikai csoportoknak speciális státusuk legyen, pontosabban az ilyen státus csak különleges körülmények között és csak átmeneti jelleggel fogadható el.³

„Valójában azonban a színvak ideológia csak véletlenszerűen kapcsolódik a nyugati liberális hagyományhoz. E tan háború utáni népszerűsége tulajdonképpen az ötvenes és a hatvanas évek Amerikájának fekete-fehér faji viszonyaiból, ezek akkori állapotából ered. A színvak ideológia kialakulása nem a liberális hagyomány újraértelmezésére vagy a kisebbségi kultúrák helyzetének átfogó vizsgálatára alapozódott. Az alapot a feketéknek a Délen akkor még meglévő szegregációja elleni harc jelentette (amelyhez a színvak alkotmány eszméje hasznos jelszót kínált). Mégis, az etnikai csoportok speciális státusának tilalmát ma úgy értelmezik, mint a klasszikus liberalizmus egyik döntő elemét, s a fekete-fehér faji kérdéstől egészen távol eső helyzetekre, így az amerikai indiánok helyzetére is alkalmazzák.”⁴

Kymlicka mindemellett a 20. századi liberalizmus jelentős teljesítményének tartja a színvak ideológiát, s megállapítja, hogy az nem csupán az Egyesült Államokban hatott és hat. Leszögezi, hogy a színvak ideológia az emberi jogok különféle nemzetközi egyezményeiben is tükröződik, s ezek sorából mint a legjobb példát kiemeli a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló 1965-ben elfogadott nemzetközi egyezményt.⁵

Ami engem illet, úgy gondolom, hogy a faji, nemzetiségi és etnikai megkülönböztetés tilalmának kimondásával mind a színvak ideológia, mind a faji diszkrimináció kiküszöböléséről szóló 1965-ös egyezmény meglehetősen jól illeszkedik a liberális hagyományba. A baj inkább az, én legalábbis így látom, hogy - minden bizonnyal a Kymlicka által fölvázolt születési körülményeinek következtében - sem a színvak ideológia, sem a faji diszkrimináció tilalmáról szóló egyezmény nem eléggé következetes, nincs kellően végiggondolva azoknak a helyzeteknek az optikájából, amelyek ahogy Kymlicka is írja - lényegesen különböznek a fekete-fehér faji kérdéstől. És ezzel tulajdonképpen eljutottunk ahhoz a szemléleti problémához, amely talán végső alapját képezi a kisebbségi jogokkal szemben ma meglévő liberális averzióknak.

Kymlicka ezt a szemléleti problémát két, ma már csaknem klasszikusnak számító kortus filozófusra, John Rawlsra és Ronald Dworkinra utalva fogalmazza meg. Nyomban hozzá kell tennem, hogy Kymlicka nem kis részben Rawls és Dworkin védelmében írta könyvét, attól a

gondolattól vezettetve, hogy m ha sem Rawls, sem Dworkin nem szentel figyelmet az etnikai kisebbségeknek, bizonyos etnikai kisebbségi jogok elismerése mégis összeegyeztethető mindkettejük elméletével. De lássuk, mit is ír Kymlicka: „Ha sem Rawls, sem Dworkin nem ignorálja a választás kulturális kontextusának fontosságát, még inkább rejtélyé válik, hogy miért nem ismeri el egyikük sem a kulturális közösséghez tartozást mint az elsődleges értékek, »jók« egyikét, vagy mint egy olyan alapzatot, amelyből törvényes, legitim igények fakadnak. A válasz, úgy gondolom, nem a liberalizmus valamilyen mély, a megalapozással kapcsolatos hibájában áll, hanem egyszerűen abban a tényben, hogy Rawls és Dworkin, mint a legtöbb háború utáni politikai gondolkodó, a nemzetállamnak egy olyan leegyszerűsített modelljével dolgozik, amelyben a politikai közösség egybeesik, azonos értelmű egy és kizárólag egyetlen kulturális közösséggel.⁶

M-most ha Kymlickának ebben igaza van - s ő természetesen Rawls- és Dworkin- idézetekkel támasztja alá állítását -, akkor mind Rawls, mind Dworkin elméletének van egy többé-kevésbé rejtett előföltevése, nevezetesen, hogy minden politikai közösség mögött egy homogén kulturális közösség áll -, a homogén kulturális közösség mindenekelőtt a nyelv, a kultúra és hagyományok közösségét jelenti.⁷ Kymlicka elismeri, hogy vannak olyan országok, amelyekben az így felfogott kulturális homogenitás megvan, de leszögezi; hogy a legtöbb ország nem ilyen, s ezért a homogén kulturális közösség előföltevést mint hibásat elveti.⁸

Hogy ennek a ténybelileg hibás előföltevésnek az elejtése milyen változásokat implikál a liberális elméletben, annak fölmérése, úgy gondolom, nagyobb feladat, mint hinnénk. Kymlicka mindenesetre bizonyos kollektív jogok elismerésének szükségességét veti föl, ebben az irányban keresi a liberális megoldást. Hozzátennem, nagyon konkrétan, szakszerűen és rendkívül óvatosan. Távol áll tőlem, hogy vitassam e perspektíva jelentőségét, de rendkívül fontosnak tartom, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból, hogy megvizsgáljuk: mire jutunk, ha az individualizmus megkérdőjelezése nélkül teszünk kísérletet a kisebbségi kérdésnek a liberalizmuson belüli újragondolására.

Ez a lehetőség logikailag nem kizárt. Az az előföltevés ugyanis, hogy minden politikai közösség mögött egy és csakis egy kulturális közösség áll, nem elméletileg hibás, hanem ténybelileg megalapozatlan. Ezt a ténybeli tévedést kell tehát kiiktatni, s az elméleten csupán annyit kell változtatni, amennyit a valós tényhelyzet megkíván. Logikailag ennél fogva semmiképpen sem lehetetlen ez az újragondolás az individualizmus és a liberalizmus sok más fontos elemének fenntartása mellett. A következőkben megpróbálom érzékeltetni, hogy milyen típusú és milyen súlyú problémákba ütközünk, ha ezen az úton indulunk el.

Tegyük föl, hogy két politikai közösség kulturális adottságai nagyon hasonlóak. Mindkét államban három kulturális közösség él évszázadok óta egymás mellett, s ezek a közösségek nyelvükben is különböznek egymástól. Nevezzük az egyik politikai közösséget A, a másikat B államnak.

Tegyük föl továbbá, hogy A államban minden egyénnek alkotmányos joga anyanyelvét használni a magánéletben, az üzlet és a kultúra világában, a szülőknek joguk van gyermekeiket anyanyelvükön taníttatni - választásuk szerint állami iskolában vagy magániskolában -, hogy minden egyénnek alkotmányos joga anyanyelvét használni a közigazgatásban és a bíróságok előtt, és joga az állam törvényeit anyanyelvén megismerni. Az állam polgárainak azonban éppígy alkotmányos joguk, hogy az állam hivatalos nyelvét használják a fent említett összes esetben. A hivatalos nyelv egyébként az állam legnagyobb lélekszámú kulturális közösségének nyelve. B államban ezzel szemben minden egyénnek alkotmányos joga az állam hivatalos nyelvét használni a magánéletben, az üzlet és a kultúra világában, a szülőknek joguk van gyermekeiket az álltam hivatalos nyelvén taníttatni, választásuk szerint állami iskolában vagy magániskolában, minden egyénnek alkotmányos joga, az állam hivatalos nyelvét használnia közigazgatásban és a bíróságok előtt, és joga az

állam törvényeit az állam hivatalos nyelvén megismerni - minden említett esetben függetlenül attól, hogy az állam hivatalos nyelve megegyezik-e az egyén anyanyelvével. Praktikusan persze az egyén akkor is használja anyanyelvét a magánéletben, az üzleti és a kulturális szférában, ha az nem egyezik meg az állam hivatalos nyelvével, ehhez azonban alkotmányosan biztosított joga nincs. A hivatalos nyelvvel nem egyező anyanyelv használatára a közigazgatásban és a bíróságok előtt az egyénnek már praktikusan sincs sok esélye. Az állam hivatalos nyelve egyébként B államban is az állam legnagyobb lélekszámú kulturális közösségének nyelve.

Kérdés: Vajon A vagy B állam alkotmányos szabályai állnak-e közelebb a liberális eszményhez? - Nos talán nem felesleges ismételt hangsúlyozni, hogy sem A, sem B állam nem biztosít különleges státust a nyelvi-kulturális kisebbségek számára, más szóval, hogy ezeknek az etnikai kisebbségeknek sem A, sem B államban nincsenek kollektív alkotmányos jogaik.⁹ Ezzel együtt, vagy ennek ellenére a válasz még mindig meglehetősen egyértelműnek tűnik, akár a kortárs liberális filozófia uralkodó felfogásából indulunk ki, akár a faji diszkrimináció tilalmáról kötött 1965-ös nemzetközi egyezményt vesszük alapul. Ezek fényében a liberális eszményhez B állam alkotmányos szabályai állnak közelebb.

De vajon összhangban van-e ez a válasz az adott nyelvi-kulturális körülmények között a liberalizmus elveivel, köztük a liberális filozófia individualizmusával? Vajon összhangban állnak-e az adott körülmények között B állam alkotmányos szabályai az egyenlő szabadság elvével, vagyis a minden egyént egyenlően megillető szabadság princípiumával, azzal az elvvel, amely Rawls elméletében oly fontos rendezője az igazságos társadalom intézményeinek? És vajon nem lehetséges-e, hogy a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről 1965-ben elfogadott nemzetközi egyezmény, mely hallgatlagosan B állam alkotmányos szabályait tartja irányadónak, az adott esetben, a vázolt nyelvi-kulturális körülmények között, önnön céljával ellentétben, kedvez a nyelvi diszkriminációnak? Nem lehetséges-e tehát, hogy az adott körülmények között mégis inkább A állam alkotmányos szabályai állnak közelebb a liberális eszményhez? De továbbmegyek.

Ha a problémát generalizáljuk, azaz figyelembe vesszük, hogy a világ országainak túlnyomó többsége ma ilyen vagy olyan okok folytán nyelvi-kulturális szempontból nem homogén, akkor a kérdés így merül fel: Vajon nem hiányosak-e az egyéni szabadságok különféle liberális katalógusai, ideértve az emberi jogok nagy modern dokumentumait is, vajon nem hiányzik-e belőlük egy olyan egyéni szabadság, amely talán éppoly jól illeszkedne az egyenlő szabadság princípiuma alá, mint a hagyományosan elismert szabadságok, mint például a lelkiismeret és a vallás szabadsága? Vajon nem kellene-e elismerni, figyelemmel a világ országainak túlnyomótöbbségében meglévő nyelvi-kulturális heterogenitásra és az egyenlő szabadság elvére, hogy minden embernek joga van saját nyelvi identitása megválasztásához, más szóval a nyelvszabadsághoz?

Rawls hangsúlyozza, hogy azok az érvek, amelyekkel a lelkiismeret szabadságát - s végső soron az egyenlő szabadság princípiumát is - igazolja, alkalmasak, persze nem minden esetben egyenlő erővel, más szabadságok igazolására is.¹⁰ Rawls ezzel voltaképpen elméletének bizonyos fokú nyitottságára utal, ennek fontosságát emeli ki. A magam részéről úgy vélem, ez a bizonyos fokú nyitottság a nagy liberális elméletek úgyszólván mindegyikét jellemzi, függetlenül attól, hogy deklarálják-e ezt magukról vagy sem. A nyitottság az egyéni szabadságok számának bővítése iránt, úgy tűnik, nem annyira a szubjektív hajlandóságból, mint inkább a szabadság eszméjének igazolására használt érvek természetéből fakad. Rawls e téren annyiban megy tovább elődeinél s kortársainál, hogy talán mindannyiuknál világosabban mondja ki és érvényesíti ezt a nyitottságot. Úgy látszik tehát, nincs elvi akadálya annak, hogy a liberális hagyomány nagy elméletei új, korábban el nem ismert, vagy akár föl sem vetett szabadságokat fogadjanak be meglévő érveik újszerű (és persze meggyőző) alkalmazása eredményeként.

Ez a lehetőség az emberi jogok dokumentumai esetében is fönnáll. Sőt. Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elfogadása (1948) óta nemzetközi egyezmények egész sora specifikálta, pontosította és esetenként bővítette is az eredeti „közös eszményt”.¹¹ A folyamat napjainkban is tart, mais vannak olyan javaslatok, amelyek az emberi jogok és alapvető szabadságok körének bővítését célozzák.

Vessünk most egy pillantást arra, hogyan érvel Rawls a lelkiismeret és a vallás egyenlő szabadsága mellett, s ezzel együtt hogyan alapozza meg az egyenlő szabadság elvét. Rawls, aki a szerződéselmélet Locke, Rousseau és Kant nevével fémjelzett hagyományának modern képviselője, az úgynevezett „eredeti állapot” gondosan kimunkált körülményeiből, illetve a szerződő feleknek ebben a pozícióban föltételezett válaszaiból vezeti le az igazságosság elveit. Az eredeti állapot a hagyományos szerződéselméletekben oly fontos szerepet játszó „természeti állapotnak” felel meg. Ezt az eredeti pozíciót Rawls „nem valóságos történelmi adottságként vagy tényállásként, még kevésbé a primitív kultúra állapotaként” fogja föl. Az eredeti állapot nála egy „tiszta hipotetikus szituáció”, amely az igazságosság keresett elméletének kimunkálását szolgálja.¹²

A szóban forgó eredeti állapot fontos jellemzője a tudatlanság egy bizonyos formája; az, hogy a felek a „tudatlanság fátyla” mögött választják meg az igazságosság elveit.¹³ Vonatkozik ez a vallással és a lelkiismerettel kapcsolatos döntésekre is. A felek „természetesen nem ismerik vallási és erkölcsi meggyőződéseiket, nem ismerik erkölcsi és vallási kötelezettségeik tartalmát... Nem tudják továbbá a felek, hogy vallási vagy erkölcsi nézetük milyen helyzetben van társadalmukban, nem tudják például, hogy vajon többségben vagy kisebbségben van-e. Amit tudnak, az mindössze annyi, hogy vannak köteletségeik, (el)kötelezettségeik, s hogy ezeket ilyen módon értelmezik. A kérdés, amelyben dönteniük kell, az, hogy figyelemmel alapvető vallási, erkölcsi és filozófiai érdekeikre, milyen elvet fogadjanak el az állampolgári szabadságok szabályozása céljából. Nos, úgy tűnik, a lelkiismeret egyenlő szabadsága az egyetlen elv, amelyet az emberek az eredeti állapotban elfogadhatnak. Nem kockáztathatják szabadságukat azzal, hogy megengedik az uralkodó vallási vagy erkölcsi tannak, hogy másokat üldözzön vagy elnyomjon, ha neki ez tetszik. De még ha föltesszük is (amit persze meg lehet kérdőjelezni), hogy valakiről valószínűleg az derül ki, hogy a többséghez tartozik (ha többség létezik), az ilyen módon való hazardírozás azt mutatná, hogy az illető nem vette komolyan az ember vallási és erkölcsi meggyőződéseit, vagy nem értékelte túlságosan magasra az ember szabadságát meggyőződésének, hitének gyakorlásához. A felek másfelől nem fogadhatnák el a hasznosság elvét sem. Ez esetben szabadságuk a társadalmi érdekek kiszámításának lenne tárgya, és felhatalmazást adnának szabadságuk korlátozásához, ha ez a korlátozás az elégedettség egy magasabb nettó egyenlegéhez vezetne.”¹⁴ (Mindemelllett azért Rawls elismeri, hogy a szabadság haszonelvű védelme szintén erős érveken nyugszik, s ezt J. S. Mill három érvének tárgyalásával alá is húzza.) Saját kontraktáriánus érveit Rawls végül még megerősíti azzal, hogy az eredeti állapot kérdésévé teszi a felek felelősségét a következő generáció(k) iránt. „Minthogy (a felek) hasonló szabadságokat kívánnak elérni leszármazottaiknak, és ezeket a szabadságokat szintén biztosítja az egyenlő szabadság elve, nincs érdekkonfliktus a generációk között.”¹⁵

Gondoljuk most át Rawls érveit a nyelvi heterogenitás látószögéből, és tegyük föl a kérdést: alkalmazhatók-e ezek az érvek a nyelvszabadságra? Úgy gondolom, ez az alkalmazás több mint lehetséges, legalábbis logikailag.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy nyelvünk, amelyen és amelyben gondolkodunk, kommunikálunk, racionális döntéseket hozunk, életervet választunk magunknak, hogy nyelvünk, amely közvetíti számunkra a kultúrát és a tudást, és amely nélkül nem lehetne sem vallásunk, sem más releváns lelkiismereti meggyőződésünk, és amely nélkül természetesen az igazságosság elveiről sem lennének képesek érveket és ellenérveket felfogni és megítélni, nos, nyilvánvaló, hogy ez a valami, amit nyelvnek nevezünk, elsődleges fontossággal bír

számunkra, alapvető jelentősége van életünkben. Másfelől a nyelvszabadság esetében is alkalmazhatónak látszik a „tudatlanság fátyla”, bár itt fölvethető, hogy vajon milyen nyelven jutnak a felek ilyen vagy olyan megállapodásokra az eredeti állapotban, ha nem ismerik saját nyelvüket, csak azt tudják, hogy van nyelvük, és hogy vannak komoly nyelvi érdekeik. Ez a nehézség azonban egy „tiszta hipotetikus szituáció” esetében - s mint tudjuk, az eredeti állapot egy ilyen szituáció-minden bizonnyal elhárítható. Elhárítható például azzal, hogy ezúttal mi magunk vagyunk tudatlanok azt illetően, hogy az eredeti állapotban miként kommunikálnak a felek.

Ezek után, úgy gondolom, érdemes a nyelvszabadságra konkrétan is alkalmazni Rawls érveit, azaz mutatis mutandis ismét felidézni ezeket az érveket. Érdemes ezt megtenni már csak azért is, mert Rawls parafrázált érvei különös megvilágításban tárják eléink a nyelvileg heterogén társadalmak sajátos nyelvi problémáit és e problémák egyik feloldási lehetőségének perspektíváit.

A felek természetesen nem ismerik nyelvüket, nem ismerik nyelvi (el)kötelezettségeik tartalmát. Nem tudják továbbá, hogy nyelvük milyen helyzetben van társadalmukban, nem tudják például, hogy vajon többségben vagy kisebbségben van-e. Amit tudnak, az mindössze annyi, hogy vannak kötelességeik, (el)kötelezettségeik, s hogy ezeket ilyen módon értelmezik. A kérdés, amelyben dönteniük kell, az, hogy figyelemmel alapvető nyelvi érdekeikre, milyen elvet fogadjanak el az állampolgári szabadságok szabályozása céljából. Nos, úgy tűnik, az egyenlő nyelvszabadság az egyetlen elv, amelyet az emberek az eredeti állapotban elfogadhatnak. Nem kockáztathatják ugyanis szabadságukat azzal, hogy megengedik az uralkodó nyelvnek, hogy másokat üldözzön vagy elnyomjon, ha neki ez tetszik. De még ha fölteszük is (amit persze meg lehet kérdőjelezni), hogy valakiről valószínűleg az derül ki, hogy a többséghez tartozik (ha többség létezik), az ilyen módon való hazardírozás azt mutatná, hogy az illető nem vette komolyan az ember nyelvi elkötelezettségét, vagy nem értékelte túlságosan magasra az ember szabadságát nyelvének használatához. A felek másfelől nem fogadhatnák el a hasznosság elvét sem. Ez esetben szabadságuk a társadalmi érdekek kiszámításának lenne tárgya, és felhatalmazást adnának szabadságuk korlátozásához, ha ez a korlátozás az elégedettség egy magasabb nettó egyenlegéhez vezetne... Minthogy a felek hasonló szabadságokat kívánnak elérni leszármazottaiknak, és ezeket a szabadságokat szintén biztosítja az egyenlő szabadság elve, nincs érdekkonfliktus a generációk között.

Mindezzel persze még nincs kielégítően bizonyítva, hogy Rawls igazságelmélete implicit módon igazolja minden ember jogát a nyelvszabadsághoz. Ez a bizonyítás számos további összefüggés bevonását kívánná meg, melyek közül némelyek megerősítenék, mások esetleg gyöngíték a föltevést. Erre a részletesebb és egyben szélesebb ívű elemzésre ez az írás nem vállalkozhat. Úgy vélem azonban, a fenti fejtegetések annyit mindenképpen illusztrálnak, hogy a nyelvi identitás megválasztásához vagy más szóval a nyelvszabadsághoz való jog igazolása Rawls érveivel és Rawls elméletén belül távolról sem lehetetlen. Úgy vélem továbbá, hogy hasonló eredményt kapnánk akkor is, ha a liberális hagyomány más nagy gondolkodóinak a szabadság elvét igazoló érveivel közelítenénk a nyelvi heterogenitás tényéhez.

Mint arra már utaltam, az emberi jogok katalógusa nem tekinthető lezártnak az emberi jogok védelmének mai nemzetközi rendszerében. Témánk szempontjából külön figyelmet érdemel az a tény, hogy az emberi jogok körének bővítését célzó erőfeszítések és javaslatok között fölfedezhetjük a nyelvi jogok kimunkálására és elfogadtatására irányuló törekvéseket is. A World Federation of Modern Language Associations például 1991-ben, közvetlenül a Szövetség Pécsen tartott XVII. Világkongresszusa után, nemzetközi műhelyvitát szervezett az UNESCO támogatásával „Emberi Jogok és Nyelvek” címmel. A tanácskozás fő célja az „Alapelvek a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához” című dokumentum megvitatása volt.

A konferencián világossá vált, hogy a nyelvi jogok tartalmának közelebbi kimunkálása további elméleti kutatásokat igényel.¹⁶ A kérdéses jogok politikai megvitatása és elfogadtatása, beépítése az ENSZ meglévő emberi jogi rendszerébe ma még távolinak látszik.

A nyelvi jogok vagy a nyelvszabadság eszméje természetesen felöleli és generalizálja a világban meglévő nyelvi sokszínűségnek azokat az aspektusait is, amelyek nem kötődnek specifikusan az A és B állam példájával fölvezetett alaphelyzethez. Gondolok itt például az új bevándorlók sajátos nyelvi helyzetére, az idegen nyelvek tanulása, használata és tanítása iránti igényre, a nyelvjárások kérdésére stb. A nyelvi jogok vagy a nyelvszabadság e problémavilága, ahogy én látom, igen közel áll a vallásszabadság problémavilágához. Vonatkozik ez a praktikus és az olyan elméleti kérdésekre is, mint amilyen az államvallás és a vallásszabadság, illetve az államnyelv és a nyelvszabadság összeegyeztethetőségének dilemmája. Ehhez már csak annyit: a nyelvszabadság hipotézisének perspektívájából nagy valószínűséggel értelmét vesztené a kollektív nyelvi jogok igénye. Ahogy a vallási közösségeket is kielégítően védi a vallásszabadsághoz való egyéni jog, úgy föltehetően a nyelvi közösségeket is kielégítően védené a nyelvszabadsághoz való egyéni jog.

A nyelvi kisebbségek védelmének van egy másik, ma realiztikusabbnak látszó lehetősége is. E lehetőség alapgondolata, úgy tűnik, (szintén) jól illeszkedik a liberális hagyományba. Sok egyéb mellett erre enged következtetni az a tény, hogy magát az alapgondolatot a kortárs liberalizmus egyik vezető egyéniségénél, Ronald Dworkinnál is megtaláljuk. Dworkin ezt írja: „Megörököltünk egy kulturális szerkezetet, és kötelességünk, az egyszerű igazságosságból adódó kötelességünk, hogy ezt a szerkezetet legalább olyan gazdagon hagyjuk hátra, mint amilyen gazdagon találtuk.”¹⁷ A bökkenő csupán az, hogy Dworkin szeme előtt egy egynyelvű kultúra képe lebeg, s ezért a kulturális szerkezet megőrzendő gazdagságába nem érti bele a nyelvi sokszínűséget.¹⁸ Ezen a ponton tehát ismét a homogén kulturális közösség kimutatható előföltévesével találjuk magunkat szemben.

Az Európa Tanács égisze alatt 1988-ban kimunkáltak egy, az emberi jogok európai konvenciójához kapcsolódó egyezménytervezetet, melynek címe „A regionális és kisebbségi nyelvek Európai Kartája”. Ez a Karta pontosan abból a gondolatból indul ki, amit Dworkintól az imént idéztünk. Hogy az eredmény egészen más, az megítélésem szerint egyszerűen abból adódik, hogy a Karta - szemben Dworkinnal - a nyelvi sokszínűség fényére vonatkoztatja a gondolatot. A mondottakat jól illusztrálja a Kariáz Kommentárja: „Európa identitását meghatározó tényező kultúrájának hagyományos gazdagsága és változatossága, amelyet éppen Európa egysége érdekében meg kell őrizni, és támogatni kell. Ami igaz Európa kultúrájáról, az különösen igaz nyelveinek sokaságáról. A nyelvek nem választanak el, hanem összekötnek. Minden európai ama jogának elismerése, hogy saját nyelvét használja, és e jog biztosítása az élet különböző területein az Európai Karta által, a regionális vagy kisebbségi nyelven szólókat csak ama készítheti, hogy a múlt megosztó vonásait elvesse, és otthon érezzék magukat saját hazájukban, Európa épületében egy egyetlen egész lojális tagjaként.”¹⁹ A Karta egyébként olyan állami kötelezettségvállalásokat irányoz elő, amelyek lényegében az A állam példájánál fölvezetett jogokat garantálják a nyelvi kisebbségekhez tartozó egyének számára.²⁰ A tény, hogy a Kartát 1992 novemberében elfogadták, gyakorlati jelentőségén túl elméleti szempontból is ígéretes.

Az emberi jogok és a kisebbségi jogok kapcsolatának filozófiai problémái természetesen nem korlátozódnak a fentiekben érintett kérdésekre. Különös tekintettel az emberi jogok individuális jellegéből fakadó nehézségekre, filozófiai szempontból is alapos elemzést igényelnek a kollektív kisebbségi jogok, az individuális identitás mellett a kollektív identitás sajátosságai, az egyéni szabadság mellett a kollektív szabadság jellemzői, egyszóval az autonóm egyén mellett az autonóm közösség ismérvei és igazolható igényei, jogai.

Jegyzetek

- 1 Vö. J. Porter: Ethnic Pluralism in Canada. In: N. Glazer and D. Moynihan: *Ethnicity, Theory and Experience*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1975. 298. (Idézi Will Kymlicka: *Liberalism, Community and Culture*. Clarendon Press, Oxford, 1991. 206.)
- 2 Vö. Will Kymlicka: *Liberalism, Community and Culture*. Clarendon Press, Oxford, 1991. 210.
- 3 Vö. Kymlicka: *I. m.* 141-144. A szóban forgó átmeneti rendszabályokra jó példa az úgynevezett affirmative action az Egyesült Államokban.
- 4 Kymlicka: *I. m.* 214.
- 5 Vö. Kymlicka: *I. m.* 141.
- 6 Kymlicka: *I. m.* 177.
- 7 Vö. Kymlicka: *I. m.* 165-178.
- 8 Vö. Kymlicka: *I. m.* 135, és 177-178.
- 9 Föl lehetne itt vetni, hogy A állam esetében azért mégiscsak érvényesül egy bizonyos kollektív szemlélet, hiszen nem véletlen, hogy az alkotmány az etnikai kisebbségek tagjainak biztosítja az anyanyelv használatának jogát. Nos, ebben az értelemben az A állam polgárait megillető egyéni jogok mögött valóban föllelhető egy bizonyos kollektív szemlélet. De pontosan ez a kollektív szemlélet érvényesül akkor is, amikor mind A, mind B állam alkotmánya a legnagyobb etnikai közösség anyanyelvét teszi a politikai közösség hivatalos nyelvéné.
- 10 Vö. John Rawls: *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971. 206., 209. és 211-212.
- 11 Ilyen bővítésnek tekinthető a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikke is amely a nemzeti vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól rendelkezik: „Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják”. (Lásd: *Az emberi jogok dokumentumokban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 410.) Az egyezségokmány idézett cikke számos értelmezési kérdést vet föl, egyebek közt azt, hogy egyéni vagy kollektív jogokat rögzít-e. Ezeket a problémákat részletesen elemzi Bruhács János: A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ kenetében című írása. (Lásd: *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs, 1988. I. kötet 197209.)
- 12 Vö. Rawls: *I. m.* 12., 18. és 21.
- 13 Vö. Rawls: *I. m.* 12.
- 14 Rawls: *I. m.* 206-207.
- 15 Rawls: *I. m.* 208.
- 16 Vö. Workshop on Human Rights and Languages. Pécs (Hungary), 15-16 August 1991. Final Report. (Kézirat)
- 17 Ronald Dworkin: *A Matter of Principle*. Harvard University Press, London, 1985. 233.
- 18 Vö. Kymlicka: *I. m.* 177-178.
- 19 Az Európa Tanács a kisebbségi nyelvek védelmében. In: *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs, 1988. II. kötet, I. számú melléklet, II.
- 20 Vö. Az Európa Tanács a kisebbségi nyelvek védelmében. In: *I. m.* II. kötet, I. számú melléklet, III-XVII.

GYÖRGY ANDRÁSSY

ETHNIC MINORITIES AND HUMAN RIGHTS

The author is attempting to find an answer to a classic legal philosophical question, namely that within the human rights scheme, how can minority rights, and particularly collective minority rights, be reconciled with the scheme of liberal legal ideologies that are built on individual rights. By analyzing the theses of the legal philosophical works of Will Kymlicka, John Rawls and Ronald Dworkin, the author reaches the conclusion that the fundamental problems of equal rights for minorities, namely, rights to the widest possible use of the language, as well as guarantees for the freedom of language as well as freedom of religion, can be solved by utilizing the categories of liberal legal philosophy.

GÁLL ERNŐ

Kisebbség a kisebbségben

A térségünkben láncreakcióként egymást követő kisebbségi tragédiák, az európai biztonságot veszélyeztető kisebbségi kérdés akúttá válása, valamint a nacionalizmus és az idegengyűlölet elharapózása idején időszerűnek tűnik a kettős kisebbségi státus megvizsgálása. Tanulságos felvillantani egy olyan kollektivitás sorsát, amelyre a kettős megkülönböztetettségen túl a több oldalról is jelentkező bizalmatlanság, veszélyeztetettség volt jellemző. Az 1918 után Romániához került erdélyi magyar zsidóságról van szó. E vissza- pillantás, mert a vizsgálódás már csak a múlt immár lezáruló fejezetére vonatkozhat, a magyar zsidóság asszimilációjának egy különösen viszontagságos változatát mutatja be.

A tegnap városa - ez a címe a váradai zsidóság emlékkönyvének,¹ amely Dutka Ákos e közösség legvirágzóbb korszakát felelevenítő könyvének címére (*A holnap városa*. Budapest, 1904) emlékeztetve - jelképesen, általánosító érvénnyel fejezi ki egy nem is rég még életerős népcsoport eltűnését. A tegnapi virágzó lét maradványai, egyes intézményei, egyedei még léteznek. Az emlékek s a nosztalgiák még nyomon követhetők, a múlt faggatásával és a tanulságok levonásával azonban sietni kell. Feltehetően ez a felismerés is ösztökélhette a kolozsvári *Korunk* szerkesztőségét, hogy - a továbbfejlesztendő kisebbség- vagy nemzetiségtudomány égisze alatt - e kérdésnek szentelt tematikus számot állítson össze.²

A dicséretes vállalkozós (a jelen kísérlettel együtt) olyan történelmi pillanatban született, amikor vendettaszerű konfliktusok, véres polgárháborúk közepette maga a kisebbségi lét válik egyre tarthatatlanabbá. Amikor újabb és újabb etnikumoknak kell „zsidósors”-ra jutniuk. Midőn tömeges exodusok, menekülők százezrei tanúsítják, hogy Makkai Sándor, Tavaszy Sándor és Bibó István egykori tételeiben - fájdalom - mindmáig sok érvényes, aktuális megállapítás rejlik. A „kisebbségi kérdés megoldhatatlan”-állította Erdélyből való távozását is igazolva Makkai Sándor, és sietett kijelenteni: „nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a 'kisebbségi' kategóriát tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek.” A napjainkban ismét szenvedélyes vitákat kiváltó *Nem lehet* című írásában (1937) a volt erdélyi református püspök azt bizonygatta, hogy a kisebbségi sors „merőben ellenkezik az emberi méltósággal”, és tartós elviselése erkölcsileg lehetetlen.³ Tavaszy Sándor verziójában „a kisebbségi nemzettesthez tartozók életét úgy egyéni, mint közösségi vonatkozásban annyiféle veszedelem és kísértés fenyegeti, retenti, hogy az egyenesen kiszámíthatatlan”. A Kierkegaard hatását magán viselő Látélet azt sugallja, hogy a kisebbségi ember egy „démonikus világ”-ban él, amelynek minden zuga és ösvénye rá leselkedő veszélyekkel van tele.⁴ E rossz szellemektől fenyegetett közegben az ember életérzése elkerülhetetlenül tragikussá válik. Unamuno kifejezésével élve, a kisebbségi lét szorításában alakuló szemlélet Don Quijote-ivé deformálódik. Bibó István - az általa feltárt és leírt - kelet-európai zsákutcás történelmeknek, az itteni kis államok nyomorúságának a feltételei között jutott arra a konklúzióra, hogy a kisebbségi élet lassan lehetetlen állapotá válik”, mert ez az élet „megszűnik teljes értékű emberi élet lenni”.⁵ A változás reménye ideig-óráig kompenzálhat, ám ha mégsem valósul meg, akkor foglyait a „hiú fantazmagóriák és csüggedt letargia” közötti kilengésekbe sodorja.

Ilyennek látták, láttatták a kisebbségi létet, tudatot és lelket azok, akik diagnózisukat saját kereteiken belül vagy rajtuk kívül készítették el. De milyen sérüléseket, torzulásokat szenvedhetett a kétszeres kisebbségi nyomás alá került ember? Milyen reményekbe, pontosabban: milyen illúziókba kapaszkodhatott? E kérdésekre adandó válaszok egy történelmi jellegű *erdélyi magyar zsidó „traumatológia”*-ba kíváncsognak.

Tudjuk, hogy a megkettőzött kisebbségi diszkriminációk bölcsője Trianonnal kezdődött, ám az erdélyi zsidóság krónikája sokkal régebbi, letűnt századokba visszanyúló kezdetekről tudósít. Ezekbe enged betekintést Bethlen Gábor fejedelem 1623, június 18-án Kolozsvárt kibocsátott engedelemlevele is, amely - nyilván gazdasági megfontolásokból - az anabaptistáknak biztosított mentességekben, kedvezményekben részesíti a zsidókat is. A zsidók először Erdélyben, Gyulafehérvárt telepedhettek le, s itt szervezkedhettek közösségbe. A 18. századtól fogva újabb és újabb bevándorlások növelik számukat, s a kezdeti szefárd, spanyol rítusúkat után egyre inkább az askenáziak, a német-lengyel irányból érkezők kerülnek túlsúlyba. A 18. század végén a megnagyobbodott népcsoport helyzete, státusa rendezésre szorul; II. József reformjai az itteni zsidóságot is érintik. A Németországból, Cseh- és Morvaországból, Ausztriából, Nyugat-Magyarországról, Lengyelföldről betelepülők előbb Máramarosban, majd Szatmár, Bihar, Közép- és Felső-Szolnok, Kraszna, Doboka, Torda vármegyében, a Bánságban stb. teremtenek maguknak egzisztenciát. E területen bontakozik ki közösségi életük, itt jönnek létre intézményeik.

Az 1784-1789-es összeírás szerint 400 családból, azaz közel 2000 lélekből tevődik össze az erdélyi zsidóság, amely a 19. században, a polgárosodás, a modernizáció folyamatában tovább növekszik, és elindul az emancipáció útján. Erdélyben szintén kezdetét veszi a magyarsághoz való asszimiláció oly sok sikert és nem kevés megpróbáltatást, kudarcot ismerő menete. A magyar reformnemzedék nagyjai napirendre tűzik a zsidóknak is megszavazandó polgárjogok kérdését, közülük pedig a forradalmi átalakulás, majd az 1848-as szabadságharc sok lelkes híve emelkedik ki. A Világos utáni megtorlás őket is sújtja.⁶

A századfordulón Eisler Mátyás joggal állapította meg az *Erdélyi Múzeum* oldalain, hogy az erdélyi zsidóság történetét meg kell írni.⁷ Az összefoglaló monográfia azóta is várta magára, ám nem maradt titok, hogy - az egész magyarországi asszimiláció sodrában - az erdélyi zsidóságé is sokáig sikeresnek volt minősíthető. Karády Viktor mutatott rá arra, hogy az erdélyi zsidó asszimiláció mindenkor elsősorban a magyarság felé irányult. Ezt az uralkodó tendenciát olyan tényezők segítették, mint a magyar társadalomban viszonylag hosszú időn át kevésbé virulens antiszemitizmus; a nemzeti uralkodó csoport anyagi érdekeltsége a befogadásra, a térségünkben legkorábban jelentkező egyenjogúsítási kezdeményezések, a zsidók részvétele az 1848-as szabadságharcban, majd az az „asszimilációs társadalmi szerződés”, amely a kiegyezéssel lépett életbe. Karády munkahipotézisként abból indul ki, hogy mindaz, ami a magyar-zsidó közeledést pozitívan jellemezte, Erdélyben hatványozottan érvényesült. E feltételezés reális alapjait bizonyítja, hogy több erdélyi város (Nagyvárad, Kolozsvár, Arad és Temesvár) Budapest és Szeged mellett a magyar-zsidó asszimiláció gócaivá váltak. „Nemcsak a vegyes házasságok rátája érte el itt a legmagasabb szintet szögezi le Karády -, de erősen túl volt képviselve a helyi zsidóság a névmagyarosítók vagy a magyar elemi iskolába járók között is.”⁸

E folyamatnak, amely vidékenként, s a különböző csoportokat tekintve, eltérő ütemben haladt előre a letelepedés, az integráció és a beolvadás szakaszain, világosan körvonalazódó állampolitikai háttere volt. Nemzetiségi területeken, s így időnként Erdélyben is, a zsidók magyarosodása a fennálló uralmi rendszert, a magyar nyelv és kultúra terjedését szolgálta, és a statisztikai mutatókat javította.

A Habsburg Monarchia felbomlását elemző művében Jászi Oszkár mélyrehatóan s érthető empátiával elemezte a jelenségeket. Kiemelte, hogy noha az energikus és virágzó zsidó középosztály kialakulása zavarta a korábbi nemesi osztályok vezető pozícióit, e réteggel az együttműködés szükségesnek mutatkozott mind az állam gazdasági hatékonysága, mind a szellemi színvonal biztosítása végett. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy „a zsidók magyar nacionalizmusa”, a magyar állameszme iránti hűsége őszinte érzelem és viszonyulás volt. „Deák és Eötvös liberális hagyománya - írta - sokáig nagy hatást gyakorolt a magyar társadalom félig asszimilált elemeire. Emellett, míg Ausztriában hangos és izgató

antiszemitizmus uralkodott a közhangulatban, a magyar zsidóságnak nem kellett ilyen áramlattól tartania, felső rétege pedig egyenesen a kormány kedvence volt.

Bibó István nem kerülte, nem is kerülhette meg a kérdést, ám a zsidók beolvadását szorgalmazó állampolitikát kemény kritikával illette. Nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva tisztességtelen, nem becsületes feltételek között bátorította az asszimilációt. Becsapta önmagát; s egyben az asszimiláltakat is félrevezette. A magyar vezető körök egy nagy illúzióknak, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának függvényében képzelték el a zsidók asszimilációját, az utóbbiak pedig (a németekkel együtt) *programszerűen* léptek a beolvadás útjára. „...ezért lett-állapítja meg Bibó - az asszimiláció a maga valóságos folyamatától teljesen függetlenül olyan mértékben egyetlen lehetséges és kötelező programja mindenféle hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezeteiknek, ahogyan másutt sehol sem. Ezért emlegették a nagynémetek oly ingerülten Magyarországot a németiség temetőjének, s ezért tartották a cionisták a magyar zsidókat a világ legcsökönnyösebb és legjavíthatatlanabb asszimilánsainak.”¹⁰

A nagynémetek és a cionisták mellett még szenvedélyesebben reagáltak a Monarchia nemzetiségei, illetve értelmiségi képviselőik. Ők jogos nemzeti aspirációikat keresztező magatartásnak minősítették az állampolitikai célokkal megegyező beolvadó törekvéseket. Persze az „asszimilációs társadalmi szerződést” megkötő felek, mint minden hasonló együttműködés esetében, hallgatólagosan jártak el. A „szerződő” partnerek között a zsidóság számos csoportját - amint erre Jászi Oszkár utalt - hiteles érzelmek, erkölcsileg is motivált elköteleződések is vezették. Hanák Péter meggyőzően fejtette ki, hogy Magyarországon (és Lengyelországban) a hazára lelők „vonzó-kötő identitásra” találtak. Az asszimilálódás, a patinás hazafiságban való részesedés nem csupán előnyöket és biztonságot adott, hanem „megújuló élményt, tartást és tartalmat” nyújtott.¹¹

Mindez nyilván nem enyhítette a nemzetiségi irástudók ellenszenvét, amelyet a lappangó vagy nyílt antiszemitizmus is fűtött. Feltehető, hogy Goga Octavian első világháború előtti publicisztikájában már jelentkező zsidóellenesség szintén hasonló forrásokból táplálkozott.¹² 1917-ben a *Huszdik Század* szerkesztősége körkérdést kezdeményezett a zsidókérdésről. A magyarországi szlovákok akkori kulturális mozgalmának egyik vezetője, Anton Štefánek válaszában rámutatott, hogy a magyarosításban segédkező zsidókat a szlovák nép az államhatalom exponenseinek tekinti, és rossz szemmel lézi. Majd megállapítja: „Tragikus körülmények közé sodródik a zsidó... aki nálunk elmagyarosodik. Nincs nálunk Észak-Magyarországon magyar milió, nincsenek magyar városok és falvak, csak elmagyarosodott hivatalnokok, dzsentrik stb... Mi jót sajtáíthat el a zsidó etikai szempontból a dzsentritől?”¹³

*

A Monarchia összeomlásával, az utódállamok létrejöttével azonban a Szlovákiában, Erdélyben és a Délvidéken élt magyar zsidók helyzete az ankét után két évvel már alapjaiban megváltozott. A Bibó által illuzórikusnak, hamisnak minősített „paktum” felbomlott, a magyar zsidóság pedig az utódállamokban a kettős kisebbségi lét szorítójába került.

Az erdélyi magyar zsidó traumatológia első fejezete azzal a sokkal, ama súlyos megrázkódtatással kezdődik, amelyet az új helyzetbe való bekerülés váltott ki. A magyar államiságból való kiszakadás élménye éppoly fájdalmas volt számra, mint az erdélyi összmagyarság számára. A magyarországi ellenforradalmi kurzus kezdeti nyílt zsidóellenessége, a fehér tiszti különítmények atrocitásai károsan hatottak a magyarsághoz fűződő kapcsolatok amúgy is sebzett tudatára, ám zömmel nem szüntették meg. A beolvadás folyamata nem szakadt meg teljesen.

Természetesen ez a folyamat már a megelőző korszakban sem volt egyöntetű, további átalakulása is - vidékenként s a különböző csoportokban sok eltérést mutatott. Az erdélyi zsidóság ugyanis nem volt egységes, hanem az emancipáció, a beolvadás más és más fázisában tartott. Amióta a 19. század közepe táján kilépett a gettók elszigeteltségéből, belső megoszlása vallási, kulturális-nyelvi és tudati ismérvek szerint alakult. Jelentős része a reformirányzat, a neológia sorait gyarapította. Ők voltak a „Mózes-hitű” magyarok, akik többségükben a beolvadás lelkes híveinek bizonyultak. Nagyobb számban éltek viszont Erdélyben az ortodoxok, az „igazhitűek”, akik buzgón alkalmazkodtak az élet minden területét, minden megnyilvánulását szabályozó szigorú, rituális előírásokhoz. A harmadik csoportot a chaszidok Lengyelországból származó misztikus szektája alkotta. Nyelvi szempontból a neológok magyarul beszéltek, az ortodoxok között sokan még német vagy jiddis nyelven érintkeztek, a chaszidok szinte kizárólag a jiddist használták. E három csoport egymáshoz való viszonyát a harmincas évek derekán a következőképpen jellemezte Csehi Gyula: „Világos, hogy ilyen körülmények között, bármilyen erővel jelentkeznek a kényszerű sorsközösség centripetális eleme, bármilyen erők terelik egy akolba a transzilvániai zsidókat, közös felfogás, egységes életlátás ma éppen úgy hiányzik soraikból, mint eddig, s nem véletlen, hogy a kétszáz ezernyi... zsidó három, egymástól szinte hermetikusan elzárkózó csoportra oszlik, hiszen nyelvek és kultúrák, felfogások és érdekek mély szakadékaival választják el őket, s még mindig gyakran fordul elő, hogy a polgárosult zsidó közös felfogást és hitet vall nem zsidó szomszédjával, ugyanakkor, amikor nemcsak felfogásban, de szavakban sem tudja megértetni magát a gettó különböző formáiba és szellemébe menekülő miszticista vagy irracionalista hit- és sorstársaival.”¹⁴

Országosan új mozzanatként jelentkezett az ókirályságbeli zsidósággal való találkozás, amely a kettős kisebbségi létet és tudatot tovább bonyolította. Két különböző világnak, az emancipáció két, eltérő szakaszába jutott népcsoportnak kellett (volna) valaminő közösséggé összeformálnia. Ez azonban nem történt meg. A két csoport egymáshoz való viszonyát a kölcsönös értetlenségek, sőt ellentétek határozták meg.

Havasalföldön és Moldvában a zsidók lélekszáma a 18. század második felétől kezdve gyorsan növekedett, főként az Oroszországból, Ukrajnából és Lengyelországból való tömeges bevándorlások révén. Az egyenjogúsítás azonban nagyon lassan, sok akadályon, időnkénti megtorpanásokon keresztül haladt csak előre. A 19. század második felében és végén az antiszemitizmus még heveny formákban nyilvánult meg. A berlini kongresszuson 1877-ben a zsidók emancipálásához kötötte Románia függetlenségének az elismerését, de évtizedek voltak szükségesek ahhoz, hogy a honosítás, a jogegyenlőség úgy-ahogy valósággá váljék. Ez a kifejtet külföldi nyomásra - csak az első világháborút lezáró békeszerződések aláírásával következett be.

Ilyen történelmi előzmények után Nagy-Romániában a zsidóság jelentős része tulajdonképpen még feudális, félf feudális maradványok között élt, de az erdélyiek nyilván a fejlettebb régiók, a polgárosodás haladottabb szakaszának az előnyeit élvezhették.¹⁵ A különbség a regáti és az erdélyi hitközösségek között nagy volt, s ha a bukaresti zsidóság elitjének életformája, európai kultúrája valaminő hidat jelenthetett, a nemzeti identitáshoz való viszonyulás tekintetében a távolság nem csökkent. Önéletrajzi könyvében dr. Moses Rosen bukaresti országos főrabbi utal is a két csoportot elválasztó számottevő különbségre, amely a mai napig sem szűnt meg. Az ő gyermekkorában a moldvai kis „városkák” egyikében, a Solem Alechem regényeiből ismert kelet-európai zsidó többségű települések, a „stetl”-ek egyikében alakult. Elmaradottság, szegénység és ugyanakkor a mindent kompenzáló összetartás szelleme jellemezte a többnyire fából készült kis házakban lakó, a szűk, poros utcákon sovány megélhetés után szaladgáló emberek életét. Milyen másak voltak a Kárpátokon túli területek, a Monarchiához tartozott, a közép-európai civilizáció jegyeit magán viselő helységek. A zsinagógák nagyok, híveik műveltebbek, ám - dr. Rosen szerint -

lelkiekben kevésbé gazdagok, melegek voltak.¹⁶ Persze itt is léteztek olyan közösségek, amelyeknek arculata és tagjaiknak lelki-szellemi világa a keleti részekéhez hasonlított. Gondoljunk csak az Elie Wiesel írásait benépesítő máramarosi kis zsidók életkörülményeire és mentalitására.

*

„A zsidó az államban uralkodó nemzetbe szokott beolvadni” - állapította meg elfogultan *A zsidók útja* című munkájában Ágoston Péter, majd hozzátette: „Magyarországon a szlávok s románok között is magyarrá lett.”¹⁷ Ez a szabály (amennyiben annak vehető) a kisebbségi létbe való átkerüléssel megszűnt egyértelműen működni, s ha a magyarságba való beolvadás továbbra is észlelhető maradt, kétségtelen, hogy a disszimiláció irányzata ugyancsak teret nyert. A kétféle orientáció érvényesülése, pontosabban ütközése körkörös anómiás, mindenféle konfliktusoktól telített közegben ment végbe. Bibó Istvánnak köszönhetően jól ismerjük azokat a patogén tényezőket, amelyek ezt a környezetet kialakították.

1918 után új elemekkel gyarapodott a zsákutcás történelmek, deformálódott nemzeti-politikai jellemek, hisztériás lelkiállapotok megszabta komplexus. A területi viták még inkább elmérgesedtek, az ösiségek, elsőbbséget és történelmi-kulturális fölényt biztosítani hivatott öngazolás mind fontosabb jelentőségre tett szert. A zűrzavaros publicisztikának s az apologetikus „nemzeti tudomány”-nak ismét kedvezett az idő. Különös vádaskodások mérgezték a levegőt. És mindenképp a félelem, a nemzetek létéért érzett kóros aggodalom uralkodott el. Ilyen feltételek között a beolvadás, illetve a kiválás megnyilvánulásai megrázkódtató hatást gyakoroltak az érdekelt felekre; egyik folyamatot sem lehetett tárgyilagosan elemezni. A közösségi és egyéni torz én- és ellenségképek zavarták, meg is hiúsították a józan véleményalkotást, s az egész jelenségegyüttes a hatalmi politika befolyása alá került, vagyis inkább nem jutott ki e politikai szorításból, csupán az előjelek változtak meg.

A romániai magyarokról írt drámai tudósításában (1935) Németh László az erdélyi magyar dzsentriőről és a zsidóságról elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg. Az előbbinek azt vetette szemére, hogy a válságos időkben „elmenekült fölüle”, az utóbbiról pedig - többek között - azt állapította meg, hogy „néhány öregebb asszimilánst nem számítva, elidegenedett tőle”. A látélet a maga végletességében túloz, ám valós tendenciát fejez ki.¹⁸

A kettős kisebbségi helyzet - elviselhetetlennek mutató - szorításából, a belső meghasonlásokat, identitászavarokat és konfliktusokat kiváltó helyzetből a zsidó önazonosság opciója kiútnak kínálkozott. Sokan választották ezt a megoldást, és „zsidó zsidó”-nak kezdték magukat vallani. Döntésüket - a cionizmus elfogadásával - a Palesztinába való kivándorlás távlata is elősegítette. A cionizmus kétségtelenül a magyarságtól való eltávolodást, sőt elszakadást sarkallta. Ezért is támogatták ezt- első pillanattól kezdve - a román hatóságok. William O. McCagg¹⁹ hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1918 után mind a cseh, mind a román - újonnan hatalomra került-körök az egyes megyékben (például Máramarosban) létrejött zsidó nemzeti tanácsokat bátorították. Jó szemmel nézték a zsidó önazonosság tudatát, a cionizmust terjesztő lapok megjelenését (Erdélyben például az *Új Keletet*), mert piacra kerülésüktől a *Magyar Párt* sajtójának visszaszorulását várták. (Jellemző, hogy az erdélyi cionista kiadványok többnyire színvonalas magyar nyelven szóltak fel az asszimiláció feladására.)

Ezek a fejlemények értetlenséget, visszatetszést váltottak ki az erdélyi magyar közvéleményben, sőt itt-ott antiszemita felhangú nyilatkozatok hangzottak el. Erre dr. Weisz Sándor, akinek fontos szerepe volt a *Keleti Újság*, a *Napkelet* és Kós Károlyék *Kiáltó szó* című röpiratának kiadásában, gróf Apponyi Albertnek a zsidók teljes egyenjogúsítását sürgető írására hivatkozva, az erdélyi magyar vezetőkhez fordult. Azt kérte tőlük, ne elégedjenek meg a cionizmus elleni hadakozással és a zsidóságnak „csöndes társként” való kezelésével, hanem kövessék Apponyi példáját. Gondolkozzanak el a jeles államférfi

keresztény erkölcstől és politikai éleslátástól átítatott szavain, s az erdélyi zsidóságot, „jóbanrosszban egyenjogos embertárs”-nak tekinték. Egyedül ez a viszonyulás fejezi ki - érvel szerzőnk Erdély oly sokat hangoztatott toleranciáját és elkötelezettségét a szabadság eszméje iránt.²⁰

A Magyar Párt vezető köreiben kedvező visszhangot talált ez a felszólítás, s az 1924-es brassói kongresszus határozatilag ki is mondta, hogy az anyanyelvéhez, kultúrájához hű zsidóságot a romániai magyarság integráns részének tekinti. Jellemző a kettős kisebbségi helyzetre, hogy voltak, akik ezt a nyilatkozatot-antiszemita indítékokból s a palesztinai kivándorlásra való hivatkozással - határozottan elutasították. A *Magyar Kisebbség* című színvonalas folyóirat főszerkesztője, Jakabffy Elemér nyílt levelet intézett Kovács Lajos római katolikus lelkészhez, aki lemondta a lapot, mert a Barabás Béla előterjesztette - brassói határozatot jóváhagyóan közölte. Jakabffy azonban egyértelműen lándzsát tört a határozat védelmében.²¹ Állásfoglalását kommentálva Mikó Imre rámutatott arra, hogy Jakabffy következetesen elítélte az antiszemita tüneteket, s magatartásában a német fasizmussal való szöges ellentéte is kifejezésre jutott.²²

Természetesen nem hiányoztak a kisebbségi helyzetbe sodródott magyarság iránti hűség megnyilvánulásai sem, s ezek - évtizedek múltán is válaszoltak Ágoston Péter elmarasztaló megállapítására. Az Ady-barát nagyváradi neológ főrabbi, Kecskeméti Lipót például a következőket mondta annak a román miniszternek, aki a magyarsággal való szolidaritását nehezményezte: „A magyarság mellett voltam jósorsában. Most, balsorsában ne tartsak ki oldalán? Én elismerem az új helyzetet, de ha máról holnapra más lennék és megtagadnám a magyar közösséget, Önök vetnének meg engem és vádolnának oportunizmussal!”²³ Kecskeméti, noha pesti főrabbinak választották meg, Váradon maradt, s abban az évben halt meg ott, amikor Makkai már a „nem lehet” önfeladó érveit kezdte megfogalmazni.

A kettős kisebbségi státus, a romániai magyarság és a zsidóság közötti együttélés kiemelkedő megszemélyesítője volt Hegedüs Nándor, aki kiváló lapszerkesztőként, közíróként és mint a Magyar Párt hosszú éveken át nagy hatású parlamenti képviselője fejtette ki tevékenységét. Sokatmondó, hogy neki kellett bírálóan figyelmeztetnie Jászi Oszkárt a kisebbségi kérdés változatlanul égető jellegére, amikor a Károlyi-kormány egykori nemzetiségi minisztere olyan beszámolót közölt romániai útjáról a *The Slavonic and East European Review*-ben, amelyből épp ez a kérdés hiányzott.²⁴ Az már az erdélyi magyar zsidó traumatológiához tartozik, hogy ugyancsak Hegedüs volt kénytelen - egy évvel később - tiltakozni, védekezni, amikor a váradi jobboldali *Magyar (Erdélyi) Lapok* című napilapban zsidóellenes felhangú közlemények jelentek meg.²⁵

Az asszimiláció-disszimiláció egymással ütköző erővonalaiban alakult az erdélyi zsidóság iskoláinak a sorsa is. Az elszakadást bátorító román kormányok politikája legerőteljesebben és legnyíltabban ugyanis az oktatás terén volt észlelhető. Az erdélyi magyarság életét nevelésügyének tükrében vizsgáló Jancsó Elemér bemutatta azt a gazdasági és szellemi-erkölcsi károsodást, amelyet a zsidó tanulók kizárásával kellett a magyar iskoláknak elszenvedniük. Az engedélyezett zsidó iskolákban viszont a tanítási nyelv csak a román, illetve a héber lehetett. Jancsó nem elégedett meg az áldatlan helyzet leírásával, hanem a várható káros következményeket is előrevetítette. Szemére vetette a magyar vezetők bizonyos részének, hogy az állapotok elfogadásával nem a megértés, hanem a faji elfogultság szellemét terjesztik.²⁶

A sok ellentmondásos, negatív tényező ellenére a működő iskolák (például a nagyváradi Dr. Kecskeméti-líceum) színvonala magas volt, az anyanyelvi kötöttségek pedig mindennél erősebbnek bizonyultak.

A szimbiózisból következő kölcsönhatások a két világháború közötti romániai magyar művelődés zsidó származású alkotóinak a műveiben jelentkeztek. (E kulturális értékek is igazolják Iszaja Berlin megállapítását: „A túltengő vágy átvenni az örökséget, amit nem ránk

hagytak, csak fokozza a gyors befogadás áhítását, reményeket, majd csalódásokat okoz, vizszonatlan szeretetet szül, mély elkeseredést, miközben az elmét élesíti, ahogy a kagylóba került homokszem termeli fájdalmak közepette a gyöngyszemet, szenvedőink közül a lángelméket.”²⁷ A kolozsvári zsidóság emlékkönyve szinte teljes áttekintést ad e szerzők munkásságáról, s a közölt névsor meggyőzően bizonyítja, hogy az irodalom, az újságírás s a különböző művészetek területén szerepük jelentős volt.²⁸ Ők zömmel azok közül kerültek ki, akikről Szabó Dezső (kit nehezen lehetett filoszemitizmussal vádolni) így nyilatkozott: „Ezek azok a zsidók voltak, akiknek fejlődésében a magyar talaj meghatározó erői kétségtelenül érvényesültek... személyes problémáik voltak a magyar problémák, és rendkívül vonzódtak a magyarság legmélyebb megnyilatkozásait jelentő emberekhez.”²⁹

Németh László viszont, aki pedig romániai úti beszámolójában azt írta, hogy az itteni kisebbségi léttel való találkozás után jobban megértette a „zsidóneurózist”, mint addig, amiatt is megróttta az erdélyi zsidóságot, mert elterelte a munkásságot „természetes vezéreitől”.³⁰ Ez a verdiktum, ebben az általánosító formában, nem felel meg a valóságnak. Tény azonban, hogy a kettős kisebbség terhétől való szabadulás ösztönzésére is, de főként valaminő világi antiszemitizmustól hajtva, a baloldali mozgalmakban sok zsidó származású vett részt. Azt is mondhatnók, hogy ezekben felülreprezentáltak voltak. Az eszményi, utópiás jövőképeket közvetítő irányzatok követésében az egyetemes emberiséghez való asszimilálódás vonzása is érvényesülhetett. Persze a szocialista krédó és az anyanyelvhez való ragaszkodás nem zárta ki egymást. Szépen és meggyőzően tolmácsolták ezt a kötődést Salamon Ernő, a „székely zsidó” baloldali költő sorai: „Kísérom az életemben, pártfogóm, igaz tanúm, / örömmönek engedője, bánatokra jó szavúm: / szép, egyetlen anyanyelvem. Miatta nem megyek el. / Aki elmegy, dadogó lesz, soha már nem énekel.”³¹

Ami a Németh László által leírt „zsidóneurózist” illeti, erdélyi változatát a két irányból is támadó antiszemitizmus okozta fenyegetettség váltotta ki. A kollektív emlékezésben megőrzött gettó- és pogromélményeket egyrészt Orgovány, a magyarországi numerus clausus, majd az egymást követő zsidótörvények traumája, másrészt a román fasizmus növekvő veszélye élesztette fel. Az erdélyi magyar fajvédők is ezt a neurózist táplálták. E meghatározottságában az ugyancsak Németh László diagnosztizálta „kisebbségi idegbaj” szindrómájához tartozott. Kisebbségi sorsban - állapítja meg Németh László-nem lehet tőle szabadulni. Az állandó nyomás alatt, a harmad-negyedrangú állampolgárként az „ember mint sebet kénytelen a nemzetiségét nyalogatni, kenegetni.”³² És ha ezek a sebek a faszálódó Európában életveszélyessé váltak a zsidóság számára, nincs mit csodálkozni azon, hogy a megbélyegzettek, a pusztulásra ítélték meghatározása sajátos formákat öltött.

Ide kell sorolnunk a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz visszakerült észak-erdélyi románsággal való szolidaritás megnyilvánulásait is. Az 1940-44 közötti fejlemények e terület zsidóságát a huszonnégy év után ismét kisebbségi helyzetbe sodródott románsághoz közelítették. Vele kellett a kisebbségi neurózis tüneteiben is osztoznia. Ezt a tendenciát erősítette ama körülmény is, hogy a végveszély, a vészorszak idején Dél-Erdély és Románia kiútnak látszott.

Tény, hogy a dél-erdélyi zsidóság óriási többsége életben maradt, s az is tény, hogy - miután Antonescu is közeledni kezdett a nyugati hatalmakhoz - sokak számára Románia valóban mentsvárnak bizonyult. Különböző indítékokból szervezett román akciók hatékonyan segítettek; Románia a Palesztinába irányuló menekülést is támogatta. A román holocaust azonban közel 300 000 áldozatot követelt, s a romániai zsidóság mártíriuma³³ éppúgy az „Endlösung” szerves része volt, mint 440 000 magyarországi zsidó Auschwitzba való deportálása.

A magyar holocaustról írt átfogó munkájában Randolph L. Brahm szakaszról szakaszra rekonstruálta az észak-erdélyi zsidóság nagy részének a megsemmisítését. „A zsidók gettókba tömörítése simán zajlott írja -, nagyobb ellenállás nem volt tapasztalható sem

zsidók, sem keresztények részéről. A zsidó tömegek mit sem tudván a végső megoldásra vonatkozó tervekről, sorsukba beletörődve vonultak be a gettókba...A keresztények, még azok is, akik baráti érzelmeket tápláltak a zsidók iránt, többnyire tétlenek maradtak. Ideológiai okokból vagy a zsidóktól elkobzott vagyon reményében sokan együttműködtek a hatóságokkal.”³⁴ Az Apokalipszis heteiben a közöny, a tétlenség tengeréből kiemelkedtek azonban a szolidaritás, a segítségnyújtás kis szigetei. Egyházi és világi magyar emberek üldözötteket rejtegettek. És megszólalt Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, aki templomi szószékéről és a hatóságoknak küldött felszólításában az embertelenség ellen emelte fel tiltakozó szavát.³⁵

*

A második világháború végével Észak-Erdély magyarsága újból kisebbséggé vált. Ezzel egyidejűleg a népirtásból megmenekült zsidók helyzetére - a Dél-Erdélyben maradottakéhoz hasonlóan - ismét a kettős kisebbségi státus lett jellemző. Persze az 1944 utáni viszonyok nem voltak a két világháború közöttiekkel azonosak. A katonai vereség következtében a régi rendszer összeomlott, s a megszálló szovjet csapatok jelenléte egy új - magát előbb népi demokratikusnak, majd később szocialistának minősítő-berendezkedés kiépítését ösztökölte, biztosította. Minden forradalmian másnak, jobbnak, igazságosabbnak, emberibbnek ígérkezett. A kettős kisebbségi sors másodszori vállalása azonban sokak számára már elfogadhatatlannak mutatkozott. A magyarság akkori baloldali vezetői sem kívánták a kisebbségként való meghatározást tovább aláírni. A nemzetiség fogalmát találták megfelelőbbnek, mert az - szerintük - a teljes egyenjogúságot elnyerő népcsoport helyzetét, törekvéseit és távlatait jobban kifejezi. A kisebbség-jogfosztottságot, alávetettséget sugalló - fogalma pejoratív kicsengést kapott, s ezért több évtizeden át nem használták.

A *Shoah* végzetesnek bizonyult azoknak a szemében, akik -Auschwitz után - az asszimiláció folytatását lehetetlennek érezték és ítélték. A túlélők jelentős része nem tudott azok körében maradni, ahol elpusztított családjával élt. Az asszimiláns tudatban amúgy is endemikusan jelen lévő kételyek, bizonytalanságok, kettősségek ezúttal többrétű, súlyos válsággá görcsösödtek össze, s ez gyakran a régi identitástudat részleges vagy teljes feladásához vezetett. Ha 1918 után a magyar történelmi folytonosságban bekövetkezett törést az erdélyi zsidóság többsége egyénileg is csapásként fogadta, most nagyon sokan szakítással válaszoltak a gettózásra és a deportálásokra.

Távolító tényezőként hatott a visszatérőket sok helyütt fogadó idegenkedés vagy éppen ellenséges magatartás, a lakások és vagyontárgyak visszajuttatása miatt keletkezett számos konfliktus. Hatványozottan felerősödtek a disszimilációs törekvések, s köztük a románsághoz való közeledés szintén új tápot kapott. Ezt az irányzatot a közelmúlt négy esztendejének közös kisebbségi tapasztalatai és a dél-erdélyi zsidóság megpróbáltatásaival, pontosabban megmenekülésével való összehasonlítások sarkallták. Új, növekvő vonzerőt gyakorolt a független államiságát elnyerő Izrael, amely az életben maradottaknak menedéket, hazát és végre egyértelműen, minden fenntartás, belső kétely és külső kétségbevonás nélkül vállalható identitást ígért.

*

A nagy, történelmileg egyedülálló alkalmat a gyors társadalmi felemelkedésre azonban az új rend kínálta. A meghirdetett, maradéktalan jogegyenlőség, különféle nemzeti, vallási és faji megkülönböztetések felszámolása, a nacionalista-antiszemita uszítást tiltó és büntető intézkedések, törvények mind az Ígéret Földjére való érkezést sugallták. A nemzetköziség uralkodóvá nyilvánított ideológiája, a vallási hovatartozás szabad vállalásának lehetősége

addig ismeretlen arányú beolvadással kecsegtetett, s ez a közelinek és biztosnak mutakozó távlat lelkileg-tudatilag megfelelt azoknak, akik a valóban felfoghatatlan holocaust rettenetes élményétől, emlékétől menekülni próbáltak. A magyarsághoz való - sokak számára végleges kudarcot vallott - asszimiláció helyett most a népek testvéri közösségében, az emberiség nagy családjában való feloldódás a jövő biztosítékának látszott.

Mint a fasizmus uralma alól felszabadult többi országban, a zsidó származás Romániában szintén a megbízhatóságot szavatolta. Ez a körülmény viszont olyan területeken is (közigazgatás, hadsereg, biztonsági szervek, massmediák) tág érvényesülési lehetőségeket teremtett, amelyek addig elképzelhetetlenek, elérhetetlenek voltak.

Erdélyben, magyar környezetben mindehhez még az a mozzanat is járult, hogy a légerekből, a munkaszolgálatos századokból hazatértekben az új hatalom a magyar nacionalizmus és irredentizmus engesztelhetetlen ellenfeleire vélt találni. Ezek a megfontolások és szempontok nyilván sok visszaélésre, hibás káderkiválasztásokra is alkalmat nyújtottak, mindezek együtt pedig ellenérzést keltettek, egészségtelen légkört támasztottak. Ezzel kapcsolatban ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ami egyeseknek egyértelmű felszabadulás volt, az sokak számára a régi, rossz emlékű kisebbségi sorsba való visszasodródást jelentette. Ne hagyjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a hosszú évek hátrányos megkülönböztetései, a társadalom peremére szorítottság, az üldöztetés, majd a halálgyárakban elszenvedett traumák következtében azok, akik akkor kedvezőbb helyzetbe kerültek, sokszor eltávolodtak az adott valóságtól. Kevés érzékenységet, fogékonyságot tanúsítottak a magyar nemzeti hagyományok, a két világháború közötti kisebbségi kultúrában kigyöngyözött értékek iránt. Az üldözöttekből nemegyszer fanatikus üldözők lettek, az évszázados igazságtalanságokat elszenvedők gyakran maguk is újabb igazságtalanságokat követtek el, vagy legalábbis nem tiltakoztak, ha azokat mások tették.

Ugyanakkor az egész kérdéskör szigorú tabuvá vált. Voltak évek, amikor a - „véglegesen és tökéletesen megoldott” - nemzetiségi kérdést említeni sem lehetett. Később a fasizmus áldozatairól csak általában volt szabad megemlékezni a Babij Jar-i emlékmű mintájára, amelyen sokáig semmi nem jelezte, hogy a hitleristáktól legyilkolt sok ezer kijevi zsidó tömegsírja fölött emelkedik. A hallgatás, az eufemizmusok uralma általában megfelel azoknak a beolvadóknak, akik a teljes eltűnés útját választva, még családi környezetben is elfojtottak minden származásukra utaló emléket, eltitkoltak minden erre vonatkozó tény és információt.

A hatalmi eszközökkel s ugyanakkor önkéntes rejtőzködéssel érvényesített amnézia - állítólag - az antiszemitizmus újrjelentkezését lett volna hivatott akadályozni, nem ritkán azonban éppen az új hatalmi struktúrákban fellépő hasonló tendenciáknak volt a kifejezése. Hiába jelentette ki valaki önmagáról, hogy magyar, az éber és jól tájékozott személyzetis bejegyezte a titkosított rovatba- a származást hitelesen rögzítő - adatot. Az ismert sartre-i tétel, miszerint zsidó az, akit környezete annak tart, a szabad nemzeti-nemzetiségi önmeghatározás elvének nagyobb dicsőségére, mifelénk a következőképpen módosult: zsidó az, akit a káderes annak bélyegez.

*

A magát magyarnak nyilvánító zsidó származású asszimilánst visszautasították ősei zárt csoportjába, a váltságdíj fejében Izraelbe való kivándorlás engedélyezésével pedig gyakorlatilag „zsidótalanították” Romániát. (A MagyarNépi Szövetséggel együtt oszlatták fel a *Zsidó Demokratikus Szövetséget*, amely a kivándorlás ellen s az új társadalomba való építő beilleszkedés, az átrétegződés érdekében állt ki.) Ilyeténképp a kettős kisebbségben lévők száma néhány ezerre zsugorodott, több százezer ókirályságbeli távozásával hovatovább az a közösség is szimbolikussá vált, amely az erdélyi magyar zsidót a moldvai, bukovinai és

havasalföldi hitközségek tagjaival úgy - ahogy összekötötte. Ha az ötvenes években a „kozmpolitizmus elleni harc”-nak Romániában is voltak antiszemita felhangjai, a „zionizmus leleplezésének” már nem kellett az új antiszemitizmus terjesztését szolgálnia, álcázni, mint más kelet-európai országokban. Az Izraellel fenntartott diplomáciai kapcsolatokra való tekintettel ez a kampány elmaradt. Az antiszemitizmus viszont nem maradt ki a fasisztoid zsarnokuralom kelléktárából, ahonnan a magyarellenességgel együtt vagy felváltva mindig a megfelelő pillanatban került bevetésre. Jellemző az a manipuláció is, hogy az egyneműsítő, főként magyarellenes politika igazolására újból és újból az észak-erdélyi deportálásokat elevenítették fel, miközben a bukaresti és iași pogromokról, a besszarábiai és transznisztriai genocídiumról sokáig tilos volt megemlékezni.

Minden zavaró mozzanat ellenére, az erdélyi magyar-zsidó viszonyt egyre inkább a közös veszély, a mind támadóbbá váló román nacionalizmussal, az idegengyűlöletre uszító szélsőségekkel szembeni egymásrautaltság tudatosítása határozta meg. A magyar közvéleményben megerősödik a felismerés, hogy „minden kisebbség zsidó”, s a maradék magyar zsidóság színejava ellenállást tanúsít minden nemtelen próbálkozással szemben, amely valaminő kollektív bűnösségre utalva - a zsidók régi fájdalmát mások, mai nemzedékek ellen szeretné kiaknázni.

Jogos volt az a megállapítás tölem,³⁶ hogy a magyarországi népi-urbánus vita átsugárzása időnként érezhető volt, ám hatása mindig a kisebbségi létfeltételek között nyilvánult meg. A közös önvédelem igényei általában elsőbbséget élveztek. Az egymásrautaltság, a közös veszéllyel szembeni szolidaritás felismerése jutott kifejezésre abban is, hogy a román antiszemitizmus első nyílt jelentkezésének pillanatában Domokos Géza a magyar értelmiség nevében is levélben fejezte ki tiltakozását. Bátor fellépése még a diktatúra idejére esett.³⁷

A holocaustot felidézve az elszenvedett sérelmek nyomait, a súlyos megrázkódtatások emlékeit feloldó együttérzést fejezték ki és szilárdították meg jeles romániai magyar írók és költők: Méliusz József, Sütő András, Kányádi Sándor, Horváth Imre, Szilágyi Domokos, Bálint Tibor és mások.

Az erdélyi magyarság és a maradék zsidóság sorsának újabb különös és fájdalmas összefonódását tanúsítja ama körülmény is, hogy fél évszázaddal Makkai Sándor „nem lehet”-jének kimondása és negyven évvel Bibó Istvánnak ezzel összecsengő következtetései után, mindkét népcsoportból egyre többen érzik úgy, hogy a kisebbségi lét s különösen a kettős elnyomatás tartósan elviselhetetlen. Minden változás kilátása nélkül vállalni sokáig nem lehet! A felismerést rendszerint tettek követik. A kettős exodus meghatározó mozzanatai, arányai és következményei - a kölcsönhatások ellenére - eltérőek. Közös azonban a társadalmi háttér: a zsarnokuralom egyneműsítő politikájának tűrhetetlenné vált nyomása, majd a szovjet típusú pártállami diktatúrák összeomlása, a térség országaiban fellépő destabilizáló, a szétesést, a libanizálódást kiváltó, többnyire nacionalista indulatoktól hajtott erők működése. Továbbá a fasiszmus újrjelentkezése, etnikumok közötti összetűzések, pogromok, polgárháborúk kirobbanása, mindez a század- és ezredforduló küszöbén, a különböző európai integrációk szükségességét bizonyító-munkáló tendenciák ellenében.

Éppen ezért a romániai magyar zsidóság maradványai - akik már nem tudnak vagy nem is akarnak a kettős kisebbségből, a kettős fenyegetettség elől menekülni - a magyarsággal együtt az ország következetes demokratizálásában látják a jövő egyetlen zálogát. Ennek elősegítése még mindig feladatnak, élettartalomnak tűnik.

Jegyzetek

1 *A tegnap városa*. Tel Aviv 1981.

2 Erdély és a zsidóság. *Korunk* 1991. 8.

3 *Nem lehet*. (Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv) Budapest 1989. 107-111.

4 Tavasz Sándor: *Erdélyi szellemi életünk kérdése*. Kolozsvár 1928.

5 Bibó István : *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok*. II. Budapest 1986. 231.

- 6 Sebestyén Mihály: A meggyökerezéstől az emancipációig. *Korunk* 1991. 8.
- 7 Eisler Mátyás: Az erdélyi zsidók múltjából. *Erdélyi Múzeum* XVIII/1901. 95.
- 8 Karády Viktor: Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között. *Korunk* 1991. 8.
- 9 Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest 1983. 420.
- 10 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. I. m. 746-747
- 11 Hanák Péter: A lezáratlan per. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest 1984. 367.
- 12 Octavian Goga: *Însemnările unui trecător*. Arad 1911.
- 13 Anton Ștefănek: Válasz a Huszadik Század körkérdésére. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest 1984. 92-94.
- 14 Csehi Gyula: Egységes-e a transzilvániai zsidóság? *Korunk* 1938.7-8.
- 15 Bihari Béla: Számok a romániai zsidóságról. *Korunk* 1937. 4.
- 16 Moses Rosen: *Primejdii, încercări, miracole*. București 1990. 21-27.
- 17 Ágoston Péter: A zsidók útja. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest 1985. 319.
- 18 Németh László: Magyarok Romániában. In: *A minőség forradalma*. VI. Budapest 1943. 366.
- 19 William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918*. Budapest 1992.
- 20 Dr. Weisz Sándor: Igazi kereszténység, zsidóság és erdélyi magyar politika. *Napkelet* 1922. 1.
- 21 Jakabffy Elemér: Nyílt levél Fötisztelendő Kovács Lajos r.k. lelkész úrhoz. *Magyar Kisebbség* 1925. 8.
- 22 Mikó Imre: Jakabffy Elemér és a *Magyar Kisebbség*. in: *Változatok egy témára*. Bukarest 1981. 157.
- 23 Meghalt Kecskeméti Lipót. *Független Újság* 1936. június 13-20.
- 24 Hegedüs Nándor: Jászi Oszkár tanulmányútja. *Független Újság* 1935. 47.
- 25 *Független Újság* 1936. nov. 7-14.
- 26 Dr. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében*. Budapest 1935. 33-35.
- 27 Iszája Berlin: Diszráeli, Marx és az azonosság keresése. *Kútforrás* 1988. 2.
- 28 *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York 1970. 202-210.
- 29 Szabó Dezső: *Életeim*. Bukarest 1983. II. 191.
- 30 Németh László: I. m. 366.
- 31 Salamon Ernő: Ma az ember úgy hanyódik. In: *Romániai magyar költők*. Kolozsvár-Napoca 1980.1. 233-234.
- 32 I. m. 363.
- 33 *Martiriul evreilor din România*. București 1991.
- 34 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. Budapest 1988. I. 462.
- 35 P Szőke János: *Márton Áron*. Nyíregyháza 1990. 389-393.
- 36 Körkérdés népi-urbánus ellentétéről. *Századvég* 1990. 2. 196-200.
- 37 Dr. Moses Rosen: I. m. 252-253.

ERNŐ GÁLL

MINORITY WITHIN A MINORITY

The author analyzes the dual minority status of Jews living on the Hungarian territories ceded to Romania after 1918. After a short historical introduction, the author discusses how separation from the Hungarian state affected the three groups of Transylvanian Jews. Next, the author analyzes the most significant processes in Northern Transylvania between 1914-1944 and in the post-World War II era.

OLÁH SÁNDOR

Magyar görög katolikus „románok”

(Vallási-etnikai feszültségek egy székely faluban a két világháború között)

1991 novemberében, a Románia belpolitikai életében vihart kavaró Hargita-Kovácsna jelentés¹ kapcsán a román televízió fő műsoridőben sugárzott adásában elhangzott néhány székelyföldi település neve, ahol a helyi lakosság 1940-ben, a köztudatban „a bécsi döntés”-ként élő napokban, románellenes cselekedeteket követett el. Az etnikumközi viszályok egyik legsúlyosabb mozzanataként a parlamenti hozzászólásokban néhány görög katolikus templom fél évszázaddal ezelőtti lebontása merült fel.

A felemlített települések között szerepelt Homoródalmás (Hargita megye) neve is, ahol Valóban egy új, impozáns görög katolikus templomot bontottak le a falu lakói 1940 októberében. Nemcsak templombontásra, hanem etnikai eredetű verbális és fizikai agresszióra is sor került azokban a napokban a teljes egészében magyar anyanyelvű helybeli lakosság körében. A faluban a húszas-harmincas években csak négy-öt, adminisztratív úton odahelyezett román anyanyelvű egyén élt (pap, tanító, rendőr), ma is csak a rendőrök román anyanyelvűek.

Az alábbiakban megpróbáljuk rekonstruálni a két világháború között a helyi társadalomban lezajlott etnikai-vallási folyamatokat, amelyek feszültségeket és konfliktushelyzeteket termeltek az addig évszázadok óta háborítatlanul együtt élő, egymással keveredő, különböző felekezeti és etnikai származású egyének között.

A hozzáférhető történeti adatok, egyházi feljegyzések felhasználása mellett a hangsúlyt az események résztvevőivel, a közvetve érintett egyénekkal készített emlékező beszélgetések értelmezésére helyezzük.

Történeti előzmények

A történettudomány a 17-18. századi erdélyi népességmozgások kutatásánál a székelyföldi román bevándorlást is számontartja. E belső vándorlás több tényező együtt hatásának következménye volt (állattenyésztő életforma, háborúk, járványok után megfogyatkozott helyi lakosság, szolgálatokkal túlzottan megterhelt jobbágyhelyzet stb.).²

A belső vándorlás és ezzel párhuzamosan a keveredés-beolvadás jelenségköre különösen jelentős volt a nyelvhatár térségében. Csík, Háromszék és Udvarhelyszék felekezeti megoszlása a múlt század hetvenes éveiben szemléletesen tükrözi az előző korszakokban végbement népességmozgásokat³ (x-szel az 1 % alatti értékeket jelöltük).

	Háromszék megye		Csík megye		Udvarhely megye	
	fő	%	fő	%	fő	%
Római katolikus	41468	33,1	91627	82,6	35060	33,2
Görög katolikus	1962	1,6	17485	15,7	2010	1,9
Görög keleti	21338	17,0	34	x	4121	3,9
Ágostai	411	x	223	x	2747	2,6
Református	54548	43,5	321	x	36533	34,6
Unitárius	5029	4,0	26	x	24451	23,2
Izraelita	486	x	528	x	581	x
Egyéb	35	x	696 (örmény)	x	27	x

Udvarhely megyében a görög katolikus és a görögkeleti egyháznak 13 településen volt 1877-ben temploma: Abásfalván, Alsóboldogfalván, Bözödújfalun, Székelykeresztúron, Székelyudvarhelyen és Szentersébeten a görög katolikusoknak; Alsóboldogfalván, Benében, Darócon, Erkelen, Magyarfeleken, Nagygalamfalván és Vargyason a görögkeletieknek.

A megye Homoród járásában ugyanebben az időben 980 görög katolikus és 1550 görögkeleti lakos élt. A görögkeletiek többségét a járás déli és erdővidéki településein tartották nyilván (Bene, Daróc, Vargyas, Száldobos).

A Homoród járási görög katolikusok többsége (683 személy) négy Kishomoród menti településen található a múlt század hetvenes éveiben: Homoródalmáson 394, Homoródkarácsonyfalván 122, Lövétén 111, Oklándon 56 lélek. Ennek ellenére a múlt században még nincs templomuk a fenti helységeken, csak a Nagyhomoród menti Abásfalván, ahol 52 görög katolikus személy élt ekkor. Feltehető, hogy az Abásfalvára korábban betelepült hívek anyaszentegyházi jogot kaptak, kápolnát emeltek, és a Kishomoród menti településeken csak később szaporodtak meg. Az erdővidéki Füle kivételével a járás összes görög katolikus hívei az abásfalvi anyaszentegyházhoz tartoztak.

A Kishomoród menti települések kiterjedt erdős legelőkkel, hegyi kaszálóikkal, kedvező feltételeket nyújtottak az állattenyésztő életformának. A juhászat, az erdei legelőkön tartott „kinnháló” csordák, a makkoltatás a fennmaradt peres iratok tanúsága szerint e falvakban a feudalizmus évszázadaiban végig jelentős volt.

Az a tény, hogy a közel ezer görög katolikus léleknek hosszú időn keresztül csak egy kis kápolnája volt a járás egyik félreeső falucskájában, az e felekezethez tartozók szerény anyagi körülményeire is utal.

Udvarhely megye Homoród járásának felekezeti megoszlása 1877-ben: római katolikus: 3525, görög katolikus: 980, görögkeleti: 1550, ágostai: 1922, református: 10445, unitárius: 10616, izraelita: 104, egyéb: 6.⁴

Célkitűzésünket szem előtt tartva, néhány szóban szükséges vázolnunk a homoródalmási felekezeti-etnikai együttélés előtörténetét is. A román etnikum bevándorlásak a településre már a 17-18. század fordulójáról maradtok fenn levéltár-i emlékei.⁵ A 17. század közepétől bizonyíthatóan unitárius hitre tért lakosság közé szórványosan vagy csoportosan beköltöző román etnikumról egy 1761-es összeírásban történik említés, ekkor 29 „oláh” családot vesznek nyilvántartásba.⁶

1766-ban a faluban 772 az unitáriusok létszáma. Az egyházközségnél fennmaradt püspöki látogatások jegyzőkönyveiben az 1840-es évek közepétől az oktatás helyzetét ellenőrző egyházi hatóságok rendszeresen feljegyzik a „más valláson” levő gyermekek létszámát is. Valószínű, hogy az ezt megelőző időszakból azért nincsenek feljegyzések e jegyzőkönyvekben, mert a görög katolikus és a római katolikus családok külön oktatót tartottak. Erre utal egy megjegyzés 1799-ből: „...jött a visitatio eleibe ilyen dolog is, hogy a leány gyermekek mostanába más valláson levő Tanítóhoz kezdettenek járni tanulás véget, menyét a visitatio éppen improbál...” A múlt század negyvenes éveitől a következő adatok maradtak fenn:

1845: „a tanulók 8-on kívül unitáriusok”

1848: „4 oláh gyermek”

1864: „56 fiú, más vallású 10”

1867: „63 fiú, más vallású 11 fiú”

„33 leány, más vallású 10 leány”

1871: „75 unitárius, 30 idegen vallású”

A más vallású gyerekek többsége görög katolikus lehetett, ha tekintetbe vesszük a falu felekezeti megoszlását a múlt század hetvenes éveiben: unitárius 1416,; görög katolikus 394; római katolikus 85; református 12; izraelita 12; görögkeleti 1.⁷

Mivel a rendszeres iskolalátogatás hiánya gyakori panasz a jegyzőkönyvekben, feltételezhető, hogy a jórészt pásztorkodással, hegyi tanyákon való állattenyésztéssel foglalkozó román eredetű családok gyermekeinek is csak egy bizonyos hányada járt rendszeresen iskolába.

A román etnikum feudalizmuskori jelenlétét a faluban néhány helynév és a köznyelv román eredetű kölcsönszavai is őrzik. A helynevek kivétel nélkül a faluhatár erdős legelőit, kaszálóit jelölik, ez a tény a beköltözötték életmódjára is utal: Péter kápája, Ficsórok halma, Nyika mocsár, Turba mocsár, Románkútja, Ábrántanyája, Bojér nyíre, Csoszlik(?), Szusznáda(?), Nyikáné.

Nem elhanyagolható tény, hogy a fenti helynevek a falu helynévanyagának körülbelül 1,5%-át jelentik, tehát akkor születtek, mikor a faluhatár csaknem teljes egészében el volt „keresztelve” - a határ fizikai terében való tájékozódás szempontjából oly fontos - helynevekkel.

A feudalizmus évszázadaiban az erdélyi magyar nyelvi környezetbe bekerült román kölcsönszavak⁸ a helyi köznyelvben ma is élnek. Különösen gazdag a juhászathoz kapcsolódó kölcsönszó-készlet: orda, zsendice, kukerca, bács, pakulár, monyator, esztana, kerenta, berbécs, cáp, cimbor.

Az öltözet ma már kihalóban lévő kölcsönszavai a kuni (rövid posztókabát), karinca (kötény).

Ritkábban bár, de a köznyelv egy-egy beszédfordulatában is felsejlik a valamikori nyelvi együttélés: „nem volt kápás” (nem volt képes).

A faluba beköltöző idegen családok a társadalom és a település periferiáján éltek. Más a román eredetű családok zöme a falu szélein él, akik „beköltöztek” a faluba csak vásárlással szereztek a beltelkeiket.

A helyi falumonográfia szerint⁹ e családok csak 1848 után jutottak saját földbirtokhoz a Kornis család birtokainak szétosztásával, amiből következtethető, hogy telepített családok is voltak a faluban.

A román családok beolvadásának időbeni folyamatát jóformán semmilyen történelmi adalék nem jelzi. Csak feltételezésekre és néhány cáfolhatatlan, a helyi társadalomban működő, az asszimilációban szerepet kapó tényezőre utalhatunk. A folyamatosan beköltöző népesség vándorlásának gazdaságitársadalmi okai lehettek. A földrajzi áttelepülés egyszeri és végleges lehetett, semmi nyoma annak, hogy az elhagyott környezettel kapcsolatot tartottak volna fenn az áttelepültek. (Az egyházi feljegyzések szerint fogarasi románok kerültek Almásra.)

A többségi nyelvi környezetbe került betelepültek anyanyelvhasználata a családi életbe szorult vissza. Ismeretes, hogy a nyelvhasználathoz a 17-18. században nem tapadtak ideologikus értékek a szóban forgó társadalmi környezetben. A nyelvhasználatot kizárólag gyakorlati szempontok szabályozhatták, ezek a szempontok jelentették az „asszimilációs nyomást” ebben az időben.

A faluban ma még élő volt görög katolikusok (1904-5-ben születtek) nem emlékeznek arra, hogy nagyapáik románul tudtak volna, hogy beszéltek volna elődeik román nyelvtudásáról, de emlékeznek arra, hogy a szüleik, nagyapáik „oláh mestorről” beszéltek.

A nyelvcseré után a származástudatot a görög katolikus valláshoz tartozás őrizte tovább: „Román származásúak csak úgy voltunk, hogy görög katolikusok voltunk, s azt mondták a görög katolikusoknak, hogy oláhok. Itt született apám és, nagyapám és Almáson, románul nem tudtak”. (S. Gy.)

A származástudat fenntartásában az asszimiláló többségnek is megvolt a maga szerepe azzal, hogy megkülönböztette a román származású családokat („oláhok”).

A görög katolikus egyház papja „magyar görög katolikusok”-nak nevezte híveit: „A pap Abásfalváról járt által amíg élt, azt mondta hittanórán a gyermeköknek, hogy magyar görög

katolikusok vagyunk, így mondta ő, Boér István volt a neve, vasárnaponként jövögetött ide.” (V. L)

Néhány szót kell szólnunk a beköltözőket befogadó társadalmi környezetről.

A 16-17. században lófősített, nemesített kisbirtokos családok határozták meg a „hely szellemét”. A 17. század végétől szép számban fennmaradt iratokban, contractusokban, „osztály levelek”-ben, zálogleveleken a helybeli lakosok szigorú következetességgel jelölik meg saját azonosságukat: „mü kik vagyunk Nemes Udvarhely Széki Homoród Almási ... minnyájan Nemes Személyek”, vagy: „egy vérből való osztályos atyafiak...”.

A possesszorátus fennmaradt írásos dokumentumaiból természetesen hiányoznak a román eredetű családokra vonatkozó adatok. Valószínű, hogy ez utóbbiak nyelvcserejénél sokkal hosszabb folyamat volt a kulturális különbözőségek (öltözet, táplálkozási szokások, viselkedésmódok) kölcsönhatása a mindennapi életben. Ennek a folyamatnak emlékei még élnek az idősebbek emlékezetében: „Megmondom a valóságot: a vén György János még gyűszűszíjjat viselt, olyan apámnak es volt. Ott tartották a bicskát, a kunét s a dohányt, mieffélit. Osztán ez elmaradt, az öregök nem éltek míg a világ, letették ezt a viseletöt s kapcsolódtak bé a magyarság közi.” (S. Gy.) Ez a bekapcsolódás a múlt század végétől az egyre gyakoribb vegyes házasságokban és az unitárius vallásra való áttérésben is megnyilvánult.

Felekezeti élet

A többségi, unitárius vallás szerepéről a helyi társadalom életében dokumentumok, jegyzőkönyvek, adományokról szóló feljegyzések sokasága maradt fenn. Röviden itt annyit elegendő elmondani, hogy az unitárius egyház a falu közösségi, társadalmi életének szabályozásában, szervezésében, századokon keresztül a legfontosabb intézmény volt. Az egyház az iskoláztatás, ifjúságnevelés, a szocializáció fontos tényezője. Bekapcsolja a helyi társadalmat a „nagyvilágba”, adományaival közeli egyházközségeket támogat. Például egy évtized alatt, - 1792-1802 között, Kolozsvárt a „Mester házának”, a „Ketseti templom számára”, a „Miklósvári ref. Templom építtetésire”, a „Kolozsvári Templom számára”, az „ó Tordai Rector háza számára”, a „Thoroczka Oskola ház építtetésire”, a „Keresztúri Ecclesiának”, „Az Akademizáns Deákoknak” adományoz az almási unitárius egyházközség kisebb-nagyobb pénzösszegeket.

Az egyház szabja meg a társadalom ünnep- és munkarendjét a 20. századig: ... akkor az erdei kaszálókról szombaton mindenki jött haza, szombaton estére. A kecskéköt hajtották haza, akinek nem volt, hogy kire hagyja, hetfün hajtották vissza, a nép úgy jött mind egy hatalmas búcsúról vagy vásárról, ott elé a Merke útján. Az ünnepszentelés, a vasárnap megtartása, az osztán százszázalékos volt abba az üdőbe, az én gyermekkoromba... Ez az első háború előtt volt, akkor az én gyermekök s legényöcske koromba.” (P. J.)

Az unitárius egyház nemcsak hitsorsosait támogatta Erdély-szerte, hanem századunk elején a helybeli görög katolikus és római katolikus templomépítő felekezeteket is: „Sokan hozták a követ, a románság, de a magyarok, az unitáriusok es igen segítettek, pontosan, éppen úgy mint a felső kicsi katolikus templom építésinél. Mindenki segétött ... nem kényszörítötték sem a katolikus, sem a görög katolikus, az első kicsi templomot. Azt a nagyot, azt osztán most utolján azt igen.” (S. Gy.)

A többségi unitáriusok és a helybeli más vallásúak múltbeli viszonyáról egy másik beszédes tény: az 1786-ban felszentelt új templomban az egyház a más vallásúaknak is jelölt ki helyet, ami azt bizonyítja, hogy ezelőtt 100 évvel is „községünkben a különböző felekezetűek szeretetben és testvériségben éltek”. (Részlet Ferencz József unitárius püspök ünnepi beszédéből az 1886 szeptemberében tartott ünnepegen.)

A görög katolikusok felekezeti életéről csak az emlékezet őrzött meg adalékokat. Az 1921-ig leányegyházként működő felekezetnek a tízes évek előtt épült fel az első temploma. Addig az abásfalvi anyaegyházról járt át a pap, az istentiszteletet családi házaknál tartotta. Felszegben és alszegben is volt egy-egy tágasabb kőház, ahova a hívek összegyűltek: „Felszegben lakott valamikor az oláh mestor, ott Vasziék mellett, ott volt egy csengettyű, jó hangja volt, felszegbe hallott, fel volt szerelve mind egy kicsi harang. A mestor elhalt s akkor a Vasziék odavitték magokhoz.” (S. Gy.)

A gyermekek hittanórákra átjártak Abásfalvára: „Mikor gyermek voltam onnat alszegből jöttem a gyermekök, s innet felszegből es, s itt esszegyűltünk s mentünk által Abásfalára, ott volt egy kicsi kápolna templom, a pap amíg tudott menni oda kijött, de osztán megsántult, a lába eltörött volt s nem tudott jöni s azonba meg es halt...” (V. J.)

Templomépítésre e század elején kerül sor, mikor egy gyermektelen görög katolikus házaspár az egyháznak adományozza a falu alsó részén lévő beltelkét: „Alszegbe Júlis János, másképpen Sándor János volt, felajánlotta a kertjét, hogy építsenek egy templomot. Azok akkor osztán hezzafogtak, de nem tudtak sokra menni. Oda valamennyi követ vittek volt, de hát egy templommal baj van ugye. Akkor bácsim, Vaszi Istán odaállott - mert a görög katolikus valláson voltunk mű - s két ökor árát reafizette a templomépítésre. Azt mondta a kőműves mestor, hogy Vaszi bácsi, ha maga elmenyen hagyok itt mindent. Na, így a bácsim segítségével felépült az a régi templom. Ez körülbelől 1906-7-be lehetett, hogy mikor azt pontosan nem tudom.” (V. J.)

Nemsokára felépült a falu felső végén a római katolikus templom is, most már dicsérhetette Urát minden felekezet a maga hajlékában, a falu pedig több más, többtemplomos erdélyi társával példázhatta, amit a történész így fogalmazott meg: „Erdély a kontinens felekezetileg egyik legtarkább régiója.”¹⁰

Állt tehát a három templom, középen az unitárius, délen a görög katolikus, északon a római katolikus, harmonikus „szentháromságként”, nemcsak e táj felekezeti tarkaságát, hanem a többség másokkal szembeni türelmességét is bizonyítva. S állhatott volna még hosszú ideig, ha a vallásgyakorlás nem válik rövid idő múlva a politikai-hatalmi célkitűzések megvalósításának eszközévé.

Változások a két világháború között

Közismert, hogy a húszas évektől a román kormányok állandó célkitűzése a nemzet egységesítésének és konszolidálásának megvalósítása volt. A nemzeti homogenizálás fő akadályainak a különböző tanítási nyelvű és típusú iskolákat tekintik. „A kiegészített Romániából el kell, hogy tűnjön a négy különböző iskolatípus, és helyébe kell, hogy jöjjön egy egységes iskola, melynek hivatása, hogy megteremtse az összes románok nemzed egységét... Nemzeti szükségesség a kisgyermek-iskolák létesítése olyan helyeken, ahol az idők mostohasága miatt sok román gyermek elveszítette ősei nyelvét, vagy elmagyarosodtak vagy eloroszosodtak. Nemzeti szükségesség ezeket visszavezetni őseik nyelvéhez”, mondja Gabroviceanu törvényjavaslat-előterjesztő 1924-ben, az elemi iskolai törvény előterjesztésekor.¹¹

Az iskolák mellett a hitéletet is a nemzeti célok szolgálatába állítják: „Az elrománosítás fő célpontjául azonban a görög katolikus és görögkeleti magyarok szolgáltak, akik között ez eredménnyel is járt, mert egy részük amúgy is román származású volt, vagy románul is tudott.”¹²

Az országos politika magasában elhangzó célkitűzések a hatalom helyi korifeusai ténykedéseinek függvényében valósultak meg a helyi társadalmakban.

Almásan a két világháború közötti időszakban a központi hatalmi ideológiát érvényesítő legfontosabb személyiség „a román pap” volt.

Teodoran Gheorghe csaknem másfél évtizedig volt a helyi görög katolikus egyház adminisztratív úton kihelyezett papja. A Kisküküllő mentéről került Almásra, magyarul kitűnően beszélt. Mielőtt lelkész lett volna, banktisztviselőként dolgozott. Rajta kívül még más román tisztviselők, tanítók, csendőrök is megfordultak a faluban a huszonkét év alatt, azonban a közösség emlékezetében mindannyiuk emléke eltörpül „a román pap” alakja mellett.

Teodoran lelkész almási működésének lényegét röviden a kulturális agresszió fogalmával határozhatjuk meg. Az agresszió tárgya a vallási-etnikai identitás. E két fogalom tartalma összeolvadt a helyi közgondolkodásban: aki a két világháború között görög katolikus volt, az „román” lett, az unitáriusok „magyarok” voltak.

Mielőtt rátérnék Teodoran pap tevékenységének részletezésére, szükséges néhány szóban jelezni, hogy milyen helyet foglaltak el ebben az időben az egyéni-közösségi azonosságtudatban a nemzeti identitást hordozó tudattartalmak, és milyen „román” kép élt a helyi társadalomban. Nyilvánvaló, hogy ma lehetetlen e kategóriáknak az egyéni identitástudatba integráltságát pontosan megállapítani, a szórványosan fennmaradt adalékokból csak a tendenciákra következtethetünk. Mégis fontos utalni e tudattartalmak lehetséges jelentéseire az azonosságtudat szerkezetében, mert nemcsak a kulturális agresszió tárgyai, hanem később az agresszív cselekedetek mozgatórugóiként is működnek.

A 19. század közepétől kezdődő társadalmi változások következménye, hogy a helyi társadalomban a „Minnyájan Nemes Személyek” identitáselem helyébe - amely természetesen a nemteleneket kizárta a társadalom tudati közösségéből - lassan szélesebb érvényességgel bíró kategóriák kerültek.

A nemzeti szinten zajló nemzettudatépítés kategóriáinak beépülése a köztudatba az értelmiség közvetítésével történt.

Székelyek vagytok, hazafiaknak kell lennetek: szeressétek hát a hazát is, jobban mint bármely más nemzet szeretheti... Hazafiság, erkölcsiség, vallásosság! Ezeknek legyen ápolója és terjesztője e templom, még évszázadokról évszázadokra” - mondja az unitárius templom 100 éves évfordulóján 1886. szeptember 19-én Ferencz József unitárius püspök.

Székelyek, hazafiak, hazaszeretet már olyan kategóriák, amelyek beépülhetnek a társadalom minden rétegének a tudatába.

A századforduló körül a helyi köztudatba bekerülő, romantikus nemzet- és haza-képet megjelenítő dalokban (a világosi fegyverletételről szóló bús ének, A Szittyá induló, Ének a magyar turulról, Az aradi tizenhárom vértanú szomorú éneke), amelyek kéziratos füzetekben terjedtek, a haza és nemzet hősiességét kifejező nemzeti szimbólumokkal egy újfajta azonosságtudat elemei forgalmazódtak.

A „szép magyar haza”, „szép magyar korona”, „a magyarok hatalmas Istene”, „a magyar szabadság”, „híres magyar hősök”, „ezer évről mond mesét a szél”, „olyan drága hon egy sincs, mint a magyar” és más hasonló tudati-gondolati elemekkel azonosulhatott a magyar anyanyelvű egyén.

Ezek az elemek beépültek a közösségi tudatba, s mikor a „Megállj, megállj kutya Szerbia!” indulóval hadba vonuló székely baka otthon maradt Családjának azt írja, hogy „a hazáért, a királyért s értetek halok meg”,¹³ akkor egyértelmű e fogalmak jelentéstartalmában a nemzethez való tartozás tudatának beépülése az egyéni identitásba.

Az „egy vérből való osztályos atyafiai” tudatelemet a haza, a nemzet képzele váltja fel, s akit az előbbiből származása miatt kizártak (románok), most származásra való tekintet nélkül befogadja a második kategória.

A magyar nemzettudat-építő ideológia hatékonyságát az Ábrán István almási lakoséhoz hasonló viszonyulásmódok jelzik, a harmincas évekbeli erőszakos hittérítések idejéből: „Ábrán István 75%-os hadirokkant atyánkfíát, földhözragadt szegény embert, arra kényszerítették, hogy gyermekeit az iskola román tagozatába járassa, s térjen át az egész

családjával a görög katolikus vallásra. Ő azonban azt felelte, hogy nem a származás határoz, hanem az érzés. Ő már a magyarságért odaadta egyszer fél életét a háborúba, s ha most kívánják a másik felét is kész odaadni, de a vallását el nem hagyja...” (D. B.)

A nemzedékek óta nyelvében, vallásában asszimilálódott egyén származását már csak a neve őrzi, azonosságutadatába beépült a magyar haza és nemzet képze.

A „román kép” a helyi társadalomban az első világháború előtt

A 19. század végétől túlnépesedő faluból a létfenntartás gondja gyakran mozdítja ki az egyént megszokott környezetéből. A gyenge termőképességű határon folytatott mezőgazdasági munka mellett szükség volt a kiegészítő jövedelemforrásokra. Az égetett mésszel való kereskedés, az ó-romániai városokban való szolgálás olyan alkalmak, ahol román emberekkel kerülnek gazdasági-társadalmi kapcsolatba a falujukat időlegesen elhagyók. Ezekben a kapcsolatokban nem születtek a románsággal szemben negatív prediszpozíciók. Lehetek szórványos, egyéni esetek, társadalmi érvényű előítéletek kialakulásáról azonban ekkorról semmiféle adalékunk nincs.

Az első társadalmi méretű negatív tapasztalat az 1916-os román betörés, akkor a falu népe - származásától függetlenül - menekül, vagy az erdei tanyákon bujkál.

Az országos politikában a húszas években meghirdetett nemzeti homogenizálás jegyében a helyi társadalomban is lassan beindul, és a harmincas évek végére kiteljesedik a kulturális dominanciáért való harc. A következőkben ezt a folyamatot próbáljuk nyomon követni, csak a helyi társadalom történéseire figyelve.

A magyar anyanyelvű lakosság körében megkezdődik a származáskutatás. Nemzetiséget igazoló iratok (Certificat de nationalitate) maradtak fenn a húszas évek végéről a családi levelesládákban.

A község politikai vezetésébe a hatalom a helyi román származású egyéneket juttatja be. E személyek működését azonban a falu lakói cselekedeteik alapján ítéli meg: „Példának Sorbán Mihályt tudnám felhozni, olyan bíró volt tizenkét esztendeig, hogy olyan se azelőtt se azután nem volt! Román eredetű embör. Pártolta a gyengét, szembeállott a szógabíróval, a jegyzővel, karakteres, talpraesött embör volt. De volt hitvány embör es, például Gódra, ő irodaszolga volt, mindenkire árulkodott.” (Sz. A.)

Az iskolában 1826-tól beindul a román tannyelvű oktatás, a kihelyezett román tanítók mellett Teodoran pap is állandó tagja a tantestületnek. Oktató munkájának nem tulajdonít nagy jelentőséget: „Az iskolába nem törődött sokat a tanítással, csak a politikával s a híveivel.” (Sz. A.)

A románosítás fő eszközeként a görög katolikus egyház szolgált. Bomhér István lelkész magyar görög katolikusai lettek az unitárius többség szemében a falu „románjai”.

Hogyan ment végbe ez az identitásváltás, és milyen új identitás volt a tartalma? E váltásnak kedvező feltételei voltak. Szociálpszichológiai feltételként nem hagyható figyelmen kívül, hogy a faluban nemzedékeken át számon tartották a román eredetet, habár a mindennapokban ennek a ténynek látható-tapasztalható élményanyaga már nem, vagy alig létezett. Az „oláh” identitáselem az adatközlők átfogta időszakban minden esetben a személyes élettörténet előtti korból örökölt „embléma” volt, de csoportidentitás-képző tényezőként csak részben működhetett, ha meggondoljuk, hogy századunk húszas éveire a keveredés és az unitárius vallásra való áttérés jelentős méreteket öltött. (Ez utóbbi kiderül a harmincas években görög katolikusnak erőszakkal vagy szép szóval visszaállítottak létszámából is.)

Az identitásváltás kedvező szociológiai feltétele a falu társadalmi hierarchiájából következik. Említettük az előbbieken, hogy a valamikor beköltözők a település fizikai és társadalmi terében a periférián kaptak helyet. Századunk húszas éveire annyit változott a

helyzet, hogy jó néhány román eredetű család anyagi-gazdasági potenciálja elérte vagy meghaladta az átlagot, főleg a városi szolgálással és az Amerikából hozott pénzen vett földbirtokok révén. Ennek ellenére e családokból nem kerültek ki a falu társadalmában presztízsből irányító, hangadó, közéleti megbízatást kapó személyiségek, csoportok. Erre csak a román adminisztrációban nyílt lehetősége néhány családnak. A román származásúak nagy része azonban hátrányos társadalmi helyzetű családokból tevődött össze. Ezt a helyzetet felismerve Teodoran pap néhányuknak társadalmi felemelkedést - hivatal - juttatott, és legtöbbjük fölött szociális védnökséget vállalt, sőt előnyöket biztosított nekik.

A faluban élő magyar anyanyelvűek „román” identitásának tartalmát tehát a vallási hovatartozás és a szociális tartalmak kombinációjában határozhatjuk meg. Ebből az identitásból hiányoztak a román nemzeti szimbólumok jelentéstartalmai, még ha néha elő is fordult, hogy e szimbólumok a gyakorlatban használatba kerültek (például kölcsönként román nemzeti viselet).

Feltételezhető, hogy ha nemzeti ideológiát hordozó tartalmakkal telített identitástudat épült volna ki a huszonkét év alatt, akkor a későbbi időkben, a háború utáni új román hatalom beiktatásakor újabb feszültségekre, zavargásokra kerülhetett volna sor a falu lakói között.

Különösen jó alkalom lehetett volna a román pap látogatása 1945-ben, vagy a vasgárdista csendőrök néhány napi jelenléte a faluban, akik az 1940-es eseményekért szerettek volna valamilyen revansot. Erre azonban társadalmi alap híján nem került sor. A helyi „román” identitás ekkorra szétporladt, vagy legalábbis nem jelentkezett cselekvést motiváló tényezőként. Nyilvánvaló, hogy a román nemzettudat nem gyökerezhetett meg olyan környezetben, ahol ennek első és legfontosabb feltétele a román nyelvismeret, nyelvhasználat hiányzott.

Az előbbieken utaltunk arra, hogy a román identitás kiépítése a felnőtt társadalomban a hittérítéssel, az iskolában a román nyelvű oktatással kezdődött. A vallási mezőben jelentkező kulturális agresszió fő akadályai a fentebb már vázlatosan bemutatott magyar nemzeti ideológiát hordozó tudattartalmak, valamint az unitárius vallásra életükben, vagy már valamelyik elődjük révén átállt román származású családok identitása. Mikor az egyéni identitást sértés, támadás érte, akkor ezek a tudattartalmak aktivizálódtak.

Az alábbiakban a korabeli feljegyzések, személyes vagy közvetett élmények felhasználásával néhány agresszióformát elevenítünk fel.

A román pap „kisütötte, hogy az almási unitárius egyházközség hívei között sok román nevű van: Ábránok, Boérok, Bogdánok, Rádulyok, Sorbánok. Ezeket vissza kell téríteni, meg kell menteni a románság számára... Magához hívatta az érdekelteket s beszélt nekik arról, hogy ők ezer évig éltek elnyomás alatt, sötétségben, kilátástalanságban.” (D. B.) A szelíd meggyőzés azonban nem hozta meg a várt eredményt, s a hitélet dolgaiba a karhatalom is beavatkozott:

„...hajnalba négy órakor küldték a csendőröket reám. A csendőrpolgár Ferencz János volt, két csendőr idejött kutyával, azt mondtam nem menyek uram! Nyolc óra előtt nincs hivatal s nem menyek! Nem mentem. Felvittek azután miután megvirjadt Lövétére, ott volt akkor a csendőrőrs, egy éjjön ott voltam. Anyám unitárius volt, énes annak álltam volt, apám akkor már nem élt s osztán engömöt téröngettek vissza. De én nem mentem, nem akartam vissza állni, mert már unitárius leányt vettem volt el. Mikor én megnősültem; huszonkilencbe, akkor még nekünk békétt hagytak, hogy álljunk hova akarunk. Egy éjjön ott tartottak a csendőrőrsön s erőltettek, még Budapestöt es emlőgették, hogy oda menjek ha nem állok vissza. De nem álltam akkor ugyse vissza.

Azt mondta a csendőrőrmestőr amikor a pincéből kihoztak, hogy most menjen haza s az anya és apakönyvi kivonatot hozza fel. Én úgy eljöttem akkor, hogy többet nem mentem fel. De egyszer újra hívtak a járási csendőrök Oklándra! Ott volt a szolgabírói hivatal. Azt mondták neköm, hogy magára van szükségünk!

Akkor itthon mondtam a papnak, Simén Domokosnak, hogy mit akarnak velem. Miklós bácsi, nincs mit csináljunk, ők az erősebbek, azt mondta. Még jártam Arudbányaihoz es aki képviselő volt a minisztériumba, s egyszer idejött, véle es beszéltem. Ők nem tudnak segíteni, azt mondta, hogy én milyen vallású leszek az az én dolgom. Ha meg tudnám állani jó volna, de nem tudnak segíteni.

Azután egyszer apósom lejött ide nálunk s addig mondott, hogy né így s né úgy, hogy átalálltam. De nem akartam a máriának sem. De nem csak én, az apatársam Csíki Sándor es velem egyszerre volt az őrsön s a szolgabírói hivatalba, ő es megvette volt a lábát.” (V: M.)

A kényszerítés változatos eszközeit találták ki:

„Boér Józsefet megfenyegették, hogy a boltját bezárják, elveszik az engedélyét, ijedtében görög katolikus lett. Isztojka András, saját panasza szerint a jegyző és a görög katolikus pap puhították tanuk jelenléte nélkül. Mindketten azt mondták, hogy törvény van arról, hogy akinek az elődje román volt, saját maga es olyan vallású kell hogy legyen.” (D. B.)

1929-ben az Unitárius Egyházközségi Tanács 40 hívet családotól kénytelen volt átengedni a görög katolikus egyháznak, mert „ezeknek az unitárius vallásra való áttérése szabálytalannak nyilvánított.” (D. B.)

A változatos egyéni kényszerhelyzeteknél jelentősebbek voltak azok a diszkriminatív eljárások, amelyek nem vették figyelembe a társadalmi élet addig érvényes szabályait, és feszültségeket termeltek a helyi társadalom mindennapjaiban.

„Megszaporodtak volt akkor a hívek, mert mindenek húzta bé, ha valami hibába kapták az embört állott átal s el volt rendözve. Törvényös dolga volt, erdőkihágás vagy egyebek, akkor ment a paphoz s az elrendözte ha átalállott. S így szaporodtak fel a hívei. A vén Kurta Kádár Andrásék, Istvánék így kerültek oda...” (S. L.)

„Amelyiknek a neve olyan volt azt kezdték hívogatni, osztán le egy ganéléig mindenbe belé köttek. Ha valaki csinált egy hitványságot, vereködést vagy bármit, átállott románnak s el volt boronálva.

Ha elment az erdőbe cédula nélkül elnézték. Ha a lovakot vitték koncentrára (munkaszolgálatra) a románokét nem vitték, ha kérést írtál például épületanyagot igényöltél, azt nem hagyták jóvá csak nekik, szóval sok ilyen dolog volt. Úgy védte s pártolta a híveit Teodoran, hogy azt el sem lehet mondani.” (Sz. A.)

A részrehajló intézkedések növelték a helyi társadalom megosztottságát, a románsággal szembeni negatív beállítódáshoz vezettek, különösen, hogy egyesek kivételezett helyzetüket a többség elleni nyílt verbális agresszióval is megfogalmazták:

„Voltak olyan esetek ...például ugye F. S. es olyan hepecs mind az apja volt - görög katolikusok voltak - valakinek díszkaput csináltak a faluvégin, várták azt hiszem a szolgabíró, vagy valaki nagyobb rangú embört. S kérdözték az arrajárók, hogy kinek csinálják, s azt mondta, hogy a magyaroknak akasztófának! S osztán ugye az ilyen beszédökből gyűlölet lett.” (S. L.)

Mint mindenütt Kelet-Európában, ahol hatalomváltás történt, a berendezkedő új hatalom legitimációs tevékenységének jelentős részét a régi hatalmi struktúra lebontására, társadalmi szerepének korlátozására, megszüntetésére fordította. Esetünkben a helyi társadalomban az unitárius egyház szimbolikus hatalom volt. Az új hatalomnak a társadalom nemzeti alapon való megszervezése érdekében ki kell sajátítania a maga számára a már foglalt társadalmi-gazdasági-fizikai terepet. Ezért nemcsak hívei létszámának növeléséért, hanem az unitárius egyház szimbolikus hatalmának megtöréséért, gazdasági erejének gyengítéséért is állandó harcot folytat a húszas évek végétől 1940-ig. A konfrontáció különféle formáiról, alkalmairól (perek, foglalások, árverések, kisajátítások) számos adalék maradt fenn ebből az időből. Ezek felsorolása most szükségtelen, fontosabbnak tartjuk kiemelni, hogy ezek az adminisztratív intézkedések a helyi politikai (és a vele összefonódó görög katolikus egyházi) érdekek részéről kiváltották és fokozatosan növelték a románsággal szembeni általános negatív

beállítódást, majd a harmincas évek végére „a hátrányosan megkülönböztetett, kisebbségi hovatartozás által meghatározott identitás sajátosan nyomott, túlingerelt egzisztenciális állapotá” vált.¹⁴

Az unitárius egyházközség lelkésze abban az időben idősebb Simén Domokos volt. Az egyházközséget ért sérelmek, támadások miatt tucatnyinál több pert indított az udvarhelyi törvényszéken. Magatartása elismerésül a bécsi döntés után a magyar államtól a „Nemzetvédelmi Kereszt” kitüntetést kapta. Erdélyben még egy lelkész érdemelte ki azokban az években ezt a kitüntetést.¹⁵

Természetesen a román nemzeti ideológiát nyíltan felvállalók (ASTRA¹⁶- tagok, a Vasgárda helyi tagjai) és a többség között a mindennapi életben időnként súrlódásokra is sor került.

„ASTRA-bált csináltak Oklándon, innet lementek Sándor Gyula, István, Juon András-ő kántor es volt-tisztaromán bált csináltak, mind magyarok voltak, de még csupa öltözetük se volt, Zsomborról s innet-onnat szereltek román öltözetöt. Tudom, hogy azután István erősen mulatott egy lakodalomba, vénembör volt, táncolt. Egyszer azt mondja, tovább nem táncolok, úgy fáj a derekam. Azt mondja Csendes Berci; bácsi én tudom mért fáj a dereka. Miért? - kérdi. Azért mert az ingöt kieresztötte volt az ASTRA bálba mondta Berci. Na, ebből a beszédből olyan botrány lett, úgy esszementek, még az asztalt es felborították.” (Sz. A.)

Fokozódott a feszültség, a románellenesség a második „görög katolikus templom építésének idején 1938-40-ben.

Templomépítés „erővel”

A megkérdézett volt görög katolikusok véleménye megegyezik abban, hogy a századelőn épült templom nem volt szűk, a megszorodott hívek elfértek benne az istentiszteletek alkalmával. „A régi templom nem volt kicsike, ott elfértek a görög katolikusok jól.” (V. J.)

A dolgok logikájából következett, hogy új templomot kellett építeni, olyant, amelyik fizikai-tárgyi mivoltában is szimbolizálja a falun belüli új erőviszonyokat. A századelőn épült szerény templomocskára erre a funkcióra természetesen nem volt alkalmas.

Teodoran pap az új templomnak a telket az unitárius templomtól keletre emelkedő domboldalon szemelte ki. Elképzelése a célnak megfelelő volt, a faluközpont terét uralta volna az új templom. Ez a szándéka azonban megghiúsult, nem kapta meg a telket, így kénytelen volt a régi templomot lebontatni, annak helyébe épült fel az új. Hívei közül voltak, akik nem értettek egyet a régi templom lebontásával:

„Mondtam a tisztölös úrnak, Teodorannak, hogy ezt a kicsi templomot ne bontsuk le, míg a nagy nem lesz készön, mert nem biztos, hogy a nagy elkészül, valami olyan levegőt vettem észre. Ez már harminchét-harmincnyócba volt azt hiszem. - Maga hogy beszél? - azt mondja. De a végin csak úgy lett. Én azért nem akartam elbontani, hogyha ez megmarad az a kicsi nép esszehúz, de ha ez sem lesz s más sem lesz ...” (S. Gy.)

A templom állami segélyből és közmunkával épült, valószínűleg títusterv szerint (egy fennmaradt fénykép alapján megállapítható, hogy hasonmása volt a segesvári, Küküllő melletti ortodox templomnak).

A munkálatokat egy építészmérnök vezette. Az egyház erdejéből fát termeltek ki, téglát égettettek.

„A pénz az államtól volt. A közmunkát megcsináltuk, amennyi ki volt vetve, már nem tudom hány nap, s akkor dolgoztunk úgy, hogy fizették.” (S. Gy.)

„Kényszer munkával megcsináltatták azt a nagy templomot, mindenkinek fogattal vagy kézierővel menni kellett. Rengeteg közmunka volt. Adott az állam amit adott, de itt a népet reahajtották.” (Sz. A.)

„Azt a templomot erővel építették fel. Az én bátyám mondta, hogy erővel építettük fel, nem jóakarattal - akkor mondta míg építettük - s ebből még annyi baj lesz, ebből még sok sütőház lesz a faluba, s úgy es lett! Akkor mondta mikor rakták fel, erővel! Bosszúságból épült, sokan nem akarták. Sok sütőház s kemence lesz még ebből, mondta bátyám.” (V J.)

Természetesen ma már ellenőrizhetetlen, hogy ezek az utólag beigazolódott előrejelzések valóban elhangzottak-e, de nem is ez a fontos, hanem az erre való emlékezés ma is érvényes és vállalt hiedelemszerű jelentése: az erőszakkal épített templomfalak nem lesznek tartósak.

A bécsi döntést követő napokban derült ki, hogy az eltelt másfél évtizedben milyen változások történtek a helyi társadalomban, mennyire „borult fel a falu egyetértése, békéje, amely azelőtt teljes volt és tökéletes, nem ismert fajt és felekezetet”. (D. B.)

A hatalomváltás napjainak történéseit-hangulatát más források hiányában személyes emlékezések felhasználásával próbáltuk értelmezni. Természetesen e napok eseményeiről a számos szubjektív élmény kinek-kinek akkori és mai élethelyzete és az eseményekben való részvétele szerint, érdekeltségei-egyszóval az emlékezetműködés mechanizmusai szerint fogalmazódik meg. Ezekből a személyes interpretációkból csak azokat válogattuk ki, amelyek autentikusnak tűnő, ellenőrizhető információkat közöltek, nem kívántunk érvényt szerezni az értékelő (szubjektivitást túlzottan érvényesítő) beszámolóknak, azért csak igen kevés emlékezetanyagot közlünk gyűjtésünkben.

Kiszűrve a hatalomváltás napjaira emlékezők szövegeiből a közös elemeket, arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1940-es év mint „hívójel” két interpretációs csomópont köré sűrűsödő élményréteget mozgósít: 1. a többség euforikus hangulata, 2. az „igazság órája”.

Mindkét paradigmában számos érzékletes élménydús emlékezés gyűjthető. A minket érdeklő 2. paradigmában azokról az agresszív cselekedetéről szólnak, amelyek jelzik a helyi társadalomban az együttélés szabályainak, normáinak átminősülését, a magatartásmódokban, viszonyulásokban addig érvényes határok eltolódását.

Azokat az agresszív cselekedeteket, amelyek az emlékekben felbukkannak, két típusba sorolhatjuk: verbális és fizikai agresszióformák. Az emlékezők által felidézett verbális agressziók jellegzetessége, hogy nyilvános térben hangzottak el, és a címzett görög katolikus személy passzívan viselte el.

„Arra emlékszem, hogy tánc volt, s egy legény félbeszakította a muzsikásokat s azt kezdte el muzsikáltatni, hogy: „Horthy, Csáki, Teleki, aki oláh menjen ki!” Ki is mentek valakik a táncteremből, de a személyekre már nem emlékszem.” (S. D.)

„Húsz-harmincan esszetömörültek s itt járták a falu utcáit, itt jöttek fel a magyar lobogóval, de aki nem volt hibás azt nem bántották, avval nem foglalkoztak. Az uram éppen a tehenőket felhajtotta volt a vízre itatni, ott a karfáknak neki volt a faluvégin támaszkodva mikor jött a menet, de őt nem bántották. De már itt a szomszéd Farkas András, ő egy kicsit nagyszájú volt s rományos volt, neki már kiáltották, hogy: „Horthy, Csáki, Teleki, kopac oláh gyere ki!” De az nem jött ki. Muszka Eszter volt a felvonulók vezére...”(S. L.)

A verbális agresszió mellett a személyi tulajdon elleni támadások, a személyes, családi térbe való csoportos behatolások is előfordultak. Leggyakoribb az ablakbetörés volt, a családi házak ablakait kövel dobták be.

»Az ablakot béverték volt nekünk es, itt futtak le az utcán s egy néhány ablakot behajítottak. Voltak házak, ahol még jobban béverték... Én pedig nem vétöttem senkinek. Ha jót nem csinálhattam valakinek, rosszat sem csináltam. Méges behajították az ablakot... Azok már meg vannak halva, nagy része... Megtudtuk, hogy kik voltak. Az embör azokra többet nem tudott úgy nézni mint azelőtt.” (V. M.) (Ez az agresszióforma újból megjelent 1990-ben, amikor a téesz felszámolása körüli érdekellentétek és feszültségek ebben a formában is megnyilvánultak.)

Személyeket ért fizikai agresszió az emlékezők szerint két esetben történt. Ezek az esetek gyakran beszédtemák, többféle-gyakran egymást kiegészítő, illetve ellenőrző - változatukat jegyezhetjük fel.

Az egyik esetben az agresszió célpontja egy volt román csendőrkatonára, aki „sokat megvert volt, ütötte a népet mint a lovat, sokan haragudtak reá.” (Sz. A.) Erre az eseményre úgy emlékeznek, mint a jogos közösségi igazságszolgáltatás mozzanatára: „Nép annyi volt, hogy rengeteg. Egy nagy kötelet a kezire kötözték, a másik vége künn volt az udvaron, így hozták le a ház padlásáról, ahova felmenekült volt. Húzták ki az útra, s ott rúgták s ülték, ki ahogy érte. Így hozták le az irodára. Más kézbelivel nem ütték, úgyhogy amit kapott azt mind megérdemelte, mert azt hiába mondjuk, hogy ártatlan volt, mert nem volt az! De milyen a nép, mikor zendületöt kap, aki soha nem verődött, azok es mind ütték.” (Sz. A.) A megtámadott egyén végül a magyar csendőrök fedezete mellett hagyta el a faluhatárt: „úgy elment akkor, hogy többet nem láttuk, többet nem hozta errefelé a lelkit.” (Sz. A.)

A másik esemény szereplői falusfelek voltak:

„Barta olyan hitvány embőr volt, hogy Gódra sem volt hitványabb. Egyik magyar volt s a más román. Gódra irodaszolga volt s besúgó volt. Itt ezen nincs mit kertetni, ezt megmondhassák mások es. Barta egy hitvány tolvaj, rosszféle embőr volt. Ahogy magyar világ lett, futott Gódrához a kapura. Akkor ő egyedül ment, de azelőtt ott már többen megjárták volt magukat, innen a táncról csoportosan mentek s béverték az ablakokat, a nép haragudott a románokra. Annyi követ béhánytak Gódráni az ablakon, hogy kosárral hordták ki a házból.

Elég, hogy Barta futott, bűdös oláh, agyonütöm, kiáltotta. Gódrának ott voltak a testvérei a kapun belől, ott reszkettek, várták a még újabb látogatókat. Barta ahogy bélépött a kapun, Gódrának a testvére fejbe vágta azonnal a fejszével. Ott megsemmisült Barta, vitték a kórházba.” (Sz. A.)

Templombontás

A falu többségének románellenes hangulata ellenére a ma is felpanaszolt legsúlyosabb románellenes tett - a görög katolikus templom lebontása az emlékezet szerint nem helyi kezdeményezésre történt. Ismeretes, hogy a bécsi döntés után, november 26-ig a visszakapott területek katonai parancsnokság alatt állottak. A templom lebontásának kezdeményezése a katonai vezetéstől származott: „Egy katonai parancsnok, egy magyar százados Oklándon a járasszékhelyről parancsot adott, hogy le kell rombolni. Mert azt nem éppen önfejűleg csinálta a nép, nem mert volna senki hezzanyúlni. Oklándról a százados parancsot adott, hogy bontsák le, csak úgy nem állott neki a nép... Akkor a falu vezetősége megtárgyalta s a népet toborozták, de az ment is hívatlan, egy része, olyanok is mentek aki román vallású volt.” (Sz. A.)

„A bírós s a jegyző kivették, hogy kinek hány nap kell menni bontani. Felsőbb parancs es volt ugye, lehetött hallani akkor, hogy itt es túl es megbontották a templomot.

Hatalmas épület volt. Úgy kell mondjam, ahogy volt, a magyarok mentek szivesön bontani, mert ott ilyen-olyan került nekik. Minden elpárolgott onnan. Az nem szabadott volna, de szabadság volt, ugye a magyarok megadták a szabadságot.” (S. Gy.)

A bontás egyik mozzanata – a keresztlevétel - élénken es több változatban él a közösségi emlékezetben. A férfi, aki felment, hogy a keresztet lehozza „olyan mindenféle embőr volt, ügyes embőr volt, de mindenféle embőr volt, ha kell így es, ha kell úgy es... S ő volt a legbátrabb, aki felment s a keresztet ledobta-e, vagy lehozta-e, hát akkor nem olyant beszélt amilyent kellett volna s a Jóisten meglátogatta! Későbbben egyszer levágták egyik lábát s utána le a másikat s teljesen meg volt semmisülve.” (S. Gy.) Más emlékezők szerint a férfi a földre dobott keresztet ugrálva szitkozódott.

Ezzel az esettel kapcsolatban figyelemre méltó a lábak amputálása és a keresztlevétel között összefüggést teremtő és ezt az összefüggést az emlékezetben kiemelt helyen megőrző közösségi gondolkodásmód. A kereszt a más vallásúaknak szent tárgy, ahhoz a szent dologhoz tisztelettel kell viszonyulni a „kereszttagadó” unitáriusoknak is.

A templom és pap nélkül maradt görög katolikusok nagy része az unitárius vallásra állt át - illetve vissza. Kozma Miklós néptanító 1943-ban készült falumonográfiája szerint a magyar állam a római katolikus vallás felé próbálta irányítani a görög katolikus vallásból kitérő híveket. Erre vonatkozó emlékeket a megkérdezett idős emberek nem tudtak felidézni.

Epilógus A humoródalmási román-magyar szembenállásnak tragikus utótörténete van. Teodoran pap valamikor a front átvonulása után visszalátogatott a faluba. Az unitárius lelkész, az énekvezér, a jegyző és egy egyházi előljáró társaságában töltött el néhány órát: „Később az szűrődött ki, hogy Teodoran megmérgezte volt őket. Cigarettaival kínálta mind a hármat, a papot, a kántort és a jegyzőt, még ott volt Pap János, de ő nem volt szivaros, nem szívta el, megkínálta, de nem szívta el, nem volt dohányos embör.” (Sz. A.)

Hangsúlyozzuk, hogy így él a köztudatban az esemény. Tény, hogy a három javakorabeli férfi gyógyíthatatlan betegségben rövid idő (néhány hónap) alatt elhunyt. (A csíkszeredai Állami Levéltárban fennmaradt 1946. ápr. keltezéssel Fülöp Domokos halotti bizonyítványa, ahol a halál okaként vérfertőzés szerepel.)

Az elhunytak hozzátartozóinak nem volt semmi bizonyítékuk, amivel igazolható lett volna a „román pap”-nak tulajdonított cselekedet.

Ettől függetlenül a lelkészét 1945 karácsonyán, énekvezérét 1946 húsvétján temető megdőbbsent közösségben máig él a meggyőződés, hogy a „román pap tette el” köztiszteletben álló vezetőit.

*

Áttekintve a falu társadalomtörténetének a két világháború közötti jelenségeit, az 1940-es eseményeket és az azóta eltelt évtizedeket szem előtt tartva, röviden levonható következtetésünk, hogy egy kulturális hegemoniára törekvő stratégia kudarcát követhettük nyomon.

Az államnemzeti ideológiát a helyi társadalomban erőszakkal érvényre juttató szándék, az adott szociokulturális kontextusban egy kisebbségi csoport vallási identitását sajátította ki és használta fel domináns szerepének kiépítésében.

A vallási identitás kisajátítása és a többség szempontjából, a hatalmi beavatkozásokkal párhuzamosan, negatív értékekkel telítődő etnikai identitássá minősítése megzavarta a helyi társadalomban évszázadok alatt kialakult egyensúlyt, a kulturális kölcsönhatások megállapodott, egyéni és közösségi életbe beépült mintáit. Ideologikusan befolyásolta a társadalom működését, személyes identitászavarokhoz is vezetett.

Egyik beszélgetőpartnerem még ma sem érti világosan, hogy miért volt ő otthon a falujában „román” görög katolikus, magyar anyanyelvű egyénként, és 1939-ben a besszarábiai munkaszolgálatosok között miért tartották „magyar” görög katolikusnak. „Ezön csudálkozom, hogy mikor jöttünk a Pruttól vissza, harminckilencbe, azt mondták a batalionnál, hogy aki görög katolikus, református, unitárius, jöhet haza. Csak a görögkeletiek maradtak ott. Münköt akkor kiszedtek onnat s hazaeresztöttek. Hogy miért csinálták? Azt mondták görög katolikus magyarok vagyunk!” (V M.)

A hatalom privilegizált egy zömében hátrányos társadalmi helyzetű kisebbséget, és a vallási identitás etnikai identitássá minősítésével a helyi társadalomban addig is létező *szociális* feszültségek *etnikai* színezetet nyertek. A többségi lakosság körében, a falu életvilágába erőszakosan belépő hatalom nyomán általános volt a társadalmi-politikai

környezet negatív értékelése, különösen a harmincas évek vége felé, amikor a kulturális konfrontáció sokasodó színterei fokozták a feszültségeket.

A bemutatott események következtében a helyi magyar anyanyelvű görög katolikus hívek többsége áttért az unitárius vallásra, néhányan római katolikusok lettek, az egyházközség megszűnt, még mielőtt a kommunista hatalom beolvastotta volna az ortodox egyházba.

Jegyzetek

- 1 1989-es romániai fordulat székelyföldi eseményeit tárgyaló jelentés, amely a rendszerellenes megmozdulásoknak utólag románellenes jelleget tulajdonított.
- 2 *Erdély története*. Akadémiai, Budapest, 1986. 975-976.
- 3 *Magyarország helységnevtára*. Tekintettel a közigazgatási, népességi és hitfelekezeti viszonyokra. Szerkesztette Dvorzsák János. Budapest 1877. 724.
- 4 Dvorzsák: *i. m.* 720.
- 5 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Kriterion, Bukarest, 1978. fl. 1054.
- 6 Jakab Elek - Szádeczky Lajos: *Udvarhely megye története*. Budapest, 1901. 479.
- 7 Dvorzsák: *i. m.* 719.
- 8 Szabó T Attila: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Kriterion, Bukarest, 1985. 372-393.
- 9 Kozma Miklós néptanító 1940-ben kertil Homoródalmásra, 1943-ban falumonográfiát ír.
- 10 *Edély története..III.* 15.
- 11 Gál Kelemen: A nevelés román fogalmazásban. *Hiány*. (I. évf. 1990. 17. 22.
- 12 Sebők László: *Az erdélyi magyarság. Erdély a történelemben*. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 1992. 188.
- 13 Részlet Gothárd Pál (muszka) homoródalmási lakosnak az I. világháborúból feleségéhez írt leveléből. A szerző birtokában.
- 14 Csepeli György: *Csoporttudat-nemzettudat*. Magvető, Budapest, 1987. 377.
- 15 Simén Domokos csíkszeredai unitárius lelkész szóbeli közlése.
- 16 ASTRA: - az erdélyi románok 1861-ben alapított kulturális egyesülete.

Adatközlők

Homoródalmási lakosok:

P. J. - Pap János (1893-1981)

S. L. -Sorbán Lidi (sz 1909)

S. Gy. - Sorbán György (sz. 1904)

Sz A. - Szabó Albert (sz. 1923)

V. I. - Vaszi István (sz. 1905)

V. M. - Vaszi Miklós (sz 1905)

D. B.-Deák Berta-életrajzi adatait nem ismerem, a hatmincas évek második felében segédlelkész volt Hamoródalmáson. Részleteket használtam fel szemináriumi dolgozatából, amit Bencző Dénes unitárius lelkész bocsátott rendelkezésemre.

S. D. - Simén Domokos (sz 1928) Csíkszereda.

SÁNDOR OLÁH

HUNGARIAN GREEK CATHOLIC "ROMANIANS" (RELIGIOUS-ETHNIC TENSION IN A SZEKLER (SZEKELY) VILLAGE BETWEEN THE TWO WORLD WARS)

The community of Homoródalmás in the Székelyföld (Hargita County) to this day remains almost completely a Hungarian settlement. The religious composition, on the other hand, is much more colourful, the majority being Unitarian, alongside Catholic, Reformed and Greek Catholic village dwellers. The origin of the latter group can be traced back to Romanian settling in the region in the 17th-18th centuries, but to the present day even the Greek Catholics have completely Magyarized. Between the two World Wars the Romanian state apparatus attempted to once again Romanianize them, an act which seriously hampered the village's harmony. The author describes the techniques and consequences of the

Romanianization process, basing it on local interviews and recollections, and concludes that the forceful intervention of the state led to the ethnic colouring of an otherwise conflict-free religious co-habitation, and in doing so served as a continuous source of conflict. During the time of the village's re-attachment to Hungary in 1940 this conflict led to the disintegration of its Greek Catholic religious community.

KÖPECZI BÉLA

Egy román kortárs a reformkori magyar politikai gondolkodásról

Borítsuk a feledés fátylát a múlt
vitáira, és beszéljünk ma a szív
szavával, az ész szavával, hogy ne
veszítsük el a jövőt.

Să aruncăm valul uitării peste
certele trecutului și să vorbim azi cu
vocea inimii,cu vocea rațiunii,
pentru ca să nu pierdem viitorul.

Papiu

Az 1848/49-es magyar szabadságharc idején Erdélyben a nemzetiségek között olyan súlyos konfliktusra került sor, amely alapvetően befolyásolta a román-magyar viszony későbbi alakulását. Sokan és sokféleképpen értékelték az akkori eseményeket és azok okait.¹ A magyar történetírás a szabadságharcot a feudalizmus felszámolásra és az ország függetlenségének megszerzésére irányuló kísérletnek és ezzel együtt az európai haladó mozgalmak egyikének tartja. A román történetírás az erdélyi románok szembefordulását a szabadságharccal a nem teljesített társadalmi és nemzeti követelésekkel szembeni elégedetlenséggel magyarázza, és ehhez képest másodlagosnak ítéli az erdélyi császári haderővel és a bécsi udvarral való együttműködést. Ebből az is következik, hogy a fegyveres harcért a fő felelősséget a magyar vezetésre és annak nemzetiségi politikájára hárítja. A kérdés az, hogy miként látta ezt a politikát a kortárs erdélyi román értelmiség, s miért jutott el a magyar szabadságharccal való szembeforduláshoz.

A román nemzeti ideológia kialakulása az úgynevezett erdélyi iskolához kapcsolódik, tehát S. Micu-Klein, Gh. Șincai, P. Maior történetírói és nevelői tevékenységéhez, amely részben a dáko-román kontinuitásra épített történelmi jogra, részben a románság számbeli túlsúlyára hivatkozva, követelte az úgynevezett negyedik nemzet jogainak megadását. A román püspökök már 1791-ben benyújtják a császárnak a *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert emlékiratot, amelynek tartalmát az említett eszmék határozták meg.² Ekkor még csak a feudális keretek közötti jogmegadásról volt szó, a 19. század harmincas éveitől kezdve azonban a román nemzeti ideológia-nem kis mértékben a magyar reformmozgalom hatására demokratizálódott. Az a fiatal értelmiség, amely 1848-ban a románság nevében lépett fel, már egyszerre követelte a jobbagyság felszabadítását és a nemzetiségi jogok megadását mindenki számára.

Papiu és eszmei világa

Ki volt Alesandru³ Papiu Ilarian? Egy görög katolikus román pap fia, aki 1827-ben született az akkor Belső-Szolnok megyéhez tartozott Bezdéden, és aki 1877-ben halt meg viszonylag fiatalon, Nagyszebenben. Tanulmányait a marosvásárhelyi katolikus gimnáziumban, majd Balázsfalván a görög katolikusban (ahonnan kicsapták) és végül Kolozsvárt, a piarista liceumban folytatta. Balázsfalván aromán stúdiumokkal, történelemmel, de filozófiával is foglalkozott, Kolozsvárt pedig mindenekelőtt joggal. Alapos műveltségre tett szert nemcsak tanulmányai során, hanem személyes tájékozódása és olvasmányai segítségével is. 1847-ben kancellistának ment Marosvásárhelyre, és itt kapcsolódott be a forradalmi eseményekbe. Részt vett a balázsfalvi román gyűlések szervezésében és a havasalföldi forradalmi mozgalomban.⁴ Apját 1849 márciusában mint a román felkelés résztvevőjét, a magyar katonai törvényszék halálra ítélte és felakasztatta.

1850-től Bécsben, majd 1853-54-ben Padovában folytatott jogi tanulmányokat, és itt szerezte meg doktorátusát. 1855-től Jászvásárban a jogi karon tanított, majd Berlinben végzett történelmi tanulmányokat. Cuza fejedelem tanácsadója a Kossuth-emigrációval

folytatott tárgyalásokon, s fenntartásokkal fogadja az együttműködés lehetőségét.⁵ 1863-tól egy évig igazságügyminiszter, aki fontos törvénytervezeteket dolgozott ki. Lemondása után a semmisítőszék bírója, majd elnöke lett. A hivatalos körökkel való összeütközése miatt végül is ügyvédi praxisba kezdett. Mint ilyen védte a giurgiu-i bivalyhajcsárokat, akiket igazságtalan ítéletekkel sújtottak. Mindeközben tovább foglalkozott az erdélyi románok helyzetével, elnöke volt a *Transilvania* egyesületnek. A Román Tudományos Akadémia tagjának választotta. Történelmi munkákat és dokumentumgyűjteményeket adott ki.⁶

Küzdelmes életről van tehát szó, amelyet egyaránt jellemez a nemzet sorsa és a társadalmi igazságosság iránti érzékenység meg a történeti és jogi kérdésekben való elmélyülés. Nemcsak elismerésekben, hanem vádakban és megaláztatásokban is része volt, ezek nem kis mértékben hozzájárultak betegségéhez, a paralízis progresszívához. A román történetírás Papiu Ilariant az 1848-as román nemzedék egyik legjelesebb képviselőjének tartja.⁷

Papiu eszmeiségének kialakulásában meghatározó volt az erdélyi etnikai, társadalmi és vallási helyzet. Hamar tudatára ébredt annak, hogy ahhoz a románsághoz tartozik, amelynek többsége jobbágy, és amelynek vezető rétege sem élhet ugyanolyan jogokkal, mint a nemesek, a szászok és a székelyek, mégha a görög katolikus papság a vallási unió elfogadásával bizonyos előnyöket élvezett is. Nyomasztotta a románok vallási megosztottsága, s hamar ráébredt ennek veszélyeire. Nemzeti öntudatára az erdélyi iskola tagjainak munkái és mindenekelőtt Petru Maior *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia* című könyve hatott, amely a dáko-román kontinuitást védelmezte a szász J. K. Ederrel szemben.

Ebben az időben a magyartörténészek többsége elfogadta a Bonfini és a humanisták vagy az Anonymus által képviselt álláspontot. Egyesek, így éppen a kolozsvári piarista líceum világtörténelmet tanító tanára, Bolla Márton ennek ellentmondott, de nem volt hatása, mert a *Supplexre* válaszoló *Dissertatio de Valachis* című munkája kéziratban maradt.⁸ Általánosabb véleményt képviselt a román származású Soósmezei Vajda László, aki a „kolozsvári Királyi Lyceumba a' Hazai és Büntető Törvényeknek a tanítója” volt, s aki 1830-ban magyarul kiadott *Az erdélyi polgári magános törvények historiájában* ezt írja Felmert és Timont követve: „Bírták e' szerint a' Romaiak Dacciát, következőleg Erdélyt-is, Partos Daciából származott Aurelianus Császár is, a' ki 274.-ik Esztendőben a' Romai Katonákat Középső Mé'siába általvivén, ezt a Gothusoknak általengedte. Ezen Romai és Dacus Maradványokból származnak az Oláhok, mellyet élő nyelveken kívül szokásaik - is bizonyítanak”.⁹ A honfoglalást Anonymus alapján írja le: „Gelo, a Csatapiacson maradván, az ő Népei, kik többnyire Oláhokból és Tótokból állottak, Esküllőnél Tuhutum alá adják magukat s e szerint Közép Dacia vagy Erdély a Magyarok kezébe megyen.”¹⁰ Mindez azt bizonyítja, hogy még nem alakult ki történeti-ideológiai vita a kérdés körül, s a kolozsvári piaristák toleráns álláspontot foglaltak el román diákjaikkal szemben. Ez nem jelenti azt, hogy az 1840-es években ne hatottak volna itt is a nemzed ideológiák. Egyébként 1845-ben mintegy harminc román fiatal járt a líceumba, így az 1848/49-es erdélyi eseményekben oly fontos szerepet játszott Avram Iancu is.¹¹

Papiu a líceumban több társával együtt kiadott egy kéziratot *Diorile* (Zorile) címen, amely mindenekelőtt a román nyelv művelésével akart foglalkozni, de szépirodalmat is közölt. Az ösztönzést nem kis mértékben Balázsfalvától kapta, ahol 1843-45-ben megismerte a román reformmozgalom egyik vezető képviselőjét, Simion Bărnutiu tanárt. Ez utóbbi nemcsak az erdélyi iskola tanításait tette magáévá, hanem a felvilágosodás és Kant filozófiáját is tanulmányozta, és harcosan szállt szembe a görög katolikus püspök és a klérus más tagjainak konzervativizmusával és kompromisszumkeresésével. Azon diákok mellé állt, akik egy jelentéktelen iskolai konfliktus nyomán szembefordultak Ioan Lemenyi görög katolikus püspökkel, és akik közé Papiu is tartozott. Egyes tanárok és diákok fellépése a hierarchia ellen súlyos retorziókat váltott ki (ez esetben Esztergom mint legfőbb egyházi

felügyeleti szerv is hallatta szavát), egyben felhívta a figyelmet a román értelmiség egy részének radikalizálódására. Hogy Balázsfalva és a román nemzeti ideológia milyen hatással volt a 18 éves fiatalemberre, arra jellemző, hogy Kolozsvárt a tanulmányi iratokban még *Pap Sándorként* szerepel, a *Papot* azonban saját írásaiban *Papiura* változtatta, és ehhez hozzákapcsolta a görögös *Ilariant*, az apja egyik neve - *Bucur* (bucurie, öröm) - fordításaként.¹²

A radikalizálódást elősegítette a román sajtó, amelynek első képviselője Gheorghe Bariț (írják latinosan Baritiu-nak is) volt, aki 1838-tól Brassóban kiadta a *Gazeta de Transilvania* című újságot és annak melléklapját, a hetente megjelenő *Foaie pentru minte, inimă și literatură*-t.¹³ A *Gazeta* elsősorban híreket közölt, a *Foaie* politikai, nyelvészeti, történeti, szépirodalmi cikkeket. A román fiatalok ezt olvasták Kolozsvárt is, és a *Diorile*-ben írt egyik cikkében Papiu hivatkozik is a hetilap nyelvművelő programjára, amellyel ő maga is egyetértett.

Bariț élénk figyelemmel kísérte a magyarországi reformmozgalmat és annak erdélyi hatását. 1842 márciusában az erdélyi diéta megismétli az 1791 óta többször előadott javaslatot, amelyet félreértések elkerülése végett latinul idézek: „Ut lingua publicae administrationis et diplomatica in Magno hoc Transylvaniae Principatu hungarica sit.”¹⁴ A magyar nyelvnek a latin helyett mint *közigazgatási és diplomáciai*, tehát államnyelvkénti bevezetéséről van szó. Ez a javaslat vitát váltott ki a szászok és románok körében, akik a latin, illetve az anyanyelv használata mellett álltak ki.

A *Foaie* 1842. március 2-től egy cikksorozatot jelentetett meg Bariț tollából *Români și maghiarizmul* (A románok és a magyarizmus) címen, amely azt állítja, hogy a diéta e javaslattal „a román nemzetiség megsemmisítésére” törekszik. Bariț az „arisztokráciát” azonosítja a nemességgel (mint teszik magyar kortársai is), amely szerinte a múltban is kísérletet tett a románok asszimilálására, így mindenekelőtt a kálvinizmus, majd pedig a Rómával kikényszerített unió segítségével. Ez a terv azonban már akkor sem valósulhatott meg, s most még kevésbé a románság nagy száma, a „nemzet ébredése”, az egyházak különállása és az erdélyi románoknak a fejedelemségekkel folytatott „kommunikációja” miatt. Nem lehet felhozni az asszimilálás érdekében a hajdani Római Birodalom által nyújtott példát vagy éppen a franciaországi analógiát, hiszen a magyarok kisebbségben vannak, és kultúrájuk sem olyan vonzó, mint az említett országoké. A magyar „arisztokrácia” fel ételezi, hogy a románok önként lemondanak nemzetiségükről, a történelem azonban azt bizonyítja, hogy évszázadokon keresztül képesek voltak ellenállni az idegen uralomnak. Egyébként a románok Anonymus szerint önként választották vezérükké Gelu halála után Töhötömöt, az Erdélybe betörő magyarok vezérét, éppen ezért jogaikat megtarthatták. E jogokat csak később vették el tőlük, de már az 1790-es országgyűlésen felléptek a védelmükben. Nem érti Eder és más történészek és politikusok érvelését, akik az erdélyi államrendszer összeomlásától félnek abban az esetben, ha a románokat „negyedik nemzetként” ismerik el. Az nem lehet érv, hogy a románságnak nincs földbirtoka, hiszen a nemesek között románok is vannak. Egyébként elmúltak azok az idők, amikor az uralkodó nemzetbe beolvasztották a meghódítottakat.

A magyarok mindenfelé hirdetik, hogy ázsiai eredetük miatt elszigeteltek Európában, és hogy veszedelmes ellenfelek veszik körül őket. Erre. hivatkozva akarnak magyarosítani. Ez azonban nem jó taktika, még akkor sem, ha azt bizonygatják, hogy az Oroszországgal való szembenállás egész Európa érdeke.¹⁵ A magyarok egyedül nem képesek az „északi kolosszusnak” ellenállni, ezt csak a Monarchia teheti meg. Egyébként a pánszlávizmus ellen a románok egyenesen védőfalat képezhetnének, annál is inkább, mert kapcsolatban állnak a többi neolatin néppel, és mert a múltban is védték Európát és a kereszténységet a külső támadók ellen. Vázolja a román fejedelemségek fejlődését, amely kedvező feltételeket teremt a közös harcra.

Felteszi a kérdést: melyik nemzet a nagyobb, „kompaktabb”, vallásilag egységesebb, melyiknek az „arisztokráciája” vallásosabb elveket a kultúra fejlődésével kapcsolatban? Az előnyöket a románok és a román fejedelemségek oldalán látja, a magyarok hibáit és gyengeségeit pedig Széchenyi *Kelet népének* alapján sorolja fel.¹⁶ A cikksorozatot azzal zárja, hogy mindazzal, amit elmondott „a haza boldogulását” akarja szolgálni.

Mindez jó összefoglalója annak a nézetrendszernek, amely a román értelmiség radikálisabb részét befolyásolja, és mindenekelőtt az ifjúságot. A *Gazetának* és a *Foaie*nek 1842 végén csak 640 előfizetője volt, ennek mindössze egyharmada erdélyi és magyarországi román, a többi a fejedelemségekben lakott.¹⁷ Bármilyen kicsi is volt a közönsége, ez a sajtó értelmiségi körökben hatni tudott még akkor is, amikor a konzervatívok uralomra kerülésének idején Bari óvatosabb lett, és főleg nyelvi-irodalmi és történeti kérdésekkel foglalkozott. Ez az óvatos magatartás nem jelentette azt, hogy lemondott volna elveiről és a politikai követelésekről. Módszerére jellemző, hogy 1846-ban kiadja a *Gazeta de Transilvaniában* Jakab Eleknek az *Erdélyi Híradóban* megjelent *Oláh ügy* című cikksorozatát, amely a királyföldi románokkal foglalkozik, s melyhez általánosabb jelentőségű kommentárokat fűz elsősorban az úr és jobbágy viszony és a más területeken is lakó románok jogainak kérdésében. A *Foaie*ben szívesen közöl külföldi szerzőktől, így 1846-ban lefordítja Auguste de Gerando Erdély-könyvének románokra vonatkozó részét, és kritikus „reflexiókat” fűz hozzá, amelyek a románok jellemével, vallásával és életmódjával kapcsolatosak.¹⁸

Bari politikai gondolkodásának kialakításában az erdélyi iskola mellett nagy szerepet játszott a magyar reformmozgalom. Ő maga mondja el emlékirataiban, hogy a harmincas években, amikor Balázsfalván élt, Széchenyi *Hitelét*, Wesselényi *Balítéletek*, Bölöni Farkas *Utazás Észak Amerikában* című írását és a magyar és a német nyelvű sajtót olvasták. A magyarból az *Erdélyi Híradót* említi.¹⁹ A *Foaie*ben foglalkozik Széchenyi és Wesselényi későbbi írásaival, és főként az elsőről bizonyos tisztelettel emlékezik meg; fő ellenfelének Kossuthot tartja.

Papiu is ezekből a forrásokból táplálkozik, még pedig úgy, hogy Bari értelmezéseit fogadja el nemcsak az említett munkákról, hanem az országgyűléseken megvitatott kérdésekről is, amelyekről a *Gazeta* úgy tudósít, hogy a románokot érintőket kiemeli, bár nem kommentálja.

Felső-Dacia románjainak története

A szabadságharc után, 1851-52-ben adja ki Bécsben *Istoria Românilor din Dacia Superioară* című könyvét, amely a kor román történetének egyik legfőbb forrása. Az első kötetben összefoglalót ad Erdély múltjáról, a másodikban pedig eszmetörténeti áttekintést, melyet római lapszámokkal jelez, majd folytatja az elbeszélést, s 1848 első felének politikai eseményeit idézi fel.

A történeti összefoglaló fő célja leleplezni az erdélyi románok nemzeti és társadalmi elnyomását. A dáko-román kontinuitás elmélete alapján állítja, hogy a románok őslakók Erdélyben, akiket a magyarok leigáztak. Anonymusra hivatkozva bizonygatja, hogy a román vezérek, Menumorot, Gelu és Glad túlerővel álltak szemben, s a románok kénytelenek voltak elfogadni az alávetettséget. Kezdetben a magyar elnyomás elviselhetőbb volt, de a jobbágyság bevezetésével egyre tűrhetlenebbé vált. Számára az 1437-es parasztfelkelés „román forradalom” volt, és Budai Nagy Antal maga is román vezér.²⁰ A Hunyadiak alatt, akik román származásúak voltak, és akikkel együtt minden tizedik román harcolt a török ellen, a nép sorsa valamennyire javult. Hunyadi János sok románt megnemesített, de ezzel nem tett nagy szolgálatot a románoknak, mert ezek elmagyarosodtak, Mátyás, akihez hasonló királyuk a magyaroknak nem volt, a románokat felmentette az egyházi tized fizetése alól; ugyanakkor azonban igazságtalan hadjáratot viselt Nagy István moldvai vajda ellen. A

származás kutatása indítja arra, hogy Kinizsi Pált is „a bánsági románok hőségének” tekintse. 1514-ben a románok nem vettek részt a parasztháborúban, de velük szemben is alkalmazták a még súlyosabb jobbágyelnyomást, amely Magyarország bukásához vezetett.

A fejedelemség időszakát a románságra nézve „még fatálisabbnak” tartja, mint az előző évszázadokat, mert még súlyosabb volt a „három nemzet” és a „négy bevett vallás” rendszerében a társadalmi és a vallási megkülönböztetés. Szerinte a magyar nemesség a görögkeleti románokra rá akarta kényszeríteni a kálvinizmust, ami nemzeti sajátosságainak megsemmisítését jelentette volna. Ugyanakkor elismeri - s ez nem kis ellentmondás -, hogy a vallásos művek fordításai, amelyek létrejöttét a fejedelmek támogatták, hozzájárultak a román irodalmi nyelv kialakulásához. Egyetlen fénypont ebben az időszakban Mihály vajda uralkodása, aki „megesküdött arra, hogy megszabadítja a kereszténységet a töröktől, és erőteljesen kívánta, hogy az összes románokat egész Dáciában egyetlen nemzeti testben egyesítse, úgy, ahogy egyszer voltak”.²¹

A bécsi udvar a vallási uniót, tehát a görög katolikus egyház létrehozását a magyar arisztokrácia gyengítésére próbálta felhasználni. A románok vallási megosztása hátrányokkal járt, de bizonyos előnyök is származtak belőle, így a Béccsel és a Rómával való közvetlen kapcsolat és az anyanyelvi oktatás fejlesztése. Szerinte egyébként a modern időkben nem a vallás, hanem a nemzetiség (naționalitate) a meghatározó, és ezen az alapon hadakozik a továbbiakban is a felekezetieskedés ellen. Rokonszenve a század végén a bécsi udvaré és főleg II. József császáré, aki megérdemelté a „pater patriae” címet, mert meg akarta szüntetni a jobbágyságot, és „felkeltette és felújította a románoknál a Dáciára vonatkozó gondolatokat”.²² A Horea-felkelésről alig szól, pusztán azt említi, hogy „a románok sok magyart öltek meg, de végül legyőzték őket; a tanácsadókat megölték a császár tudta nélkül; de egy kicsit megkönnyebbült a románok sorsa, miután eltöröltetett a személyes jobbágyság, legalábbis a nevében”.²³ Papiu tehát átveszi a „jó császár” mítoszát, ami nemcsak az értelmiség, de a jobbágyság körében is élt. Jóval többet foglalkozik a *Supplex Libellus Valachorummal* és a körötte zajló vitával, ami lehetővé teszi, hogy részletesen előadja a románok 1791 után is többször megújított követeléseit. Ismerteti a román egyházak szerepét a követelések képviselőiben, és bírálja azokat a vezetőket, akik keresték a magyar „arisztokráciával” a kompromisszumot.

1834-gyel új korszak kezdődik a magyar-román kapcsolatokban, amit Papiu az „ultramagyarizmus” idejének nevez. A magyarok a középkorban nem akartak magyarosítani (példa erre Szent István *intelmei* az idegenek befogadásáról). Később is csak a kálvinizmus tett erre kísérletet, de eredménytelenül. II. József uralkodása idején azonban ráébredtek arra, hogy mi a jelentősége a nemzetiségnek, és arra is, hogy az országban kisebbségben és szétszórva élnek, és hogy az úgynevezett arisztokratikus jogokkal nem lehet a szupremáciát biztosítani. Mindezeket tekintetbe véve alakult meg az „ultramagyar” vagy liberális párt - Papiu a kettőt azonosítja -, amely az erőszakos magyarosítást tűzte ki célul. Ennek érdekében kívánta a magyar nyelv kötelezővé tételét a közigazgatásban és az oktatásban. A legjellemzőbb ebből a szempontból Kossuth *Pesti Hírlapjának* a programja, amely nyíltan beszél a nemzetiségek beolvasztásáról. Kossuth „testi-lelki jó barátja” (frate de cruce), Wesselényi Miklós, aki csak akkor akarta a románokat felszabadítani a jobbágyi terhek alól, ha megtanulják a magyar nyelvet. Itt utal a *Balítételekre* és külön is arra a részletre, amelyben a szerző kisdédóvók felállítását javasolja a román falvakban. Miután gúnyolódik azon, hogy a román nevetek hogyan próbálták magyarosítani, és magyarként jegyezték be az oktatási intézményekbe románokat is, ismerteti az 1847-es nyelvi rendeletet. Ez szerinte a román kultúra megsemmisítésére törekedett, és a románokat, akik többségben élnek Erdélyben, arra akarta kötelezni, „hogy egy maroknyi magyar arisztokrata kedvéért megtanulják a magyart, melyet tizenkét évi tanulás után sem lehet tökéletesen elsajátítani.”²⁴

Súlyosan elítéli azokat a románokat, és különösen Lemenyi püspököt, akik engedtek a magyar nyomásnak. Lemenyi elődje temetésén a halotti beszédet magyarul mondta, és bizonyos egyházi kiadványokat is magyarul akart megjelentetni. Papiu nem kíméli a balázsfalvi tanárokat és diákokat sem, akik, miután latinul nem akartak beszélni, inkább magyarul szóltak, sőt magyar nótákat (Kiskomárom-Nagykomárom) énekeltek. Bírálja azokat az elmagyarosodott románokat, akik a román oktatás céljait szolgáló különböző alapítványokat - amelyek létét Wesselényi a *Szózatban* kifogásolta adminisztrálják. Látja, hogy a magyarországi románok hajlamosak a kompromisszumra, ő az erdélyi radikálisok mellett foglal állást, a nyelvtörvény ellen. Kifogásolja, hogy 1842-ben a román püspökök csak a szászföldi románok és nem az egész románság érdekében léptek fel, mégpedig magyar biztatásra, amit elterelő hadmozdulatnak tart.

Ezek után részletesen foglalkozik a román jobbágyság és a magyar „arisztokrácia” közti ellentéttel. A *Foaié* nyomán szükségesnek tartja bizonyítani a románok földhöz való jogát, s történeti érveket is felhoz ennek igazolására.²⁵ Az országgyűlések által hozott törvények alapján joggal mutatja ki, hogy az erdélyi román jobbágyok sorsa rosszabb volt, mint a magyarországiaké. A magyar urak féltek is a jobbágyaiktól, amit bizonyítanak az 1831-es események, ekkor sokan Erdélyben újabb felkeléstől tartottak. Részletesen ismerteti az erdélyi országgyűlések tárgyalásait az úrbér ügyében, majd szól az 1848-as törvényekről, de ezekkel kapcsolatban nem a magyar liberálisok fellépését, hanem főleg konzervatívok ellenállását emeli ki. Érdekes, hogy 1851-ben a földfoglalásokkal kapcsolatban szükségesnek tartotta a románokat megvédeni a „kommunizmus” vádjától, amelyet szerinte „a ravasz urak hoztak fel velük szemben, holott csak jogaikért harcoltak”.²⁶ Összefoglaló történeti áttekintést ad tehát a jobbágykérdésről, ami azt mutatja, hogy ezzel a témával külön is foglalkozott. Munkájának kétségtelenül ez az egyik legeredetibb része. A szándék természetesen világos: a jobbágyelnyomás számára nem egyszerűen társadalmi, hanem nemzeti kérdés, hisz ez áll gondolkodásának tengelyében.

Az *Istoria* második kötetének bevezetőjében a Közép-Kelet-Európában jelentkező nacionalizmusokat mutatja be, mégpedig egy 1850-ben Párizsban megjelent kiadvány alapján, amelyet H. Desprez írt *Les peuples de l'Autriche et de la Turquie* címen, s amelynek alcíme *Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais*. A szerző, aki már előbb is tájékoztatta a francia közvéleményt a *Revue des deux mondes*-ban Európa e részének eseményeiről, rokonszenvvel beszél a románok törekvéseiről. Meglepő, hogy Papiu ilyen hamar tudomást szerzett erről a könyvről, ami bizonyítja a párizsi román emigrációval való kapcsolatát.

Ezután maga tesz kísérletet a politikai irányzatok bemutatására, mégpedig elsősorban háromról beszél, a szlavizmusról, a romanizmusról és a magyarizmusról, amelyet most már „ungurizmusnak” nevez.

Papiu abból indul ki, hogy a magyarok „a fegyver és a szenvedélyek” erejével uralkodtak a szlávok és a románok fölött, nem volt anyanyelvi kultúrájuk, sőt - amint ezt Széchenyi a *Hitelben* megállapította²⁷ - az „arisztokrácia” közömbösen szemlélte a nemzet sorsát. Isten „könyörületessége” magyarázza csak a magyarság megmaradását.²⁸ Az ébredést a germanizmusnak tulajdonítja, amely Wesselényi *Szózata* szerint ki akarta irtani a magyarokat, és helyükbe németeket akart telepíteni. Ehhez az ébredéshez hozzájárult a szlávok és a románok felfedezése is, létüket a magyarok önmaguk számára veszélyesnek tartották. Itt Papiu Desprez-re utal, aki szerint az „ungurizmus” szembefordulást jelent a germanizmussal, egyben azonban a románok és a szlávok beolvasztását kívánja.

Az irányzat első képviselői Széchenyi és Wesselényi, akik a magyar szupremáciát akarták biztosítani. Ennek eszközéül a feudális viszonyok felszámolását, a románoknak és a szlávoknak az alkotmány kereteibe való felvételét javasolták, de egyben a magyar nyelv

művelését és elterjesztését a köz- és magánszférában egyaránt. Ezt a programot fogadta el Kossuth és „az egész magyar nemzet”.

A magyarosításhoz való jogot a legvilágosabban Wesselényi fogalmazta meg a *Balítéletekben*²⁹ és a *Szózatban*³⁰. Az elsőben úgy, hogy az állampolgári jogok gyakorlását a magyar nyelv elsajátításához köti, a másodikban pedig úgy, hogy a modern államokban alkalmazott közös nyelv példájára utal. Wesselényi a magyarosítást és ezzel együtt a magyar állam megerősítését a pánszlávizmus ellenében hangsúlyozta, de ennek indokoltóságát Papiu kétségbe vonja.

Széchenyi a nyelvi kérdésben óvatosabb (caut) volt, egy helyen a *Kelet népében* említi ugyan, hogy a szlávok fogadják el a „rokontalan magyar nép nyelvét”, de fő célkitűzése magának a magyar nyelvnek a művelése volt, aminek céljából létrehozta a Magyar Tudományos Akadémiát.³¹ A nyelvművelésnek voltak neveléses, a túlzó nemzeti büszkeséget előtérbe állító megnyilvánulásai is, (amint azt Desprez is észrevette), példaként Papiu Vörösmarty *Fóti dalát* idézi magyarul és románul.³²

Magyarországon 1830-tól kezdve erőltették a magyar nyelv államnyelvvé tételét, amit 1836-ban sikerült elérni. Wesselényi *Szózatát* említi, amely helyesli ezt az elhatározást, és mindenekelőtt annak a hasznát emeli ki, hogy a latint a magyarral cseréljék fel, mintha ez a nemzetiségek szempontjából is előnyt jelentene. Az erdélyi magyar politikus azonban nem elégszik meg a magyarországi nyelvtörvény erdélyi alkalmazásával, a magyart a nemzetiségi iskolákba, sőt a kisdedővókba is be akarja vezetni. Némelyek a magyarosítással még tovább akarnak menni, és a nemzetiségek közé magyarokat akarnak telepíteni.

A magyarosítás másik fő eszköze az alkotmányosság érvényesítése, amelynek meghirdetése Széchenyi nevéhez fűződik, „akinek nemcsak a lelke volt magyar, mint senki másnak, de jelleme, magasszínvonalú bölcsessége és mesteri politikája teljesen idegen volt a magyar jellemtől.”³³ Széchenyi nagyságát azzal is kiemeli, hogy a *Stádiumból* vett idézetekkel bizonyítja: mindenekelőtt saját nemzetét és annak „arisztokráciáját” bírálta, s ugyanakkor „Hunnia” minden lakosának, a parasztnak is jogot akart adni, Werbőczy *Tripartituma* első részének 9. cikkelyét ki akarta terjeszteni az ország minden lakosára. E cikkely ugyanis bármely etnikumból származó nemest hungarusnak tekintett (nobilitas Hungarica est), ami azt is jelenti, hogy Széchenyinek ez az értelmezése magában foglalta az elmagyarosítást is. Az „ungurizmus” ilyen módon nála szélesebb alapot kapott, hiszen az érdekegyeztetésre hivatkozva szorgalmazta a magyarosítást.

Ezt a nézetet fogadta el Wesselényi, sőt Kossuth is, de ők nyíltan beszéltek a magyarosításról, mégpedig a liberalizmus „legelvakítóbb és legcsábítóbb formáit” felhasználva „az ungurizmus igazságtalanságának elrejtésére”.³⁴ Végeredményben - szerinte - Széchenyi is feláldozta a haza- vagy a szabadságszeretetét a nemzet szeretetének és ezzel együtt a magyar szupremáciának, valahányszor az előbbieket összeütközésbe kerültek az utóbbiakkal. Ezzel magyarázható, hogy időnként a konzervatívokkal, néha a kormánnyal vagy a liberálisokkal együtt lépett fel. A *magyar szónokok könyvéből* idézi Széchenyinek azt a megfogalmazását,³⁵ amely szerint előre kiszámított terv alapján cselekszik, és ebben a gazdaságnak és nem a politikának ad elsőbbséget. (Csengery Antal említett könyvének kiemelései hatnak arómán kortárs Széchenyi-képére). Papiu ezt úgy magyarázza, hogy a magyar politikus így akarta a szlávok és a románok figyelmét a politikai és nemzeti érdekekről elterelni, és a gazdaságiakra s materiálisokra fordítani. Ez a politika szerinte sikereket ért el nemcsak a magyaroknál, hanem a nemzetiségeknél is. Az utóbbiak közül sokan örültek a reformok gondolatának, és a nyelvi kérdést másodrendűnek tartották.

A bécsi kormány közben újabb és újabb engedményeket tett a magyaroknak, akik egyre merészebbek lettek, és az „ungurizmus” rövidesen megmutatta igazi arcát. 1836 után az új nemzedék, amely „elsajátította a nyugati eszméket és azokat a magyarok keleti tüzével propagálta”, lényegében véve szembefordult a Széchenyi-féle programmal. A „nemes gróf

elvesztette népszerűségét, és Kemény Zsigmond szerint³⁶ Dante Poklának kínjait élte át, mert úgy érezte, hogy a magyarokat felébresztette ugyan, de ezzel pusztulásukat idézte elő. Kossuth, aki „a magyar jellem minden gyengeségét megszemélyesítette”, fanatizmusával felfedte az „ungurizmus” elnyomó szándékait, és ezzel a magyarok ellen mozgósította a szlávokat és a románokat, s tette ezt úgy is, mint szlovákból lett magyar.³⁷ Ismerteti Kossuth pályafutásnak egyes állomásait, és ismét említi a *Pesti Hírlapot*, amelyben nem titkolta, hogy Magyarországot a Monarchiától el akarja szakítani, és hogy „meg akarja ölni” a szlávok és a románok „nemzeti egyéniségét”.

Mégis Kossuth és Széchenyi politikájának különbségét csak a modorban és a taktikában látja. Az utóbbi óvatosabb és türelmesebb volt mind Bécs, mind a nemzetiségek irányában, az első viszont agitátorként viselkedett, aki az „arisztokrácia” minden jogát mindenki számára azonnal meg akarta adni, feltétele a nemzetiségek elmagyarosítása és a magyar szupremácia elfogadása volt. Széchenyi végül is „nagy politikus volt, de machiavellista, liberális, de mindenekelőtt magyar, az „ungurizmus” volt minden reformjának kiindulópontja.”³⁸ Ellenfele „fantasztikus és torz illuziókat táplált”, amire idézi a *Kossuth parlamenti élete* című kiadványt, illetve a *Gazeta de Transilvania* által közölt beszédek egyes részleteit. Fellépései azt bizonyították, hogy „a liberalizmus álarca alatt a legnagyobb zsarnok és a szlávoknak és a románoknak halálos ellensége húzódott meg.”³⁹ Mindenesetre ez a nyílt fellépés kevésbé volt veszélyes a nemzetiségek számára, mint Széchenyi politikája, aki „köpenye alatt elrejtve tartotta az ungurizmus törét”. Kossuth azt állította, hogy a politika az „egzigenciák” tudománya, az életben azonban ezt az elvet nem tudta alkalmazni (Papiu Kossuth megítélésében főleg Kemény Zsigmondra támaszkodik). Ő volt a „legszerencsétlenebb politikus”, aki ahelyett hogy megmagyarosította volna a szlávokat és a románokat, éppen ellenkezőleg, még inkább felébresztette bennük a nemzetiség érzését, növelte a gyűlöletet a nemzetiségek között, és előkészítette az „ungurizmus” halálát.⁴⁰

Külön is ismerteti Széchenyi és Kossuth vitáját a *Kelet népe* és az erre adott *Felelet* alapján. Széchenyinek 1842 novemberében az Akadémián elmondott beszédét⁴¹ úgy értékeli, hogy az fellépett az erőszakos magyarosítás ellen. Türelmesebb álláspontot foglalt el a nemzetiségi kérdésben az 1847-ben megjelentetett *Politikai programtörvényekben* is. Elismeri, hogy Kossuth következetesebb volt a feudalizmus felszámolásának programjában, de szerinte továbbra is fenn akarta tartani a nemesség vezető szerepét. Széchenyi ezzel szemben a feudális rendszer fokozatos megszüntetését tűzte ki célul, a reformokkal az alkotmányosságot akarta terjeszteni, és ebbe az arisztokráciát is be akarta vonni. Meglepő, hogy Papiu ezt az álláspontot rokonszenvesebbnek tartja, de ezt természetesen nem a feudalizmus iránti elkötelezettségével, hanem a nemzetiségi kérdésben elfoglalt és Széchenyi türelmességét honoráló álláspontjával kell magyarázni. Szerinte egyébként Kossuth nemcsak a nemzetiségek kérdésében mutatkozott rossz politikusnak, hanem a bécsi udvarral való viszony alakításában is elszámította magát, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a szlávok és a románok nem hajlandók harcba szállni Magyarország függetlenségéért. Széchenyi ki akart tartani Ausztria mellett, mert úgy vélte, hogy így lehet megőrizni a magyarságot. Papiu szerint ez részéről csak taktika volt, előbb a magyarság megerősödésén akart munkálni, mielőtt kiadta volna a függetlenség jelszavát. Oldalakat idéz román fordításban a *Politikai programtörvényekből* annak bizonyítására, hogy Széchenyi figyelmeztetett az eljövendő veszélyekre, és hogy próféciai mind nemzete, mind személyes sorsa szempontjából beteljesedtek.

Mindezek után Wesselényi politikai eszméit ismerteti, és mint Széchenyi és Kossuth esetében, ezeket a jellemmel is összekapcsolja. Wesselényi „vad természetű családból származott”, egyik őse felakasztatott egy román papot, mert a kurucok ellen vezette a németeket.⁴² A kései utód sem volt kevésbé „vad”, de Széchenyivel való barátsága „civilizálta”. Miután ismerteti életének néhány mozzanatát (főleg Csengery Antal nyomán),

azt állítja, hogy a fejedelemségbeli bojárokkal és a lengyel urakkal folytatott beszélgetései alapján fogalmazta meg a *Szózatot*, amely a románok mozgalmaiban csak russzizmust és dáko-romanizmust látott. Wesselényi a pánszláv veszély miatt tartotta szükségesnek Magyarország és Erdély egyesítését és a szlávok és románok magyarosítását.⁴³ Kezdetben éppen a pánszlávizmustól félve kitarzott Ausztria mellett, később azonban Kossuth és a közhangulat nyomására maga is a függetlenségi politika mellé állt, s bár elkésve, 1848-ban észrevette ennek súlyos következményeit. Őt és általában a magyarokat magával ragadta a nacionalista közhangulat, amelyre Papiu jellemzőnek tartja Kisfaludy versét: „Adja Isten, hogy a magyart a félvilág uralja” - és ezt eredetiben idézi.⁴⁴

Papiu a magyar politikai szcénát áttekintve azt a következtetést vonja le, hogy Széchenyi mérsékelt, Dessewffy Aurél konzervatív (ezt részletekben nem elemzi) politikája és Kossuth úgynevezett liberalitása „nem követte az igazságosság elvével és a korszellemmel egyező eszméket, mindnyájuknak egyetlen célja volt: a magyar szupremácia fenntartása és biztosítása az összes népek elmagyarosításával”.⁴⁵ Legfeljebb az eszközökben különböztek, ugyanis a konzervatívok a nemzetiségeket az alkotmányosságból is ki akarták zárni, míg Széchenyi az angol alkotmányt alapul véve jogokat akart nekik adni, remélve későbbi elmagyarosodásukat, Kossuth viszont minden polgári és politikai jog azonnali megadásával együtt a gyors magyarosítást akarta véghezvinni, mégpedig erőszakkal s intézmények segítségével.

Szerinte „nem akadt egy párt, de még egy személy sem a magyar fajtában, aki azt mondta volna honfitársainak: „mindnyájan tévedtek és hibát követtek el, az egyetlen menekvés azon igazság és örök méltányosság, mely a természet hatalmas követelménye: s ez az egyének és a nemzetek egyenlősége; gyertek, mondjuk a szlávoknak és a románoknak: ezer évig igazságtalanok voltunk veletek szemben, ezután nem leszünk; felejtjük el a múltat, ezentúl kapocs, testvériség, testvéri-nemzeti konföderáció legyen az alapja közös jövőnk javának és boldogságának”.⁴⁶

Miért nem hangzott el ilyen nyilatkozat? Papiu válasza a következő: „Kossuth egyik beszédében egy fejedelem véleményét hozza fel, aki azt mondja, hogy vannak országok, amelyeknek földrajzi helyzete nem teszi lehetővé, hogy emberségesek legyenek: mi ma azt mondhatjuk, a magyarok történelme, jelleme, földrajzi helyzete és különösen az emberi természet rosszasága nem teszi lehetővé, hogy igazak és emberségesek legyenek a többi nemzettel szemben; ez a rosszaság arra ösztönöz egy nemzetet, éppúgy mint egy egyént, hogy elnyomjon, alávéssen, megegye 1 gyöngéket, ahogy a nagy halak megeszik a kicsiket.”⁴⁷ Elismeri, hogy ezt a „rosszaságot”, a mások iránti gyűlöletet nem csak a magyaroknál lehet felfedezni, ez általános emberi gyengeség, de a magyarokra különösen jellemző, miután tele vannak elviselhetetlen „nemzeti göggel”, amely nem ismer határt. A magyarok fennmaradását eddig a románok és a szlávok elnyomása biztosította, ennek azonban vége. A magyarság végét nemcsak az idegenek jósolták meg, hanem a magyar politikusok is: Széchenyi, Kossuth és Wesselényi. Vörösmarty, a magyarok legnagyobb költője is nemzethalálról énekelt, de ő feltételezte, hogy a népek meg fogják siratni a magyarságot. Széchenyi épp ellenkezőleg, azt gondolta, hogy ki fogják gúnyolni, s Papiu szerint 1848/49 bebizonyította ennek az előérzetnek a helyességét.

A továbbiakban Papiu ismerteti a „szlavizmus” és a „romanizmus” ideológiáját, majd az 1848-as eseményeket mondja el a május 15-én tartott balázsfalvi gyűlésig, amellyel kapcsolatban főleg Bärnutiu nézeteit emeli ki, s közli az ott elmondott beszédét.

Papiu meg akarta jelentetni a munka harmadik kötetét is, és ehhez gyűjtötte az anyagot. (Barátaitól előbb is segítséget kért ahhoz, hogy megkaphassa a legfontosabb dokumentumokat.) Az elkészült részek megjelentetésére csak jóval később került sor, mégpedig 1943-ban, amikor Ștefan Pascu Szebenben megjelentette az *Istoria* harmadik kötetének vázlatát.⁴⁸ A vázlat a románok további balázsfalvi gyűléseiről, az 1848/49-es harci

eseményekről és a magyarok atrocitásairól szól. A végén általánosabb témákkal is foglalkozik. Így felteszi a kérdést, hogy a románok „miért tartottak a császárral”, és „mit nyertek ezzel”. A válasza az, hogy bíztak a császár ígéreteiben, és hogy Bécs nagy igazságtalanságot követett el, amikor nem teljesítette a románok követeléseit. Hogy ez megtörténhetett, ebben a szászok kezét is látja, akik a dáko-román eszmével ijesztgették a közvéleményt. A román nemzetiség ellenségei között természetesen előkelő helyet foglalnak el a magyarok, akik a harcok kiobbantói voltak, s akiknek alapvető hibája a román követelések elutasítása volt. Ezzel kapcsolatban a *Pesti Napló* 1851. június 24-i számát idézi, amely szerint „a nemzetiségi jogegyenlőség kivihetetlen”, de ugyanebben a számban azt a megfogalmazást is lehet olvasni, hogy „a nemzet nyelvében él, nyelve az irodalomban és ezáltal virágzik”. (Papiu a magyar szövegeket eredetiben és fordításban is adja). A két állítás között az ellentmondás nyilvánvaló, hiszen minden nemzet fennmaradásra törekszik. Az új helyzetben román nemzeti párt létrehozását ajánlja, amely a monarchia összes románjait egyesíti, román nemzeti kormányt és román intézményeket hoz létre. Amíg ez meg nem történik, addig a románokat mindig elnyomás fogja sújtani. Végző következtetése ez: „Nemzetiség nélkül a köztársaság is despotizmus”.⁴⁹ Tehát a nemzeti eszme és egyben a nemzetállam megvalósítása nélkül nincs igazán demokrácia.

Papiu nem csak az anyaggyűjtés nehézségei és életkörülményeinek alakulása miatt hagyta abba a munkát, hanem azért is, mert a bécsi hatóságok betiltották - ha késéssel is - az első két kötet terjesztését. A betiltást A. Şaguna a görögkeleti és C. Papfalvi a görög katolikus egyház nevében kérte, miután véleményük szerint a könyv sértette az egyházakat és azok vezetőit. A szerző, aki igaz huzakodva, de 1848-as érdemeinek elismeréseképpen elfogadta a bécsi udvartól a koronával díszített ezüstkeresztet, császárhűségére hivatkozva tiltakozott a betiltás ellen: „Wollte ich in diesem Werke ein Denkmal der unergleichen, besonders aber in diesen letzten Jahren bewiesenen Treue und unbedingtem Ergebnis meiner Nation an das a. h. Kaiserhaus aufstellen.”⁵⁰ E hűségnyilatkozat ellenére a betiltást nem oldották fel, ami nem akadályozta, hogy a könyv sok helyre eljusson. A *Foai* 1851-es 27. számában felszólította „az összes románokat”, hogy „fizessenek elő” az *Istoriára*. A *Gazeta de Transilvania* 1853. január 15-i számában már azt jelentette, hogy a „fő császári rendőrség betiltotta A. Papiu Ilarian *Román történelmét* a Monarchia egész területén”.⁵¹ Az első kötet akadálytalanul terjedt, a másodikból - amint a korabeli levelezés bizonyítja - még a betiltás előtt sok példány jutott el az érdeklődőkhöz.

Egyezések és ellentétek a megítélésben

A kérdés most az, hogy Papiu könyve és főleg annak a magyar politikai gondolkodásra vonatkozó része mennyiben egyezik az 1848/49-es román értelmiség felfogásával? Láttuk, hogy sokat merített Bariţ cikkeiből, amelyek a *Gazeta de Transilvaniában*, illetve a *Foiaeban* jelentek meg. De nem csak Papiu ért egyet Bariţ-cal, hanem ez utóbbi is fiatal kortársával.

Părţi alese din istoria Transilvaniei című munkájában, amely 1889 és 1891 között jelent meg, a magyar politikai gondolkodásról lényegében ugyanazt mondja, mint amit az *Istoriában* olvashattunk. Bariţ három irányzatot különböztet meg a magyar politikában, a császárpártit, a konzervatívot és a demokratát.⁵² Részletesen ismerteti Széchenyi eszméit, nagyrabecsüli harcát a reformokért, a magyar nyelvért és kultúráért.⁵³

A Kossuthtal folytatott vitájában Széchenyi mellé áll, mindenekelett az utóbbinak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt türelmesebb álláspontja miatt. Széchenyi és Wesselényi ellentétét (az utóbbit személyesen is ismerte) a Bécshez való viszony megítélésének különbségében látja, és kifogásolja az utóbbi „gyűlöletét” (ura) az udvar ellen, ami végül is őt Kossuthhoz közelítette. Elismeri viszont, hogy a nagy erdélyi politikus őszinte szánalmat érzett a jobbágyok és „elég együttérzést” (*destulă compătımire*) a román nép iránt. Felrója

neki, hogy a feudalizmus felszámolását a nemzetiségek magyarosításához kötötte. A reformtörekvéseket a „korszellemhez” kapcsolja, s az erdélyi liberálisok fellépését a jobbágyfelszabadítás kérdésében úgy adja elő, mint amely „ez alkalommal néhány engedményt akart kicsikarni a feudálisok biztonságának érdekében is.”⁵⁴ A magyar politikai gondolkozásról adott elemzése nem olyan részletes és áttekintő, mint a Papiué, akinek munkáját idézi,⁵⁵ s akivel együtt tételezi fel, hogy 1848/49-ben a „magyar zsarnokság” (tirania) ki akarta „irtani” az erdélyi románságot.

A radikális román értelmiségen belüli egyetértést a Simion Bărnutiu⁵⁶ nézeteivel való egybevetés is bizonyítja. Ő 1848. május 15-én Balázsfalván elmondott beszédében megadta az erdélyi román nemzeti mozgalom programját.⁵⁷ Ebben ugyanazt a történelmi érvelést és ugyanazt az eszmei értékelést olvashatjuk, mint amelyet Papiu fogalmaz meg. Bărnutiu számára még világosabb a nemzetiségi kérdés elsőbbsége a társadalommal szemben, kimondván, hogy „bármely nemzet szabadsága csak nemzeti lehet”.⁵⁸ Ez azt is jelenti, hogy a magyar reformmozgalmat ő is a románság erőszakos asszimilálásának szándékával vádolja, és a múltat is ebből a szempontból ítéli meg. A történelemből az elnyomás eszközeiként említi a „három nemzet” és a „négy bevett vallás” rendszerének kialakítását, a *Tripartitum* jobbágyellenes rendelkezéseit, az erdélyi *Approbatae et Compilatae Constitutiones* románokra vonatkozó határozatait. A magyarosítás nyílt hirdetését ő is Kossuth *Pesti Hírlapjához* köti. Széchenyit a magyarosítás első apostolának nevezi, aki azonban a „furia”-t csillapítani akarta. Ezzel kapcsolatban magyarul is idézi: „Ne kényszerítsük tüzzel-vassal (tudniillik a nem magyarokat), hanem vegyük be az alkotmány sáncai közé, hogy ők is bévegyenek minket magukba, tudni illik nyelvünket”. Szerinte Wesselényi azt javasolta, hogy csak azok a románok kapjanak polgárjogot, akik elmagyarosodnak.

Bărnutiu a nemzeti jogok elsőségének bizonyítására a törvény előtti és a vallási egyenlőség gyakorlásának nyelvi akadályait hangsúlyozza, és azt állítja, hogy a jobbágyfelszabadítás is csak a magyarul beszélőknek kedvezhet. A nemzetörtség magyar vezetés alatt fog állni, az iskolákban és a templomokban pedig kötelezően bevezetik a magyar nyelvet. Magyarország és Erdély uniója is az elmagyarosítást kívánja előmozdítani. Bărnutiu az anyanyelvi kultúra és oktatás szükségességét hangsúlyozza a felvilágosodás szellemében, elveti az egységes államnyelv követelését, és a többnyelvűség mellett tör lándzsát a demokratikus jogokra hivatkozva. Szerinte egyetlen nyelvnek sincs megfelelő jogi terminológiája (gúnyolja a 17. századi erdélyi hivatalos nyelv kevertségét), mindegyiket ilyen irányban kell fejleszteni.

Végül is a román nemzet teljes szabadságának elismerését követeli, ami után nem zárja ki a magyarokkal a föderációt. A szabad román nemzet önálló gazdasági, politikai és kulturális intézményrendszert kell, hogy létrehozson. Magukat a románokat egységre szólítja, elvetve a felekezetieskedést és a megalkuvást. A néphez apellál, és nem a püspökökhöz: „az ezer éve elnyomott római származék”, a román nép az, amely megvalósíthatja e követeléseket. Ha e beszédet Papiu könyvével összevetjük, eszmében a hasonlóságot hamar felfedezzük.

Mindhárom román politikai gondolkodó szükségesnek tartotta a magyar politikai irányzatok bemutatását, mert ilyen módon emelhetette ki az ellentéteket és fogalmazhatta meg a követeléseket.⁵⁹ Hogy Papiu milyen jelentőséget tulajdonított ennek az eljárásnak még egy évtizeddel később is, arra jellemző I. Mureşanuhoz, a *Gazeta Transilvaniei* szerkesztőjéhez írott 1860. május 10-i levelének egy részlete: „*Istoriám* II. kötetében nagyon is részletesen és eredeti forrásokból idézve fejtettem ki Széchenyi, Kossuth, azután Wesselényi stb. közti harcok történetét. A kihagyandót kihagyva, készíthetne belőle egy kivonatot a *Gazeta* számára”.⁶⁰ Ebben az időben hívja fel Cuza figyelmét a magyar emigráció szerinte kétértelmű politikájára s tartja szükségesnek óvni őt a múltból örökölt eszméktől.

Ezek után már csak az a kérdés, hogy Papiu véleménye a reformkori magyar politikai gondolkodásról mennyiben felel meg a valóságnak? Láttuk, hogy a román szerző ebből a

gondolkodásból a nemzetiségi kérdést állította előtérbe. Ez már önmagában is egyoldalúságot tételez fel, még ha ennek jelentőségét el is ismerjük a kelet-európai és a magyar fejlődésben. A reformmozgalmakat a Habsburg Monarchia területén egyszerre motiválták társadalmi és nemzeti törekvések. Papiu, aki szívesen azonosítja a magyar politikát az „arisztokrácia” politikájával, nem elemzi részletesebben az első témakört, a magyar liberalizmus feudalizmus elleni programját. Azt egyszerűen a „korszellemmel” magyarázza, s nem keresi a liberálisok és a konzervatívok közötti ellentétek társadalmi okait.⁶¹ Ez viszont a nemzeti kérdés megítélése szempontjából is furcsa ellentmondáshoz vezet, hiszen a konzervatívok azért sem akarják a jobbágyfelszabadítást, mert osztály - és nemzetiségi szempontból egyaránt félnek a nemzetiségi parasztság birtokhoz és jogokhoz juttatásától. A társadalmi kérdés a liberálisoknál sem választható el a nemzetitől. Széchenyi politikai programja a gazdasági és a kulturális fejlődést állítja előtérbe, és csak hosszabb távon gondol a társadalom jellegének megváltoztatására, innen a nagyobb toleranciája a magyarosítás dolgában is. Kossuth a feudalizmus gyors felszámolását tűzte ki célul, s ez magyarázza türelmetlenségét, de nemcsak a nemzetiségi kérdésben, hanem a társadalom átalakításában is.

A jobbágyság és ezen belül a román jobbágyság felszabadításának előharcosai Erdélyben a magyar liberálisok, akik e tekintetben Kossuth és Wesselényi nézeteit fogadják el, és akik az uniót nemcsak nemzeti egység és független állam, hanem a társadalmi haladás szempontjából is szükségesnek tartják. Elég itt említeni Kossuth 1848. október 10-i fenyegető proklamációját a románokhoz, amelyben a következő olvasható: „A magyar nemzet testvéri módon megosztotta az oláhokkal minden szabadságait, és nem tartott meg magának, de csak egyet sem kizárólag, nem hagyott fenn sajátjának semmi kiváltságot, mely az oláhok szabadságára megmásítólag hatott volna. És tevé ezt a magyar nemzet saját nemes ösztönéből, tevé önkényt és nem kényszerítette... A robot eltöröltetett a magyarokra és az oláhokra nézve, az adó terheit egyenlően hordozza nemes és nem-nemes, magyar és oláh, s egyenlő joggal bír az ország dolgainak elintézésében, nincs kizárva semmi közhivatalból és nyitva áll a becsületes kenyérkeresetnek minden neme előttük épen mint a magyarok előtt”.⁶² Tehát teljes polgári egyenjogúság de egy szó sincs a nemzetiségi jogokról. Kossuth e proklamációban a király rossz tanácsadóit vádolja, akik a szabadságot hozó magyarság kiirtására törekednek, és ezeknek tulajdonítja a románok bujtotgatását is, akiket pedig hálátlansággal vádol. A szabadság, egyenlőség, testvériség szellemét idézi, a felebarátok és a közös haza szeretetét és a közös szabadság megvédését ajánlja - miután iszonyú megtorlást helyez kilátásba azokkal szemben, akik fegyvert fognak. Ez azt jelenti, hogy a polgári szabadságjogok megadásában valóban a liberalizmus szellemét követte, e tekintetben nem „manipulált”, viszont sok kortársával egyetértésben az egységes nemzeti állam nevében elutasította a nemzetiségek kollektív jogait.

Nemcsak Kossuth állította azt, hogy Magyarország függetlensége és a polgári átalakulás kedvez a nemzetiségeknek, hanem a nálánál még radikálisabb társadalmi követelések képviselői is. Táncsics Mihály például 1846-ban *Hunnia függetlensége* című iratában elveti az egyes népek különválásának gondolatát, mert azt tételezi fel, hogy egy egységes államon belül magyar vezetéssel - radikális változásokat lehet kivívni. Az erdélyi románokról egyenesen azt állítja, hogy Magyarország és Erdély uniója kedvező számukra, mert „e nép nyerni, igen sokat nyerni fog, mert most teljességgel semmi joga nincs”.⁶³

Végül is Papiu nagyobbban látja az elmagyarosítás veszélyét, mint a polgári átalakulás előnyét, a társadalmi felszabadítást összekapcsolja a nemzeti egyenjogúsággal, s miután ezt a magyar politika nem akarja biztosítani, számára másodrendűvé válik a polgári szabadságjogok elnyerésének lehetősége. A nemzeti elnyomástól való félelem készteti arra is, hogy Bécs mellé álljon, és a szabadságharcot lázadásnak fogja fel. (Bariț említett művében még 30 évvel az események után is a magyarokról mint „insurgensekről” beszél). Papiu az

elmagyarosító politikával szemben keresi a császári udvar segítségét és reméli - II. József-re is emlékezve - a rebellis magyarokkal szemben a románok követeléseinek teljesítését.

E tekintetben az sem foglalkoztatja, hogy kikkel kerül szövetségbe. Ez azért is feltűnő, mert az osztrák-országi szövetség kérdésében a különböző országokban élő román értelmiség távolról sem volt egy véleményen. Közismert, hogy Bălcescu éppen az európai forradalmi hullám hatására és az orosz reakcióval szembenállva Kossuthtal kereste a kiegyezést, és közvetíteni akart ez utóbbi és Avram Iancu között. Kevésbé ismeretes a másik havasalföldi forradalmár, C. Boliac állásfoglalása, aki Erdélybe menekülve a Bem által felszabadított Brassóban 1849. március 15-től lapot adott ki *Espatriatul* címen, amelynek első számában többek között ezt olvashatjuk: „Amíg a román aludt, addig a magyar fölemelkedett, felébresztette őt is (tudniillik a román) érzéketlenségéből, s tudtán kívül kiszabadította a jobbágyság rabságából, földet adott neki, testvérévé fogadta a törvény előtt, fizikai és erkölcsi képességeinek teljes szabadságot adott, és ő ahelyett hogy felfegyverkezve együtt harcoljon szabadítóival, ahelyett hogy a közös ellenség ellen keljen fel, minden erejével harcol azért, hogy tovább is ugyanolyan rabságban maradjon, mint amilyenben volt. Óh, pokoli kamarilla-ámítása.” A bécsi kamarilláról van szó, amellyel az erdélyi román vezető réteg együttműködött, és együttműködött Papiu is, aki pedig ismerte a havasalföldi forradalmárokat, és tudott álláspontjukról. Könyve azt bizonyítja, hogy mérlegelte a magyarországi románok kiegyezési szándékát is, értesült Ioan Dragoș közvetítési kísérletéről és annak tragikus végéről. Papiu elítéli a magyarországi románok kiegyező magatartását, de elvi vitát sem velük, sem Bălcescúval nem kezd. A harmadik kötet vázlatában sem ad kielégítő választ a szövetség kérdésére, csak csalódását fejezi ki amiatt, hogy a császár nem tartotta meg ígéreteit.

Miben van igaza Papiunak? Abban kétségtelenül igaza van, hogy a magyar politikai elit, bármelyik irányzathoz tartozott is, nem volt képes tudomásul venni a maga és a mások nacionalizmusa közötti egyezést és ellentmondást. A maga számára természetesnek tartotta, hogy a bécsi udvarral szemben politikai autonómiáját vagy éppen függetlenségét hangsúlyozza. Természetesnek tartotta a magyar nyelv és kultúra terjesztését és a magyar nyelv állami nyelvként való elfogadtatását. Sőt azt is természetesnek ítélte, hogy a polgári egyenlőség és alkotmányosság biztosításával a nem magyar nemzetiségek magyarosítását tűzze ki végső célként. Ugyanakkor azonban csodálkozott, némelyek pedig egyenesen felháborodtak azon, hogy a nemzetiségek kollektív jogokat kívánnak maguknak, mindenekelőtt nyelvi és kulturális vonatkozásban, hogy nem kevesen politikai autonómiáról is gondolkoznak a Habsburg-állam keretei között, és hogy vannak olyanok is, akik nemzetállamokat szeretnének létrehozni, egyesülve határaikon kívül élő testvéreikkel. Ezt a magatartást lehetett az adott helyzetben a nemzetiségi tömegek elmaradottságával igazolni, de eszmeileg-politikailag, rövid és még inkább hosszabb távon politikai vakságnak bizonyult. A „nemzeti ébredés” korában az asszimilációt még a legkisebb etnikumok is visszautasították, arról nem beszélve, hogy egyetlen nép sem mondott le önállósági törekvéseiről, sőt nemzetállamok létrehozásáról.⁶⁴

Papiu a nemzeti-nemzetiségi törekvések közötti ideológiai-politikai egyezéseket és ellentmondásokat helyesen ismerte fel. Azokat a különbségeket is jól látta, amelyek egyes magyar politikai irányzatok között alakultak ki, még ha e tekintetben nem árnyal is megfelelőképpen. Ő ugyanis arra a következtetésre jut, hogy minden irányzat az elmagyarosítás híve, s végső fokon egyformán értékeli az azonnali és a távoli veszélyt. Tény, hogy Széchenyi nem jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy a kiegyezést a nem magyar nemzetiségekkel ne csak a polgári szabadságjogok biztosításával keresse, hanem a kollektív nyelvi és kulturális jogok megadásával is. Mégis, a nemzetiségi politika alakulásának más távlatait villantotta fel. Ha ugyanis a polgári fejlődés összefüggött a nemzetiségek öntudatra ébredésével, akkor nem volt fatális az asszimiláció, különösen a románoknál, akik kompakt

etnikai tömböket képeztek. Nem szabad elfelejteni, hogy Széchenyi vállalta ebben a kérdésben a külön álláspontot s ezzel együtt a népszerűtlenséget is. Elég emlékeztetni arra, hogy milyen ellenséges hangulat fogadta 1842 novemberében elmondott akadémiai beszédét, amelyben tiltakozott az erőszakos asszimiláció ellen, és azt mondta ki, hogy „a lelki felsőbbbség”, tehát a kulturális előrehaladás képes csak „olvasztó hatást” kifejteni. Pulszky Ferenc vagy Wesselényi Miklós egyenesen azzal vádolták e beszéd elhangzása után, hogy a pánszlávizmus malmára hajtja a vizet, és felkarolja általában a nem magyar nemzetiségek szeparatista törekvéseit.⁶⁵

Wesselényi kétségtelenül eltúlozta a pánszláv veszélyt, s ennek hatására, Kossuth álláspontjához közeledve, sürgette a magyarosítást. Azt azonban ő is látta, hogy a nemzetiségi kérdés és a polgárosodás között feszültség támadhat, s már az 1842-es vita után a *Szózat*ban olyan fontossági sorrendet állít fel, amely első helyre teszi a szellemi és anyagi jólétet: „Nemzeti hív s buzgó érzet, bárminő hasznos, üdvös, sőt elkerülhetetlen legyen is alkotmányos hon kifejlődésére, emelkedésére s léte biztosítására, de mégis polgári álladalomban nem a fő cél, hanem a fő célnak, t.i, a szellemi és anyagi jólét minél inkább kifejtésének, biztosításának s mentől többekre kiterjesztésének alárendelt cél és arra fő eszköz.”⁶⁶

A felvilágosodásból és a liberalizmusból táplálkozó magyar politika elsősorban a társadalmat akarja megváltoztatni, de hibázva abból a szempontból, hogy nem számol az etnikai sokféleséggel, amikor ezt a nemzetállam keretei között akarja megtenni. A régi *Hungaria* előképe és a magyar nemesség társadalmi-politikai helyzete kétségtelenül szerepet játszottak abban, hogy a liberálisok a magyar nemzetállamot a középkori feudális országgal azonosították, de ezt csuk területileg tették. Tartalmilag az új államnak polgári jelleget akartuk adni, amely biztosítja az egyéni szabadságjogokat, a nemzetiségek számára is. A nyugat-európai modellt követve, az etnikailag homogén vagy legalábbis a magyar szupremáciát biztosító állam volt az eszményük, s bár ismerték a nemzetiségek eltérő törekvéseit, más alternatívát nem kerestek. Jegyezzük meg, hogy célkitűzésük nem volt reális az asszimiláció lehetőségét illetően: az 1867 utáni fejlődés bizonyította, hogy a polgári fejlődés nem vezet szükségszerűen elmagyarosításhoz.⁶⁷

Papiu elemzése a reformkor magyar politikai ideológiájáról azt bizonyítja, hogy bár Széchenyi, Wesselényi és Kossuth Magyarországon vagy Erdélyben élő nem magyar kortársai ugyanazokból az eszmei forrásokból táplálkoztak, mint ők maguk, mégis ellentétes politikai programokhoz jutottak el. Végül is ideológiai-politikai szempontból a nemzet és a nemzetállam kérdése - magyaroknál és nem magyaroknál egyaránt - megelőzte társadalmi átalakulás követelését, mégha a kettő egy időben jelentkezett. Hangsúlyozom, hogy ez csak eszmeileg volt így, s ezért nem kis felelősség terheli magát az értelmiséget is. A nemzeti-nemzetiségi probléma előtérbe állítása a lemaradás felszámolásának fő eszközeként jelentkezett abban az értelmiségi rétegben, amely a liberális politikai ideológia alakítója és terjesztője lett. Ez a sorrend egyrészt súlyos ellentmondásokhoz vezetett az egyes etnikumok belső fejlődésében, mindenekelőtt gazdasági előrehaladásában, másrészt megterhelte a kelet-közép-európai népek együttélését, és kiszolgáltatta őket külső nagyhatalmi erőknek.

Papiunak a reformkor magyar politikai gondolkozásáról adott elemzése módot nyújt arra, hogy egy nem magyar kortárs, egy értelmiségi réteg álláspontját ismerjük meg, s egyben betekintést enged a mai közép- és kelet-európai nemzeti-nemzetiségi kérdés eszmei előzményeibe.

Jegyzetek

- 1 Kritikus értékelést ad a kortól az *Erdély története* című munka III. kötetében Miskolczi Ambrus (Budapest, 1986), ugyanott részletes bibliográfia található. Az erdélyi román mozgalomból: I. Tóth Z.: *Az erdélyi és a magyarországi román nemzeti mozgalom*. Budapest, 1959; K. Hitchins: *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*. Cambridge Mass. 1969; V Netea: *Pe drummul unității naționale*. Cluj, 1974.

- 2 Vö. I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697-1792.* Budapest, 1946; D. Prodan: *Supplex libellus Valachorum.* București, 1967 (idegen nyelvű változatok is).
- 3 Így írta, és nem Alexandru-nak.
- 4 Ez utóbbi tevékenységéről Cornelia Bodea: *Lupta Românilor pentru unitatea națională, 1834-1849.* București, 1964.
- 5 Erről Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dako-román törekvések.* Budapest, 1895. 255 és köv.: Papiu emlékirata Cuzához Dako-Románia érdekében és az 1860-61-iki újabb alkudozások.
- 6 Életrajzát megírta C. Albu: *Alesandru Papiu Ilarian.* București, 1977.
- 7 Vö. Omagiu lui A. Papiu Ilarian, Zalău, 1969.
- 8 Az írás megjelent *Az erdélyi róm. kath státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári gimnáziumának értesítője az 1906-7 tanévről* szóló kiadványban. Vö. Vékony István: *Bolla Márton mint történetíró.* Budapest, 1908.
- 9 I. m. 7.
- 10 I. m. 10.
- 11 A piarista liceumról és román diákjairól Bitay Árpád: *A kolozsvári róm.-kath főgimnázium szerepe a román szellemi élet múltjában.* Kolozsvár, 1926 (rövid összefoglaló).
- 12 Az erdélyi román értelmiség ideológiájára vö. G. E. Marica et alia: *Ideologia generației dela 1848 din Transilvania.* București, 1968, és I. Chindriș: *Ideologia revoluționară a lui A. Papiu Ilarian.* București, 1983
- 13 Vö. Chereșteșiu Viktor: *A magyarországi román sajtó politikai vezéreszméi és munkája a szabadságharc előtti évtizedben.* Budapest, 1917; V. Chereșteșiu et alia: *Scrieri social-politice ale lui C. Bariș.* București, 1962; *G. Bariș magyar levelezése.* Sajtó alá rendezte I. Chindriș és Kovács A, Bukarest, 1975. Kovács József-Kovács Ferenc: *Két évszázad kortársa.* Válogatás G. Baritiu írásaiból. Kolozsvár, 1984.
- 14 Szekfű Gy.: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Budapest, 1926. 524.
- 15 Itt Wesselényi Szózatára utal.
- 16 Külön megrója a *Jelenkor* című lapot, amely bejelenti a magyarok igényét Moldvára és Havasalföldre.
- 17 Bariș számításai szerint 1848 körül mintegy 10 000 írni-olvasni tudó román élt Erdélyben és Magyarországon (ebből 1600 pap). Georghe Bariș in *Părți alese din istoria Transilvaniei.* Sibiu, 1891, II. 78.
- 18 De Gerando-fordítás: *Foaie*, 1846 januári számok, „reflexiók” uo. febr. 4. és 11. Jakab Elek cikkei: *Gazeta* 1846. szept. 5, 12, 16, 19, 30 és 3-i számok.
- 19 Bariș i.m. Sibiu. 1889, I. 633.
- 20 Antoniu Magnu-nak nevezi Budai Nagy Antalt, tehát még a köznyelvi *Mare*-t sem fogadja el.
- 21 „...jurase să scape creștinetea de Turci și-și propuse foarte ca să unească pe toți Români din toată Dacia într' un trup național, precum fuseșeră odată. I. 53. A latinositott szövegeket- így a könyv címét is -mai helyesírással adom.
- 22 Stîrni și reinvie la Români ideile de Dacie. I. 81.
- 23 Mulțime de unguri uciseră Români, dar în urmă fură învinși, poviețuitorii uciși fără știrea Impăratului, dar se ușură puțin soarta Românilor ștergîndu-se iobăgia personală, cel puțin numele. II. 82.
- 24 I. 121.
- 25 Idézi az egyik királyi rendeletet, amelyben a serviensekről van szó, akiket azonosít a paraszttal „ca porcii regali să nu se pască în selbele s. pratele servientilor - va si zică țărani (!) aveau pratele si selbele lor”. I. 155.
- 26 I. 209.
- 27 Idézi a *Hitel* 227. oldalát.
- 28 Itt a *Kelet népe* 43. oldalára utal.
- 29 A könyv 1833-ban jelent meg bukaresti impresszummal, ténylegesen Lipcsében. Utal a 233. oldalra.
- 30 A Szózatból, amely Lipcsében 1843-ban jelent meg, a 76. és 283. oldalakat említi. A II. kötet végén a 267. és köv. old. egy részletet közöl a *Szózatból*, a „románism-re” vonatkozót román fordításban.
- 31 Papiu dicséri Széchenyi gesztusát, és a románokat is a példa követésére ösztönzi.
- 32 Minden ember legyen ember és magyar ...
- 33 „...„care animă a avut de Ungur, ca nime altul, dară caracterul lui, în țelepciunea cea înaltă și politica lui cea măiastră au fost unu ce străin de caracterul unguresc”. II. XXXVII.
- 34 II. XLIV.
- 35 351, 357. A Csengery Antal által szerkesztett *Magyar szónok és státusférfiak* című 1851-ben kiadott munkáról van szó. Kossuth nem szerepel benne.
- 36 Papiu idézi az 1850-ben megjelent *A forradalom utánt.*
- 37 II. XLVII.
- 38 „Széchenyi era un politic mare, dară machiavel; liberal dară înainte de toate Ungur: ungurismul era punctul de plecare tuturor reformelor lui.” II. XLIX.
- 39 „Kossuth supt masca liberalismului este cel mai mare despot și inamicul de moarte al Slavilor și Românilor”. II. LIV.

- 40 „... el a fost unul dintre cei mai nefericiți politici, care în locul ai unguri pe Slavi și pe Români, tocmai din contra le deștepta mai potent simțul de naționalitate, mări ura dintre naționalități și prepara moartea ungurismului.” II. LV.
- 41 Amelyet közöl a *Foaie* 1843. 6. számában.
- 42 Ezt a *Magyar szónokok könyve* 88. oldalára hivatkozva mondja el, tehát a Csengery-féle kiadványról van ismét szó.
- 43 A *Magyar szónokok könyve* 164. oldalára utal, majd a *Szózat* 81-96. oldalaira.
- 44 II. LXXXV.
- 45 IL köt. LXXXVII.
- 46 „Nu o partită, dară nici măcar un singur individ nu se adta în toată semința ungiurească, care să fie zis cătră conaționalii săi: “toți rătăciți, toți păcătuți: singura noastră scăpară este adevărul și dreptatea cea eternă, postulatul cel potent al naturei: egalitatea indivizilor și națiunilor; aideți să spunem Slavilor și Românilor: o mie de ani am fost nedrepti cătră voi, mai mult nu vom fi, să uităm cele trecute, de aci înainte o legătură, o infrățire, o confedențiune frățească-națională să fie fundamentul binelui și fercirii viitorului nostru comun!” II. LXXXVIII.
- 47 Kossuth intr'un cuvînt al său aduce înainte judecata unui principe, care zîcea, că sunt unele țări, pe cari pozițiunea lor geografică nu le lasă să fie de omenie: noi am putea zice că Ungurii, istoria lor, caracterul lor, pozițiunea lor geografică, și mai ales aceia răutate a naturei omenești nu-i lasă să fie drepti și de omenie cătră celelalte națiuni, care răutate îndeamnă pe o națiune ca și pe un individ ca să asuprească, să supună, să mînce pe cei debili, cum mîncă peștii cei mari pe cei mici.” II. LXXXIV.
- 48 A. Papiu-Ilarian: *Istoria Românilor din Dacia Superioară*. Schița tomului III. Publ. de Dr Ștefan Pascu, Sibiu, 1943.
- 49 „Iar fără naționalitate și republica e despotism” I. m. 157.
- 50 P. Pîrvan: Interzicerea Istoriei Românilor din Dacia Superioară. Luceafărul 1903. 9. sz.
- 51 A kötetek terjesztéséről részletes tájékoztatást ad Albu idézett munkájában, 87. és köv. oldalak.
- 52 I. h. I. 564. és köv.
- 53 Olvasta a *Hitelt*, a *Világot*, 1841-ben fordított a *Kelet népéből*.
- 54 I. 640.
- 55 Így a marosvásárhelyi román kancellisták állásfoglalásával kapcsolatban, II. 78. és köv.
- 56 Vö. Gh. Bogdan-Duică: *Viața și ideile lui S. Bărnuțiu*. Bucuresti, 1924.
- 57 Ezt a beszédet közölte Papiu az *Istoria* II. kötetében, 307. és köv.
- 58 „Libertatei adevarată a oricărei națiuni nu poate fi decât națională.” A beszédet kiadta: G. Bogdan-Duică 1924-ben Kolozsvárt, *Români și Ungurii* címen, innen idézem a 27. oldalról.
- 59 A korabeli román politikai gondolkozásról a magyar vonatkozásokat is tekintetbe vevő összefoglaló: V. Chereșteșiu: *A balázsfalvi nemzetgyűlés. 1848. máj. 15-17*. Bukarest, 1967.
- 60 „In tomul II-les al Istoriei mele este foarte pe larg și din fîntînele originale citată, scoasă istoria luptelor între Széchenyi, Kossuth, apoi Wesselényi etc. Lăsînd afară cele de lăsat, ați putea face un extract pentru „Gazetă”. *Corespondența lui A. Papiu Ilarian*. Ed. I. Pervain-I. Chindriș, București, 1972. I. 180.
- 61 A korabeli magyar politikai irányzatok társadalmi vonatkozásairól összefoglaló képet ad a Pach Zsigmond Pál főszerkesztésében megjelent *Magyarország története* V/2 kötet, Budapest, 1980, bibliográfiával.
- 62 *Okmánytár az 1848/49-iki erdélyi eseményekhez*. Szerk. Kövári L., Pest, 1861, 89.
- 63 Tánicsics Mihály: *Hunnia függetlensége*. Jéna, 1847, 291.
- 64 Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, 1983.
- 65 Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, Szeré. Vizsota Gy. I. rész, Budapest, 1927. 149. és köv.
- 66 Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Sajtó alá rendezte: Gál István, Kolozsvár, é. n. 71-72.
- 67 Széchenyi, Wesselényi, Kossuth és a nemzetiségek viszonyáról. Újabban Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas Magyarországon*. Budapest, 1980. Nemzetközi vita: I. Deák: I. Széchenyi, M. Wesselényi, L. Kossuth and the Problem of Rumanian Nationalism, és hozzászólások. *Austrian History Yearbook* XII-XIII. 1976-77.

BÉLA KÖPECZI

A ROMANIAN CONTEMPORARY ON THE HUNGARIAN POLITICAL MENTALITY OF THE REFORM PERIOD

Alesandru Papiu Ilarian was one of the outstanding representatives of the Romanian generation of 1848, whose book *Istoria Romanilor din Dacia Superiora*, published in Vienna

in 1851-52, is one of the primary sources of the history of the Romanians of Transylvania. The author of the study analyzes this work, focusing on its treatment of the Hungarian political mentality of the reform period, and particularly the views of Széchenyi, Kossuth and Wesselényi. Papiu was exceptionally well-versed in Hungarian political literature, and considered it his duty to perform a separate examination of it from a nationality point of view, more specifically, from the standpoint of the Romanian question. He wanted to prove that the Hungarian politicians, irrespective of their political direction, strove to the creation of a Hungarian nation-state by Magyarizing the other nationalities. He admitted that there is a difference between Széchenyi's and Kossuth's political concepts in this matter, the former being more patient, the latter more radical, and thus the representative of the more impatient stance. He noted that in the spirit of liberalism the two wanted to guarantee individual rights to freedom for everybody, but this process too he viewed as serving Magyarization. He counterpositioned these policies with the characteristic Romanian and Slav national and independence initiatives, which Hungarian policy was unwilling to take into consideration, and rather than reaching agreement - which would have also meant the granting of collective rights for the nationalities - it chose confrontation. Papiu's analysis is based on his contemporary Hungarian sources, and its direction is determined by the Romanian national ideology initiated by the Transylvanian School and by the ideology of international liberalism, however, even within this scope, the determinant is nationalism. The precedence the latter enjoys is surprising, even in light of the social problem sphere. It is the deciding factor in how political programs come to oppose each other, even though the international ideological sources of both the Hungarian and Romanian intelligentsia are the same. The priority treatment of a nationality's affairs is also significant with regards to the future of East-Central European nations. Papiu's book summarizes the views of contemporary Romanian radical intellectuals, but it determines subsequent generations' ideologies, and to a large degree it influences the latter's views of Hungarians.

FRIED ISTVÁN

Ján Kollár magyar környezetben

A könyvtárnyi Kollár-szakirodalom bőségesen foglalkozik életrajzi tényezőkkel, a szláv irodalmi kölcsönösség magyarázatával és utóéletével; nem kevés teret szentel a „Nemzeti” értelmezésének Kollár életművében, olykor túlzott tapintattal kezeli szerzőnk polémiáját a szlovák irodalmi nyelv problémakörében turek ellen (amely - serre talán nem eléggé mutatott rá a kutatás - egyszerre teológiai, művelődési programot meghatározó, valamint esztétikai felfogást tartalmazó vita a romantikus nemzedékkel), és természetesen kerül szóba Kollár és a magyar politika viszonya. Csakhogy a legritkább esetben vette és veszi a kutatás tekintetbe a *magyar* nyelvű forrásokat, továbbá egyrészt azt, miképpen reagált nemcsak a magyar *politikai élet*, hanem a magyar kulturális világ Kollár műveire; miféle lehetőségei voltak Kollárnak arra, hogy az őt ért támadásokra *magyar* folyóiratokban válaszoljon; és egyáltalában: a magyar közvélemény mit tudott Kollárról, miféle (hírlapi) cikkek jelentek meg Kollár tevékenységét ismertető. Szintén csak uralások olvashatók azzal kapcsolatban, hogy Kollár tevékenysége része-e és mennyiben része Magyarországnak (Pest-Buda) kulturális-politikai életének, miképpen illeszkedik bele költészete a kelet-közép-európai régió és azon belül Magyarország irodalmába; találhatók-e párhuzamok magyar kortársainak és más, a régióba tartozó költőknek esztétikai-poétikai törekvései között.¹ Kevés, sajnálni valóan kevés értekezés elemzi alaposabban Kollár esztétikai nézeteinek fejlődését; etika, nemzeti elkötelezettség és esztétikum viszonyát például a szonettjeit ciklussá szervező, majd lírai eposzá alakító költő esztétikai nézeteit emlegetve; illetőleg azt a nyilvánvaló tény, hogy az esztétikai-poétikai célkitűzésekkel szonetteket alkotó Kollár miképpen rendeli alá a bővülő változatok során nemzetpolitikai-didaktikus céljainak *Slávy dceráját*. S mindez miképpen függ össze epikára vonatkozó álláspontja alakulásával.

Közismert, hogy Kollár három évtizedet töltött el lelkészként Pest-Budán éppen abban az időszakban, amikor lejátszódott a két kisváros fővárossá fejlődésének folyamata,² egyben ez a korszak a magyar nemzeti-kulturális mozgalmak intézményesedését is eredményezi: megalakul - kezdetben nyelvművelő céllal - a Magyar Tudományos Akadémia, majd hazafias írói egyesületként a Kisfaludy Társaság; a politikai mozgalmak roppant nagy tétje Magyarország jogállása a Habsburg Monarchián belül, napirendre kerül a nemzeti szuverenitás kérdésének újragondolása, és a nemzet meg a nemzethez tartozás ismerve mindinkább a korszerűnek minősített, európai mércével mérhető kategóriák szerint értékelődnek át. Mindezzel nem ellentétes, hogy Pest-Buda nem kizárólag a magyar nemzeti mozgalom központja, hanem például itt alapítanak hazafias-kulturális egyesületet a szerbek (*Matica srpska*), akik több újságot is kiadhatnak anyanyelvükön; itt szervezik meg a vallási megosztottságon felülemelkedve irodalmi-kulturális egyesülésüket a szlovákok; de tudunk újjörög, román, német nyelvű kezdeményezésekről is. Tegyük gyorsan hozzá: bár a könyvkiadók műhelyéből egyre kevesebb latin és egyre több magyar nyelvű könyv kerül ki, nem szűnik meg itt a szlovák, a szerb, a horvát, a német és a román nyelvű könyvek publikálása sem. S a szerveződő magyar irodalomtudomány sem feledkezik meg világirodalmi kitekintései során a lengyel, a cseh, a szerb, az orosz irodalom újdonságairól, törekvéseiről. A pest-budai német nyelvű rajtó nem csupán a magyar és a német nyelvű szellemi világ között közvetít, hanem a magyar és a szláv nyelvű kultúrák kölcsönös informálisát is vállalja a térségben szinte minden értelmiségi által beszélt-olvasott nyelven, a németen.³

Amikor Kollár pesti éveiről beszélünk, ezt a több nyelvű és több kultúrájú környezetet is tudomásul kell vennünk, mint amely nélkül a Kollár-életmű aligha értelmezhető. S ha a kutatás elsősorban Kollárnak a magyar szellemi-kulturális élet képviselőivel folytatott

politikai-nemzeti vitáit emelte is ki, akkor ez csak azt mutatja, hogy a kutatók megelégedtek azokkal a látványos és olykor propaganda jellegű megnyilatkozásokkal, amelyek magától Kollártól származtak, és amelyek Kollár pesti önmagára utaltságát, magányosságát és nehéz helyzetét sugallták -elfedve, sőt elrejtve azt a kapcsolatrendszerrel, amelynek Kollár része volt. S itt nemcsak az evangélikus egyházon belüli viszonyokra⁴ gondolok (tudniillik arra, hogy bár Kollár önálló szlovák egyházközség kialakításán fáradozott, természetesen túlnyomórészt német nyelven végezte el a szolgálatokat, minthogy a pesti evangélikusok többsége német ajkú volt), hanem mindenekelőtt arra, hogy Kollár igényt tartott a közszereplésre, a német és magyar nyelvű hírlapi megjelenésre. Törekvéseit, szándékait több ízben magyarázta, nem csik akkor szólalt meg, ha támadták. Gondot fordított arra, hogy a német és a magyar nyelvű pest-budai sajtó helyesen minősítse vállalkozásait. Ennek érdekében ki kellett alakítania a megfelelő kapcsolatokat, figyelemmel kellett kísérnie a hírlapi és egyéb

(kulturális és nem csak a szlovákok részéről kiinduló) mozgalmakat. S ha elsősorban a szláv világban igyekezett is támogatókat szerezni törekvései számára, a pest-budai német és magyar nyelvű kulturális szervezkedéseket szintén számon tartotta. Éppen a Slávy dcera *Acheron* ciklusa mutatja, hogy bár egyoldalú-negatív képet rajzol általában a magyarokról, ismer magyar színházi, politikai, hírlapi „szakembereket”, tud írókról, színművekről, folyóiratokról. Egyszóval részt vett Pest-Budának a 19. század első felében oly virágzó és sokszínű, többnyelvű, kulturális világában,⁵ reagált magyar kezdeményezésekre, írásainak egy része magyarul is megjelent, pest-budai német nyelvű lap munkatársaként (is) tevékenykedett. Igaz, erről ritkán szólt, a későbbi Kollár-kutatás nem regisztrálta, és ezért jórészt elfelejtette Kollár munkásságának ezt a szeletét.

Amikor Sziklay László részben Kollár levelezése, részben hírlapi adatok nyomán első ízben tárta föl Kollár pest-budai éveit,⁶ alapvetőnek tetsző filológiai kérdéseket tisztázott. Arra hívta föl a figyelmet, hogy a magyar sajtó nem volt eleve ellenséges Kollárral szemben, jó néhány, tevékenységét méltató írás is megjelent, továbbá arra, hogy Kollár egyrészt az egyházon belül, másrészt a magyar közéletet tekintve jelentős magyar személyiségekkel állt kapcsolatban. Járt például a magyar politikai élet meghatározó egyéniségénél, Széchenyi Istvánnál, akitől a szlovák igények támogatását kérte, kollegiális viszony fűzte Székács Józsefhez, 1837-től lelkésztársához, aki az általa fordított és kommentált szerb népdalfordítások kötetében⁷ elismerőleg emlékezett meg Kollár népköltési köteteiről, valamint Schedius Lajoshoz, akinek jubileumi ünnepélyén Kollár meleg hangú német beszéddel vett részt.⁸ Ugyancsak Sziklay László derítette föl,⁹ hogy Kollár közvetlen irodalmi-munkatársi körét mennyi szál fűzte a magyar kultúrához. Publikáltak magyar szakfolyóiratokban, részt vettek a közéletben. A Helytartótanács tisztviselőjeként Martin Hamuljáknak első kézből származó információi voltak a közélet alakulásáról, dr. Ottmayer Antal pedig cenzorként engedélyezett vagy akadályozott meg magyar (nyelvű) kötetkiadásokat, Martin Szuchány a magyar orvosok karának becsült tagja lett, miközben szlovák novellákat írt. Sziklay László Prónay Sándor több, kultúrában otthonos alakjáról is szólt: miközben az evangélikus báró házi körében szívesen beszélt-olvasott szlovákul, támogatta Kollárt igyekezeteiben, a Magyar Tudományos Akadémia munkálataiban is részt vett, ott találjuk azok között, akik a magyar nyelvi törekvések mellé álltak.

A magam részéről¹⁰ az 1820-as, 1830-as esztendőök fordulójának eseménytörténetéből ragadtam ki a Kollárral kapcsolatos részleteket. Igaz, itt is az előtérben áll a nemzeti szervezés feladata, a magyarosítónak minősített kezdeményezéseknek Kollár erőteljes ellenfele, pest-budai léte azonban nem csupán önfeláldozóan vállalt küldetésstudatával határozható meg: a pesti evangélikus egyházközségen belül a német ajkú többséggel szembeni szlovák-magyar összefogásról gondolkodott. Jóllehet ez a terve nem valósult meg, akkor sem hagyta el Pest-Budát, amikor erre módja nyílt volna. Még bonyolultabb lett helyzete, hogy a Štúr-nemzedék színre lépésével alapvető kérdésekben más bölcséleti-

esztétikai és nem utolsósorban modernebb teológiai tájékozódás jelentkezett a szlovák kultúrában. túrék nyelvalkotásának nem akadt Kollárnál hevesebb és indulatosabb ellenzője; mint ahogy az irodalmi kölcsönösség Herderig visszavezethető ideája¹¹ legföljebb alapvetésnek számított túrék lényegesen pragmatikusabb gondolkodásiban. Kollárnak nyelvharcaiban nemcsak a cseh kultúra egyes képviselői lettek szövetségesei, hanem az evangélikus egyházon belül mindazok, akik teológiailag konzervatívabb nézőpontot képviseltek, és a hagyomány továbbörökítésével, a dogmatikai kérdésekben tanúsított merevségükkel álltak ellen az új szlovák irodalmi nyelv egyházon belüli alkalmazásának. Másfelől viszont a magyar protestáns egyházi sajtóban talált Kollár álláspontja védőkre.¹² Így onnan kapott támogatást, ahonnan a legkevésbé remélhette. Más kérdés, hogy a szláv gondolat harcosai az egyetemes szlávtság érdekeinek elárulásával vádolták meg Štúrkat, felröva nekik, hogy a magyarok kezére játszanak „szeparatizmusukkal”.¹³ Az is igaz, hogy a magyar folklorisztikai gondolkodás az 1840-es években hasonló gesztusokban, elméleti tételek realizálásában dokumentálódott, mint Štúrnek a népköltészetéről hirdetett álláspontja.

A kutatás jelenlegi állásában is okunk van annak hangoztatására, hogy Kollár életműve nemcsak a szűkebb értelemben vett szlovák (és cseh) kontextusban, hanem a tágabb magyarországi, illetőleg kelet-közép-európai is értelmezhető. Az *irodalomnak* az a fajta szemlélete, amely Kollár költői működésében feltűnik, a kései klasszicizmus „ars poetica”-ira vezethető vissza. De megfigyelhetők a klasszika egyetemességéből, a neohumanista gondolkodásból kifelé vezető lépések is: az általános-etikai vonások helyébe több helyütt a különös-nemzetiek kerülnek. Ám az allegorikus ábrázolás és ezen belül a hagyományos mitologizálás a letűnő korszak költészet szemléletének fogságában tartja ezt a fajta poézist. Ide tartozik Kollár műfajszemlélete is, amely a normatív poétikák szerint szabályozott, annak hangsúlyozásával, hogy a tudomány és az irodalom művelése Kollár számára egyazon tevékenység. Mindazonáltal elképzelhető az átjárás egyik nyelvből a másikba: a *Slávy dcera Előhangja* és a szonettek többsége más-más költői nyelvet igényel. Jóllehet tudományos igénnyel egyként írt németül és a bibliai cseh nyelven, szépirodalmi szándékkal nem adott közre német nyelvű művet, csupán ifjúkorában latin nyelvűt: szláv őstörténetet, illetőleg pannóniai szláv korai történetet megcélzó műveinek történelemszemlélete azonos a *Slávy dceráéval* (terminológiája azonban eltér), és mindezt alárendeli az *etikai* és a *nemzeti* azonosításában érvényre jutó költői-tudósi magatartás kifejezésének.

Nem különbözik ettől az ígét hirdető lelkész nézőpontja sem. Hiszen számára, templomi szószék alkalmat kínál terminológiája bibliai példákkal történő kiejtésére, amit költői és történelmi tevékenysége során rendszerré igyekezett fejleszteni. Egyházi beszédeit nemcsak kiadta, hanem olyan válogatásban jelentette meg, amely a nemzeti egyház küldetésének alátámasztását szolgálta.¹⁴ Az ünnepek és más jeles események ürügyén elmondott szónoklatai egyben szépirodalmi igénnyel megfogalmazott vitairatok, történelmi visszapillantásokkal feldúsított eszmefuttatások a nyelv, a helytállás, a nemzeti elkötelezettség kérdéskörében. S ami a magyar politikusok számára az országgyűléseken elmondott szónoki beszéd, az Kollár számára a temploma szószékén hirdetett íge: a klasszikus retorika szabályai szerint felépített beszédek a meggyőzés és a polémia műfajai úgy, hogy bennük a nemzeti költészet funkcióját is fölleljük, nevezetesen elsősorban a közösségszervezését. S ha a *Slávy dcerá*-ban az egyetemes a Dantéig visszavezethető világkép, a történelmi-nyelvészeti alkotások ezt a világképet teszik konkrétabbá, az egyházi beszédek pedig a közönséghez szólás közvetlenségével mindenki számára érthetővé. Ritka következetesség jellemzi Kollár életművét, benne törésekre nem bukkanhatunk, sem tudományos, sem művészeti elvei lényegesen nem változtak az idők folyamán, a bibliai cseh nyelvhez, nyelvészeti-őstörténelmi fikcióihoz élete végéig ragaszkodott.

Más kérdés, hogy élete folyamán több ízben kényszerült kompromisszumra, egyes megnyilatkozásai ellentmondásosak, taktikai okokból magyarázható némely - az események logikájának nem mindig megfelelő - térése. Igen jellemző,¹⁵ hogy amikor 1839-ben, a *Hírnök* című lap 21. számában tudósítás jelent meg egy (diákokból álló) szlovák alkalmi színtársulat szervezéséről, a rövid közlemény szerzője Kollárnak tulajdonítja a kezdeményezést. Még annyit tesz hozzá, hogy ha a magyar színészek Pesten új épületet kapnak, a régit átadják a szlovákok számára. Aligha kétséges, hogy a hírek vajmi kevés a valóság alapja. A diákok színelőadásairól tudunk, de erősen vitatható Ján Kollár közreműködésének, ösztönzésének mértéke. Még az sem bizonyos, hogy kizárólag pesti szlovák diákok-műkedvelők hozták létre az előadásokat. Ismerjük a vállalkozás cseh vonatkozásait. Ennek a dolgotnak szempontjából azonban nem ez a fontos, hanem az, hogy bár a hír Prágába és Zágrábba is eljutott, a *Hírnök* 1839. március 7-i számában Kollár cáfolatot ad közre: semmi köze a „szláv színésztársasághoz”, mint ahogy semmi köze nincs a *Zora* című almanachot kiadó szlovák értelmiségiek törekvéseihez. A magyar szöveg németül is megjelent a *Pesther Tageblatt* 1839. 53. számában.¹⁶ S mint sok minden egyéb Kollár-írásról, erről sem vett tudomást a Kollár-szakirodalom. Pedig kérdések sora vetődik föl: vajon mi készítette Kollárt arra, hogy ily látványosan elhatárolja magát szlovák színházi-kulturális törekvésektől? Hiszen ezekért az akciókért nem támadt senki, legalábbis magyar részről egyetlen kárhordató hang sem csendült föl. Talán nem akart túlságosan az előtérbe kerülni; talán a nyelvkérdéssel kapcsolatban már javában dúló szlovák-magyar vita készítette arra, hogy minél kevesebb támadási felületet adjon a munkálkodását árgus szemekkel figyelőknek.

A következő - filológiai jellegű - kérdés így fogalmazható meg: ki írta a magyar nyilatkozat szövegét? Más forrásból van adatunk arra, hogy Kollár tudott magyarul,¹⁷ ám egyelőre csak az tetszik bizonyosnak, hogy a német szövegváltozat az ő műve. Egyrészt lehetséges, hogy a magyar szövegben található germanizmusok a szerkesztőségben készült gyors fordításnak köszönhetőek, másrészt viszont nem elképzelhetetlen, hogy Kollár munkatársai közül valaki ültette át magyarra a német eredetit. Ez a probléma hangsúlyosan merül föl már csak azért is, mivel Kollár egyéb, a magyar lapokban megjelentetett híradásai, nyilatkozatai esetében szintén megválaszolásra vár a szöveg eredeti nyelve. Ugyanis akad olyan Kollár-írás, amelynek kizárólag magyar változatát ismerjük, és amely (talán ezért?) nem szerepel sem a Kollár műveit számon tartó (különben is rendkívül hiányos) bibliográfiában,¹⁸ sem a Kollár-szakirodalomban. Pedig éppen ezek azok a dokumentumok, amelyek fényt derítenek Kollár pesti viszonyaira az 1819 és 1848 között eltelt esztendőben, olykor hívebben, mint levelezése, amelyben hogy küzdelmeihez támogatókat szerezzen - olykor a valóságosnál sötétebb kép festésére törekszik.

Kollár maga is szorgalmazta, hogy a magyar közvélemény tisztábban lássa törekvéseit, ezért a magyar sajtóval mintegy „levelező” kapcsolatba került. Egy ízben például egy magyar újság pesti híradása¹⁹ adja tudunkra, miszerint Kollár írásbeli folyamodását tárgyalja a közgyűlés; az illír ügyről folyó vitában megvádolták, hogy „érdempénzt” és „évi fizetést” kap az orosz udvartól. Kollár ezt tagadja, és erről bizonyoságlevelet akar kapni. A közgyűlés elfogadja a tiltakozást, de írást nem hajlandó adni Kollárnak. Hasonlóképpen járt el Kollár „egyházi s alkalmi beszédei” magyar fogadtatásának ügyében. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* vita robbant ki a kötet értékelése és minősítése ügyében, a *Pesti Hírlap* is reagál Kollárnak szlávsgot védő (a templomi szószékről elhangzó, de könnyen a nemzeti-nemzetiségi problémakörre vonatkoztatható) beszédeire. Ekkor Kollár elküldi a *Nemzeti Újságnak* J. P. Jordan ismertetését, amely a *Jahrbücher für Slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft* hasábjain jelent meg.²⁰

Újabb kérdések merülnek föl: ugyanez az ismertetés megjelent az említett protestáns folyóiratban is; vajon ki fordította magyarrá? Kijuttatta el a *Pesti Hírlappal* szembenálló magyar napilaphoz? Miért nem a *Pesti Hírlapnál* próbálkozott Kollár? A gondolat, miszerint

a szlovák költő kihasználja a két magyar újság szembenállását, és a konzervatív táborból szövetségest igyekszik szerezni, kézenfekvőnek tetszik. Arra azonban nem számított, hogy a szlovák-magyar kapcsolatok változásai nemigen tették lehetővé még egy konzervatívabb beállítottságú szerkesztőségnek sem a Kollár nézetei és magatartása mellett tanúskodó feltétlen kiállást. Nem is szólva arról, hogy a magyar olvasók körében sem Jordan, sem lapja nem volt népszerű: éppen a szláv-magyar vitákban elfoglalt álláspont egyoldalúsága tette kevésbé meggyőzővé Jordan állásfoglalását. A *Nemzeti Újság* egy korábbi számában található a tudósítás, miszerint Jordan megmutatta, hogy Széchenyi, Wesselényi és Kossuth „mint valóságos tótok nem fajtánkhoz tartoznak.” Pozsonyban - folytatódik a beszámoló - már kiderítették: a legtöbb magyar szó szlovák eredetű.²¹ Mindezek ellenére Jordan értekezését a *Nemzeti Újság* *vezércikk*-ként közli az alábbi szerkesztőségi megjegyzéssel:

„T. Kollár János ur a P. Hirlapban azzal vádoltatván, hogy hitszónoklatiban a magyar nemzetiség ellen a legméltatlanabb kifejezésekkel ellenszenvet törekedett gerjeszteni halgatói (!) kebelében; ezen vádra mentségül a t. ur érdekllett hitszónoklatának jelen bírálatát küldé hozzánk, azon kéréssel, hogy ezt közzé tennénk; mi kérésének engedünk ugyan, de egyszersmind kinyilatkoztatjuk azt is, miszerint a jelen bírálat legfeljebb is csak azt tanúsítja, hogy a t. ur nagy tót költő, s szenvedélyes pártolója a tót nemzetiségnek; de azt, miről vádoltatik, csak egy szócskával sem czáfolja meg, s mi inkább incusativus, mint excusativus természetűnek találjuk ezen egész nyilatkozatát; ha azonban a jó ur másképp vélekedik, ám legyen neki az ő hite szerint.”²²

Ez a gúnyolódás azonban még mindig inkább felelhetett meg Kollár célkitűzésének, mint a *Pesti Hirlap* epés megjegyzésekkel teli híradása. Az az értesülés, amely szerint Kollár itáliai útleírásának²³ magyar fordítása esetleg megjelenik, csúfondáros megjegyzésekre készíti a *Pesti Hirlap* újságíróját. Ez a nyelvészkedő történésznek éppen úgy szól, mint a *Slávy dcera* szerzőjének, és a hír beleilleszthető a szlovák-magyar nyelvvitába is. A fővárosi hírek között megjelenő értesítés nem keltett különösebb figyelmet, idéznünk azért érdemes, hogy a méltányosabb megítélés mellett lássuk az ellenséges beállítottságot is:

„Irodalmunk talán nemsokára egy ritka becsű művel fog gazdagodni. Egy ismerősünket látogatók meg e napokban, s mint bámultunk el, midőn láttuk, hogy ő a tótok arany érdempénzű nagy mogulja és Petrarcaja és isten tudja micsodája, ama - Pestet kivéve - mindenütt híres pesti tót pap J-K-nak két évvel ezelőtt tett olaszországi utazását borsónyi verejtékcseppek hulladozása közben magyarra igyekszik átfordítani.”²⁴

A hangnem pamfletszerű, mégis - a közlemény egésze - arról tanúskodik, hogy Kollár köre és a *Pesti Hirlap* között létezett valamiféle kapcsolat. Nem tudjuk, hogy mennyi az igazságtartalma a hírnek; nem tudjuk, ki lehetett a fordító? (Szeberényi Lajos-e, aki már 1848-ban kis kötetnyi szlovák népdalfordítást mutatott bé?)²⁵ A hírből egyértelműen kiolvasható, hogy a *Pesti Hirlap* újságírójának olyan ismerősével van dolgunk, akit Kollárhoz is valószínű kapcsolat fűzött: nagyon csekély az esélye annak, hogy az ismeretlen fordító Kollár tudta nélkül kezdett volna neki a kissé nehézkes és idézetekkel zsúfolt, etimológiákkal súlyosbított értekező próza fordításához. Jóllehet Kollár és a magyarok közt inkább a polémia heves hangneme volt az érintkezés eszköze, a dialógus kezdettől fogva megvolt, és meg is maradt.

A közvetlen előzmények közé lehet számítani Horvát István és Kollár vitáját a horvát-magyar viszony sarkalatos pontjának (nevezetesen a „pacta conventa” vagy a leigázás problémakörének) megítélésében, illetőleg a szláv őstörténet kérdésében. Az 1840-es esztendőkre ugyancsak kiéleződött horvát-magyar államjogi, nemzetpolitikai és nyelvi vitára Horvát István röpirattal reagált,²⁶ amelyet Kollár német nyelvű újságcikke követett.²⁷ Kollárt elsősorban Horvátnak az a tétele készítette írásra, miszerint a *kérkedés* (Prahlerer) a szlávok nemzeti tulajdonsága lenne (sei auch jetzt noch der National-Charakter der Slaven). Még ugyanabban az évben, 1844-ben Horvát Istvánnak magyarul is, németül is újabb röpirata

jelent meg, csakhogy hozzáfűzve Kollár „Igazítás”-ával (Berichtigung), és így az olvasó mindkét álláspontot megismerhette.²⁸ Mindkét vitázó fél egy jóval korábbi korszak etimológiai alapú történeti szemléletét képviseli, a hatalmas összegyűjtött anyagból önkényes levezetéssel igazolják nézetüket. Csakhogy az álláspont valójában nem történeti, hiszen a vitázó felek éppen a nyelv történeti változásairól nem vesznek tudomást, a hasonló hangzás elegendő érvül szolgált szavak megfeleltetésére. A jelentésváltozás elemzése szintén kívül maradt vizsgálódásukon. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy Horvát jól ismeri a kérdés szláv irodalmát is, Šafárik, Dobrovský, Kopitar, Bernolák, Balbinus, Pessina, Scserbatov, Karamzin, Katančić, Dubravius, Pubička, Krčelić, Valvasor, Belostenec, Palkovič, Linhart tartozik az idézett szerzők közé, nem is szólva magáról Kollárról, akitől a *Slávy dcera* egy szonettjét idézi prózai fordításban (*Acheron*, 531. szonett). Más kérdés, hogy önkényes citátumok mindkét félnek felrőhatók, sőt: akadt olyan kutató, aki Kollár etimologizálási módszerét magyar forrás tanulmányozására vezette vissza.²⁹ Szempontunkból azonban ismételtelen azt hangsúlyozzuk, hogy Kollárnak módja volt a válaszra, szabadon publikálhatott, vitázhatott; s ha támadások érték is, mindig akadt olyan kiadvány, nyomda, amely rendelkezésére állt, hogy a maga álláspontját kifejtthesse. Még annyit: tekintélyes mennyiségű Kollár-cikk, illetőleg Kollár műveiről szóló beszámoló jelent meg a magyar és a magyarországi német sajtóban, és nem feltétlenül ellenséges indulatú. Legyen példánk Kollárnak egy 1841-ben közölt értekezése,³⁰ amellyel a közös szláv-magyar történelem egy jelentős eseménysorozatáról tudósít. A használt szikirodalom korszerűnek minősíthető, hiszen legfőbb és perdöntő hivatkozása Kopitar *Glagolita closianusa*, amely a magyar tudományos világban is kedvező fogadtatásra lelt. S ami még inkább lényegesnek tetszik: Kollár az általa *Salavár* (Zalavár, Salaburg, Moßburg, Morburg) romjainál tett látogatásáról számol be, Magyarországról mint „in unsrem Vaterlande”ról szólva, a szent hely emlékeről pedig *die Wiege des pannonisch-ungarischen Christenthums*ként megemlékezve. Nyilván ez a visszafogott hangú előadásmód a szláv és a magyar történelem korai korszaka közösségének emlegetése az oka, hogy Kollárnak ezt a cikket hamarosan magyarra fordították, és elismerő kommentárral jelentették meg.³¹

Az evangélikus egyház sem maradt mentes a nemzetpolitikai és a nyelvi vitáktól. Igaz, ezek attól lettek igazán bonyolultakká, hogy a szlovák-magyar ellentétekhez szlovák-szlovák ellentétek társultak; nevezetesen a magyar nemzeti mozgalom nyelvi célkitűzéseinek ellenzése mellett fellángoltak Kollár és Štúr híveinek ugyancsak a nyelvet érintő csatározásai. *A Protestáns Egyház és Iskolai Lap* az 1840-es években helyt adott *valamennyi* vitatkozó félnek, jóllehet a belső szlovák polémiában inkább Kollár hívei kaptak teret. Itt jegyzem meg, hogy Székács József másutt már több ízben emlegetett, drámai hangú, a megbékélést célzó cikksorozata mindkét vita kiegyenlítésére törekedett.³²

Egyfelől kárhoztatta mindazokat, akik „az egész egyházat magyar nyelvtanulási's terjesztési intézetté kívánták lealacsonyítani”, másfelől kézfogásra szólította föl Kollárt, Štúrt és a legtöbbet támadottat, Hurbant, arról győzködvén őket, hogy „az egyház csak azt akarja, amit a törvény, *testvéri kímélettel és a bizodalom szent eszközeivel* -” a nem magyar ajkúak anyanyelvi művelődését nem kívánván gátolni. Éppen Kollárnak veti szemére (nevét nem említve, másutt viszont tisztelettel leírva), hogy „az evangyeliom hirdetésére rendelt székét itt-ott nyelv és nemzetiség tribunjává” változtatta át. Ami pedig az új szlovák irodalmi nyelvet illeti, Székács álláspontja ott is egyértelműnek tetszik. Annyit azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Székács nemcsak fordítója volt a szerb népdaloknak és hősregéknek, hanem karlócai tartózkodása idején betekintést nyerhetett a szerb nyelvvitába is, alaposabban megismerkedhetett Vuk Karadžić nyelvi törekvéseivel. Ezt figyelembe véve szinte természetesnek tetszik, ha felrőja a szlovák papságnak, hogy „csehül” hirdeti az ígét, és talán ismét Kollárra célozva állítja, miszerint kiváló, „európai műveltséggel bíró” szlovák barátai „az országhatáron belül nem élő” nyelvvvel foglalkoznak. Székács szerkesztőként

azonban helyet biztosított azoknak, akik a magyar folyóiratban a bibliai cseh nyelv mellett érveltek (liturgiai, dogmatikai és esztétikai szempontból), mint ahogy a Kollárt támadó és védő írások egyként megjelenhettek. Schedius „fél-évszázados” ünnepén elmondott beszédét „igen szívreható”-nak, „szép igazságokkal teljes”-nek minősítette a tudósító,³³ másutt közli a lap a pesti szlovák evangélikus egyházközség válaszát egy támadásra, amely egy másik újságban látott napvilágot. Jóllehet nincsen sem név, sem semmiféle szerzőre valló jegy a cikk alatt, kollektív állásfoglalásnak tetszik, elképzelhetetlen, hogy Kollár tudta, beleegyezése, sőt: talán társszerzősége vagy sugalmazása nélkül jött volna létre ez a felelet. Annál is inkább, mert az önálló szlovák egyházközség megszervezése mindenekelőtt Kollárnak volt a szívügye és személyes sikere, és ennek a sikernek lényeges része volt a templomépítés megkezdése. A cikk szerint a szlovák egyházközség mintegy 1000 tagból áll, ebből a háztulajdonosok száma 100-nál több. Az önszerveződés és a pénzügyi háttér miatt fontos és hangsúlyos ez a szám. Az 1844. évi kerületi gyűlés óta négy esperességre oszlott az addig egységesnek minősíthető egyházközség, a németre, a magyarra, a szlovákra, illetőleg a budaira. A szlovákok itt nem idegenek, nem bevándoroltak, hanem „honnszületett gyermekei e' hazának.”³⁴ A cikk öntudatos hangja arra vall, hogy Kollár áll a válasz fogalmazói mögött; haza-fogalma is rokon az itt leírtakkal. A szlovákok és evangélikusok teljes jogú állampolgárrá való válásának igénye jelentkezik: a közös hazában ugyanolyan jogokat igényelnek, mint mások. A kérdésfelvetésben azonban benne rejlik egy másik gondolat. Az, hogy a szlovákoknak is Magyarország a hazája. Némileg ezt a gondolatot fejt ki a szláv sérelmeket felpanaszolva Melczer József. „A kimívelt anyanyelv ismerete nélkülözhetetlen eszköz annak, a'ki magasb polczáról a nép míveltségére jótékonyan hatni akar”, és ebből következik az eredetileg Herdertől származtatható, de Kollárnál és másoknál is sűrűn felvetődő tétel:

„egy nemzet anyanyelvének mívelését akadályozni nem egyéb, mint *természet* és *Isten* adta ama szent jogot sérteni, miszerint minden ember, minden nemzet teljes bántatlan szabadságában áll, anyanyelvét, melly individualitása, személyessége és természete fővonásainak, élete legszükségesebb gyökereinek és boldogsága nélkülözhetetlen factorainak egyike, mívelni és míveltetni.”³⁵

Hosszan sorolhatók azok a cikkek, melyeknek gondolatmenete vagy a különféle népek-nemzetek nyelvi egyenjogúsága mellett tör lándzsát, vagy az államnyelv primátusát hangoztatja, többnyire hozzátéve: meghatározott körökben védi egy másik nyelv jogait. Ugyanakkor a szlovákoknál éppen ennek a „másik” nyelvnek, az anyanyelvnek kérdésében csapnak össze az indulatok, nem könnyítve meg a magyar fél állásfoglalását.

Az 1840-es esztendőben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* a legkülönfélébb nézetek, szerzők kaptak hangot, a szlovákok közül például Karol Kuzmány³⁶ vagy Samuil Hoič,³⁷ ugyancsak széles körű megfontolásra adott alkalmat az „új szlovák énekeskönyv” ügye (része lett a belső nyelvi küzdelemnek),³⁸ miközben Kollár zavartalanul végezte munkáját, hivatali karrierjét senki nem akadályozta. Mint megtudhatjuk, 1845-ben választmányi taggá nevezték ki abba a grémiumba, amely Prónay Albert vezetésével a pesti protestáns főiskola kérdését volt hivatva megvitatni.³⁹ Ugyancsak 1845-ben azonban provokatív kérdés és felszólítás jelent meg Kollár kötetben kiadott egyházi beszédeivel kapcsolatban. A kérdés címzettje a magyar evangélikus egyház főfelügyelője. A magát *Anonymus hungaricus*-nak nevező érdeklődő azt szeretné tudni, hogy a méltóságos főfelügyelő úr mit tett Kollárnak „alkotmányunk, nemzetiségünk és hazánk ellen intézett templomi beszédei” megjelenésekor.⁴⁰ Kollár meg akarván előzni könyve részletezőbb taglalását, beküldi a szerkesztőségbe a már említett ismertetést, amelynek szerzője J. P. Jordan, a lipcsei egyetem tanára. Az ismertetés a méltatáson kívül az 57 egyházi beszéd rövid, olykor egymondatos összegzésével szolgál, nem törekedve⁴¹ alaposabb bemutatásra. Úgy látszik, ez a kommentár nélkül publikált ismertetés nem elégítette ki az érdeklődőket,

mert *Dikájosz* álnévvel újabb sürgetés érkezik a szerkesztőséghez: az olvasók szeretnék tudni az igazságot. Vajon ártatlanul vádolják-e az alkotmány és a haza elleni uszítással Kollárt, vagy valóban áskálódik a „törvény” és a „szabadság” ellen? Dikájosz azt kéri, hogy a kötetben közölt szövegből bizonyítsák a vádat, vagy cáfolják meg.⁴²

Nem telik el sok idő, és megjelenik a kívánt ismertetés. Szerzője: ifj. Maglódi, akit másutt Szeberényi Andorral véltem azonosíthatónak. A bibliai cseh nyelvet jól ismerő ifjabb Szeberényi bőséges kivonatokat készített a beszédekből, hol szó szerint idézve a leírtakait, hol kissé tendenciózusan összefoglalva a szöveget. Nem hamisítja meg Kollár beszéde rejtett gondolatait, bár bizonyos hangsúlyeltolódások érzékelhetők. Még egy tényező ad más akusztikát az elhangzottaknak a kivonatban, mint az eredeti helyen. Ugyanis meghatározott alkalmakkor elmondott beszédek, illetőleg meghatározott terminológia szerint szőtt mondatok egy értelmező jellegű fordításban fölerősödhetnek, s ha lényegileg nem, részleteiben, mozzanataiban új jelentést kaphatnak. A Szentháromság utáni XXVII. vasárnapon elmondott beszéd a szláv nemzet kiterjedtségét méltatja:

„Már a' celták és gallusok előtt létezett a' szláv a' Duna felett, hol a' mostani Magyarhon van. Görög, római és német nemzettel egy idős: angol, frank, spanyol, olasz, magyar nemzet csak fél életű, - legények csak, a' mi nemzetünkhöz hasonlítva.” Nagy célokat kell kitűzni, folytatja az ismertető, „ne legyünk egyedül utánczó, de vezérek és fölhalálók”; ne mondjuk, hogy tót stb., de azt, hogy szláv. A Vízkereszt utáni harmadik vasárnapon mondott beszédeben Kollár az elfajzottak ellen szónokol...⁴³

Erre az ismertetésre már személyesen Kollár válaszol.⁴⁴ Rosszindulatú félremagyarázást vet ismertetője, gyanúsítatója szemére, részleteket szakít ki az egészből, rossz színben tünteti föl az egykor a megfelelő alkalomból elhangzottakat. „Alulírt nem tagadja - folytatja -, hogy azon különböző eszközök közül, amelyek az erkölcsileg vallásos műveltséghez vezetnek, néha népi elemet és eszközöket is használt, hallgatóiban vagy olvasóiban nemes érzéseket és magasb, emberileg keresztyén öntudatot ébresztendő: de az egyéb népek iránti igazságtalanság[gal] és gyanúsítással, - mellyeknek jogai szinte oly szentek előtte, mint a' magáéi, - soha sem történt.” Német példákra, hitszónokokra hivatkozik, akiknek követője. A gyanúsítgatásokat nem érti. hiszen három cenzor is jóváhagyta beszédeinek kiadását, egyik sem tette a legsekélyebb észrevételt. „Mit tehet egy író többet, főleg az alkotmányos szabadság országában?”

Kollár ezúttal nem a legügyesebben védekezett. Pozíciója nemcsak a támadások miatt védekező jellegű, hanem azért (is), mivel valóban nem pusztán a vallás és az erkölcsiség problémáit taglalta a szószékről. Mindössze egyetlen beszédének személyi vonatkozásaira tér ki, egyebekben általánosságokat mond el. Éppen az ifj. Maglódi által idézettekéről hallgat. Aligha volna helyes naivitást feltételezni Kollárról, pontosan tudta, hogy a szláv kölcsönösség ideája az 1840-es esztendő magyar közvéleményében a pánszláv veszéllyel társult, és a német(országi) sajtó cikkeivel alátámasztotta ezt a vélekedést. Az orosz veszély felnagyítása, továbbá az egyes szláv népek mozgalmával kapcsolatos egységtörekvések magyar visszhangja jelzi, miféle félelmek éltek a magyar közvéleményben. Jóllehet a magyar nemzeti mozgalom több vezetője kevés megértést mutatott a magyarországi szlávok nyelvi igényei iránt, azt is meg kell állapítanunk, hogy a szláv ideológusok fogalmazta röpiratokban sem mutatkozott több megértés a magyar liberális törekvésekkel szemben. A kölcsönös félreértések, a mindkét részről tapasztalható fokozott érzékenység megnövelték a vita hangerejét, kedvezőtlen irányba terelték a vitázókat.

Jót érzékelteti ezt egy név nélkül közreadott reflexió,⁴⁵ amely *Egy-két szó Kollár János ur önvédelmére* címmel jelent meg. Elsősorban a valóban szerencsétlenül szóba került személyi vonatkozású problémákról szól a cikkíró, és itt a Kollár védekezésében található támadható és félreértésre okot adó helyeket pécézi ki. Ismeretes volt egyházi körökben, hogy Kollárnak nemcsak elvi jelentőségű vitái voltak némely lelkésztársával, hanem ezek a polémiák olykor

személyeskedésbe fulladtak. Ezért az eredetileg az egyik beszéd kronológiai problémái körül kibontakozott vita filológiailag gyenge pontjaira terelődik a szó. Vagy még élő, vagy már meghalt lelkésztársának megrágalmazásával vádolja a cikkíró Kollárt. Súlyosabb azonban az, amit egy másik helyen ró föl: a példaként felhozott német teológusoktól Kollár „modora” különbözik. Idézetei a nemzeti elkötelezettségű lelkészt mutatják föl Kollár beszédeiben, a cikkíró kifogásai azonban nem annyira a nemzeti elkötelezettségnek, hanem a nem megfelelő helyen kimondott gondolatnak szólnak.

„Végre pedig kérjük K. urat, hogyan egyeztetheti meg, polgári, emberi, keresztyén papi állásával azt, hogy midőn a' szerencsétlen nyelvzavarokat lecsillapítani törekszik egyházunk és nemzetünk, ő még olajat önt a' tűzbe?”

Az eddig még talán hitelesnek elfogadható vitacikk ezután átcsap a nyelvi probléma ellenkező előjelű fejtegetésébe, és Kollárnak mintegy kötelességévé tenné a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett történő felszólalást. Hogy Kollár beszédei nem csillapították a kedélyeket, ez igaz; de az is igaz, hogy az anonim vitázó olyan igényeket támaszt, amelyek teljesítése Kollártól nem várható el, sem szlovákként, sem lelkészként nem köteles szolgálni olyan ügyet, amelyet helytelenít. A cikkíró protestál Kollár védekezése, magatartása, ígehirdetésének módja ellen, de nem azért – hangsúlyozza -, mintha szükségesnek tartaná perbe fogatását, nem „haragból”, hanem „szívbeli fájdalomból”. Végezetül „őszinte bizalommal” kéri Kollárt: fogva vele, velük kezét, és segítené csillapítani „a nyelvzavarokat”. Történetünk Kollár pesti küzdelmeinek ez az epizódja - azonban nem így ér véget. A kedélyek nem nyugszanak el, az események szereplői azonban ezt a hírlapi vitát nem folytatják. Alig telik el egy kevés idő, mikor Kollár új közleménnyel jelentkezik a lap hasábjain:

„Értesítés. Eleget teendő azok sokféle ohajtások- és felszólításoknak, mellyek kiváltképen igen tisztelt paptársaimtól, szóval és levelekben, intéztettek hozzám, vajha az én, szláv nyelven megjelent egyházi beszédeim, a' szegényebb sorsu protestáns olvasókra nézve, hozzájuthatókká tétetnének: ezennel késznek nyilatkozom, azoknak árát a' folyó év kezdetétől fogva 1 ft. 30 krra szállítani le ezüst pénzben.

Pesten 1847. jan. 28.

Kollár János
pesti evang. lelkész”

Az új közlemény régi-új kérdéseket vet föl. Magyar nyelvű lapban teszi közzé Kollár biblikus cseh nyelvű könyvének hirdetését. Vajon miért ott? Ezt olvasták tehát Magyarország protestáns lelkészei? Ki fordította magyarra Kollár szövegét? Lehet, hogy a vele egy házban lakó Székács József? Megnyugtató válasz helyett álljon itt egy rövid összegezés: Kollár a pest-budai élet jelentős személyisége, aki tevékenységével hozzájárult a város kulturális világának sokszínűségéhez; mint ahogy vitákat kiváltó munkássága ebből a multikulturális környezetből értelmezhető.

Jegyzetek

- 1 Pišút, Milan: *Romantizmus v slovenskej literatúre*. Bratislava 1974, 186. (Kisfaludy Himfy szerelmeinek líriko-epikus sorozata megfelel Kollár Slávy dcerájának annyiban, amennyiben mindkét költő együtt fejezi ki a nő és a haza iránt érzett szerelmét.)
- 2 Kósa, János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest 1937. Nagy Lajos-Bónis György: *Budapest története III*. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest 1975.
- 3 Fried, István: Neuere Angaben zu den slowenisch-ungarischen Beziehungen. *Studia Slavica* 36 (1990) 109-114. Uő: Slavica in der deutschsprachigen Presse Ungarns im Zeitraum des Vormärz. In: *Aspekte kultureller Integration Festschrift zu Ehren von Prof. Dr Antonín Měšť'an*. Hg.: Karel Mácha und Peter Drews. München 1991. 115-127.

- 4 Doleschall, A. C.: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde*. Budapest 1887.
- 5 Sziklay, László: *Pest-Buda szellemi élete a 18-19. század fordulóján*. Budapest 1991.
- 6 Uo.: Mad'arské vzt' ahy Jána Kollára v Pešti. In: *Dějiny a národy*. Literárněhistorické studii o československo-maďarských literárných vztazích. Věd. red.: Julius Dolanský. Praha 1965. 85-107.
- 7 Székács, József: *Szerb népdalok és hősregék*. Pest 1836. 36-37. Vö. még: Rudolf Chmel: *Literárne vzt' ahy slovenska-maďarské*. Bratislava 1973. 73.
- 8 *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 46 (1843) Nr. 30.
- 9 Vö.: 6. jegyzet
- 10 Fried, István: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešt-budinských spolupracovníkov. *Biografické štúdié* 2. Martin 1971. 16-41.; Uo.: Výsledky a úlohy výskumu slovensko-maďarských literárnych vzt' ahov. *Slovenská literatúra* 26 (1979) 186-193.; Uö: Romy és Ján Kollár kapcsolatai. *Helikon Világirodalmi Figyelő* 13 (1967) 114-118.
- 11 Kollár, Johann: *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Pest 1837.
- 12 Fried, István: Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban. *Diakónia* 14 (1992) 20-25.
- 13 Arató, Endre: Die slowakische Schriftsprache und die slawischen Völker in der vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts. *Studia Slavica* 14 (1968) 3-44.
- 14 *Nedelni swatečné a príležitostné • Každě a Řeči*. Budjne 1844. I-II.
- 15 Vö. bővebben: Fried István : Szlovákok Pest-Budán a 19. században. *Regio* 1 (1990) 3: 52-65.
- 16 Vö. 3. jegyzetben i.m. (Fried: Slavica...)
- 17 Székács, József: Merengések. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: PEIL) 5 (1846) 677. hasáb.; Chmel: *i. m.* 106-116.
- 18 Ormis, Ján V.: *Bibliográfia Jána Kollára*. Bratislava 1954.
- 19 *Világ* 2 (1842) Nr. 71.
- 20 *Nemzeti Újság* 5 (1845) Nr. 160.
- 21 Uo. Nr. 2.
- 22 Vö.: 19. jegyzetben *i. m.*
- 23 *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie...* Pešt 1843.
- 24 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap* 5 (1845) Nr. 504.
- 25 Fried, István: Die ungarische literarische Volksthümlichkeit und die ungarische Folklore. *Studia Slavica* 17 (1971) 131-143.
- 26 *Uiber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene Provinz*. Leipzig 1843.
- 27 Kollár, Johann: *Berichtigung*. Gemeinnützige Blätter zur Belehrung und Unterhaltung 34 (1844) Nr. 30-31.
- 28 *A szlavinokról, azaz kérédkőről, a' trójai háborutól első Justinianus tsászárig*. Toldalék a' kérédkő nép történetéhez. Igazítás. Pest 1844.; Urgeschichte der Slawen oder über die Slavinen, das heißt Prahler vom Trojanischen Krieg bis zu den Zeiten Kaiser Justinian's des ersten. Anhang zur Geschichte des Prahler-Volkes. *Berichtigung*. Pest 1844.
- 29 Šmilauer, Vladimír: Mad'arské vlivy na filologii Kollárovu. In: *Slovanská Miscellanea*. Bratislava 1931. 180-182.
- 30 K-r,J.: Chronologisch-historische Nachricht über die Ruinen von Salavár, und die ersten Anfänge des Cristenthums in Pannonien. *Gemeinnützige Blätter* 31 (1841) Nr. 92.
- 31 K. W.: Szalavár' omladékairól, és a' keresztény hitnek Pannoniában (most Magyarország' Dunántuli részében) első terjedéséről, időszámálási 's történeti adatokból. K-r. J. után. *Religio és Nevelés* 2 (1842)1: 102-117, 121-123. hasáb. Vö. még: Dolezsalek Antal: Az első keresztény egyház' romjai Szalavárott. *Honderű* 5. (1847)1: 153-154.
- 32 Székács, József: Merengések. *PEIL* 5 (1846) 625-633, 649-653, 673-678, 697-706, 817-822, 850-854. hasáb.
- 33 Székács, József: Jubilaeum. Uo. 2 (1843) 203. hasáb.
- 34 A pesti evang. tót község (válasza): uo. 3 (1844) 479-480. hasáb.
- 35 Melczer, József: Zólyom egyházmegyei f.e. két utolsó közgyűlése. Uo. 1 (1842)177-182. hasáb.
- 36 Fried, István: Po stopách dvoch neznámych listov Karola Kuzmányho. *Literárny archív* 7 (1970) Martin, 293-300.
- 37 Hoits, Sámuel: Pártfogók és felügyelők. *PEIL* 3 (1844) 937-942, 951-971. hasáb.
- 38 Wengericzky, András: Az új tót énekeskönyv miért nem fogadtatott el minden ev. gyülekezet által? Uo. 251-253. hasáb.
- 39 A magyarhoni evangélikusok egyetemes gyűlése. Uo. 899-900. hasáb.
- 40 Sürgető kérdés a' honi ev. egyh. mélt. főfelügyelőjéhez. Uo. 4 (1845) 790-791. hasáb.
- 41 Kollár János egyházi 's alkalmi beszédei az áhítatos nemzetiség előmozdítására. Budán 1844. Uo. 1002-1004. hasáb.
- 42 Dikájosz: Egyszerű vélemény K. J. pest ev. tót pap egyházi beszédeiről. Uo. 1008. hasáb.
- 43 Kollár, János: Nyilatkozat. Uo. 1144-1145. hasáb.

44 Egy-két észrevétel Kollár János úr önvédelmére. Uo. 1239-1242. hasáb.
45 Kollár, János: Értesítés. Uo. 7 (1847) 147.

ISTVÁN FRIED

JÁN KOLLÁR IN PEST'S HUNGARIAN ENVIRONMENT

This study, published on the occasion of the 200th anniversary of the birth of the famous Slovak poet, analyzes the direct cultural and intellectual contacts that Jan Kollar, priest of the Evangelic community of Pest, maintained with the Hungarian and German intellectual groups of the multiracial city during his more than four decades of activity there. On the basis of contemporary Hungarian and German newspapers and publications, the author proves that in the face of criticism from Hungarian groups, who took exception to his overly Slavic nature and views, Kollar attempted to respond to these in the Hungarian press. During Hungary's language battles of the first half of the 19th century, the Hungarian side viewed the pan-Slavic ideology represented by Kollar as dangerous, and saw Kollar's Slavic nationalist stance as an obstacle to the Magyarizing ideology.

ORBÁN SÁNDOR

Mit kívánt az erdélyi magyarság 1945-ben?

Dokumentumok az RMNSZ 1945. tavaszi és őszi programváltozásairól

E közléssel néhány olyan dokumentum kerül nyilvánosságra, amelynek egyikéről-másikáról már jelzést adtak az erdélyi magyarság e különösen nehéz esztendejére is kitekintő írások. Így mindenekelőtt azok, amelyek a Magyar Dolgozók Országos Szövetségéből (MADOSZ) 1944 októberében alakult és a kommunisták vezette Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) programját támogató Romániai Magyar Népi Szövetség (RMNSZ) történetével foglalkoztak vagy azt érintették.¹ Ám e dokumentumok teljes szövegét egyáltalán nem és tartalmát is csupán többnyire a sajtóra hagyatkozva közölték vagy idézték.

Az *első* dokumentumról, amely *Az erdélyi magyarság problémái* címet viseli, azonban még ilyen formában sem történt említés. Nem is történhetett, mert készítői a szöveget nem a sajtónak, a nyilvánosságnak szánták, hanem - feltehetően az akkor okkal járhatóbb - magánúton juttatták el a magyarországi kormánykörökhöz.² A forrás közvetlenebb (levélnél, feljegyzésnél szerző, hely, időpont szokásos megjelölése) pontosításának hiánya, illetve annak közvetett módon (kontextusból, állítások természetéből és másutt történő megerősítéséből) való meghatározása mellett is- érdemes azonban közölni, mert világosan összegzi és értelmezi annak a helyzetnek a közvetlenebb előzményeit, amelyben a *második* dokumentum a *Romániai Magyar Népi Szövetség Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága nevében* 1945. március 18-án megszületett, és az új miniszterelnöknek, Gróza Péternek átadatott. A *harmadik* dokumentum az *RMNSZ 1945. november 16. és 20. között Marosvásárhelyen tartott Országos Intéző Bizottsági gyűlésének jegyzőkönyvileg rögzített vitája*, amely magában foglalja Vasile Lucának, az ODA főtitkárának, a bukaresti kommunista vezetés prominensének hozzászólását is. A vita alapjául szolgáló, egyszersemind eredményeit összefoglaló „Kiáltvány” azért nem kerül itt közlésre, mert azt a gyűlésen rövid időre megjelenő Gróza Péter beszédének szövegével együtt publikálta a Balogh Edgár szerkesztette kolozsvári *Világosság*.³

Egyébként nem véletlen, hogy a főbb történeti áttekintésekben is az RMNSZ 1945. május 6-12. között Kolozsvárott tartott, a dél- és az észak-erdélyi szervezeteket egyesítő kongresszusa mellett, elsősorban e két (tavaszi és őszi) állomás nyer kiemelés. Az elsőt Gróza Péter baloldali kormányának hatalomra jutása és Észak-Erdély román közigazgatás alá vonása, a másodikat pedig a magyarországi 1945. őszi választások kimenetelének hatása és a béke-előkészítő tevékenység kilátásainak körvonalazódása tette emlékezetessé.

Az eredetileg géppel írott dokumentumokat, *Vasile Luca hozzászólásának* itt-ott nyelvi vagy jegyzőkönyvi pontatlanságok miatt elhagyott, a lényegét nem érintő egyes szavai, mondatai kivételével szöveghűen közöljük. Ezen legföljebb csak a nyilvánvaló helyesírási hibák javításával, továbbá a rövidítések és a zárójelek következetes alkalmazásával változtattunk. Mivel a dokumentumokban előforduló intézmény- és fontosabb személynevek ismertek, a többiekre csupán összefoglaló utalás látszott szükségesnek.

A dokumentumok egymástól ugyancsak elütő hangvétele, beállítottsága (például Gróza Péter vagy az RMNSZ lehetőségeinek megítélésében) nem pusztán szövegük, céljuk funkcionális különbségéből adódik (míg első inkább segítségkérő, bizalmas panaszként, addig a második támogató és egyben követelő programnyilatkozatként, a harmadik pedig egy meglehetősen széles spektrumot mutató vitaanyagként íródott), hanem a valós történeti feltételek eltéréseiből, változásából is. Már az első két dokumentum születése között eltelt mintegy hónapnyi időben lezajlott változások előtti és utáni helyzet és lehetőségek is szükségszerűen más-más módon kerültek megítélésre. Míg az 1944. szeptemberi szovjet-

román fegyverszüneti megegyezés (19. pont) a majdan megkötendő békeszerződésre utalva még függőben hagyta Erdély, vagy legalábbis Erdély egy részének sorsát, az 1940, illetve 1938 előtti határok visszaállítását rögzítő magyar-szovjet fegyverszüneti megegyezés január 20-i aláírása utáni időszakban egyszeriben megcsappantak a magyarság előbbi alapján táplált reményei. Bár Erdély vezetőinek táborában ott voltak azok is, akik változatlanul hangoztatták azt a meggyőződésüket, hogy „a magyarság nem rokonszenvezik azzal, hogy Romániához minden további nélkül bekebelezzék” (tudniillik Észak-Erdélyt)... s kimondták többek között, hogy „a magyarság Észak-Erdély kérdésében a románszovjet fegyverszüneti feltételek alapján áll”.⁴ Jelentkeztek azonban olyantik is, akik úgy tartották, hogy „mintha a magyarság a fegyverszüneti feltételeken túl is kívánná”, vagy éppen már „befejezett tényként” tekintené „Észak-Erdély Romániához való tartozását.” Az viszont észlelhető volt, hogy a különbözőségek mellett is általánossá vált a félelem, az aggodalom amiatt, hogy a nacionalista leszámolási hadjárat megállításra 1944 novemberében Észak-Erdélyben bevezetett szovjet katonai igazgatást hamarosan román adminisztráció váltja fel.

Mindazt, ami a román adminisztrációval bizonyosan várható volt, már addig is olyan lépések jelezték, mint például 1945 februárjában a Nemzetiségi Statútum nyilvánosságra hozása, majd nem sokkal később, mindenekelőtt a magyarok vagyonának sérelmére az úgynevezett CASBI (Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár) megszervezéséről alkotott királyi rendelet.⁵ Ugyancsak februárban kelt az a miniszterelnökségnek küldött tiltakozás is, mely szerint „a román hatóságok Észak-Erdélyből igen sok békés lakost letartóztattak, hadifogolynak nyilvánítottak, és jogtalanul elhurcoltak.”⁶ De folytatni lehetne a sort a hivatali vezető állások románokkal, olyanokkal való betöltésével, akikre „a román reakciók és Maniu-pártiak erős befolyást tudnak gyakorolni”, s még 80% fölötti magyar lakossági arány mellett is csupán „másodfokon” kaptak helyet az utóbbiak képviselői.⁷ S nemkülönben - mint ugyanonnan kiderül - „a kiadott rekvirálási, állatbeszolgáltatási és közmunkára való rendelési parancsokat csak a falvak magyar lakosságán hajtották végre, s kihagyták minden kötelezettség alól a román lakosságot”. Távolról sem fejezhető be a hasonló sora a különböző oktatási-kulturális intézmények dokumentumokban hivatkozott hátrányos helyzetének említésével.

Érthető tehát, ha - enyhén szólva - ellentmondásokkal volt terhelt a várakozás is, amely az atrocitásokat túró Sanatescu-vezetést még 1944 decemberében felváltó Radescu-kormányban helyet kapott demokratikus erőkhöz, köztük a miniszterelnök-helyettesként az Ekés-Frontot vezető Gróza Péter nevéhez fűződött.⁸ S nem amiatt - mint az első dokumentumból olvasható -, hogy „kereteik éretlenek, frissítettűek” voltak, hanem azért, mert ha szovjet függőségben gondolkoztak és cselekedtek is, elsődlegesen (és akkor a kettő láthatóan nem volt ellentmondásban egymással) változatlanul Nagy-Románia hívei maradtak, és - mint egyes dokumentumokban jelezték - bizonyos „infiltratív” és integratív eszközöket sem mellőzve, ebben a keretben lehettek befolyással az erdélyi magyarság sorsára.

A második dokumentum sokszor elmarasztalt, sőt alkalmasint árulással vádolt készítői a Gróza-kormány 1945. márciusi hatalomra jutását és a román adminisztráció Észak-Erdélyre való kiterjesztését követően a megváltozott helyzetnek éppen erre a sajátosságára apelláltak, amikor azt az RMNSZ támogatásáról biztosítva, az erdélyi magyarságnak szinte minden orvosolható gondját-bajját felsorolták. Vitatható persze - mint ahogyan már azonnal vitatták is -, hogy nem volt-e illuzórikus túlzás, ugyanakkor a jövő változásait számításon kívül hagyó taktikai hiba a támogatást és a megoldást Gróza Péter megejtő személyéhez és a Gróza-kormányhoz kapcsolni? Sőt az is kérdéses lehetett, hogy helyes volt-e az autonómia elvének nyit kimondása és követelése helyett annak egy meglehetősen redukált, képviseleti formuláját vallani. Mert bár megfogalmazást nyert a dokumentumban, hogy „Kolozsvár a dél-erdélyi magyarságnak is természetes központjává válik”, és hogy Marosvásárhely máris „az erdélyi magyarság lényeges részét jelentő és zárt egységben lakó székelyföldi magyarság központja”,

mégis beírta azzal, hogy „a magyar nép... a kormányban képviselve legyen”, valamint az előbbieknél némileg ellentmondva -, hogy „az állami és közigazgatási feladatok végzésére olyan közhivatal állíttassék fel Kolozsvár székhellyel, amelyben az észak-erdélyi magyarságnak számarányához viszonyított képviselése legyen.”

Az országhatárokról közvetlenül ugyan nem, közvetve viszont az 1940 előtti állapot tudomásulvételével esett szó. Ugyanakkor, ha a szászokat kivéve, nem is országhatárokon át (ott különben is már százezres nagyságrendben folytak), de a rossz emlékének etnikai telepítések gondolatát elfogadta, sőt javasolt is a dokumentum. Mindazonáltal az nemcsak a magyar és román nép történelmi és különösen 1940 után kölcsönösen okozott sebeinek begyógyításáért állt ki, de „azt a nemzeti szabadságot és egyenlőséget, mely lényegében maga a demokrácia” mind az igazgatásban, mind nyelvi, szociális, vallási és kulturális területen követelte a kisebbség számára is. A megbékélés és az egyenlő jogok megteremtésének őszinte akarását még külön is hitelesítette a dokumentum azzal, hogy kinyilvánította: „Az erdélyi magyar nép fegyveresen is részt akar venni a harcban a fasiszmus ellen... a román hadsereg keretében.”

Arra a kérdésre, hogy ezek az őszinte szándékok és az illúziók ellenére sem túlzó várakozások és tervek mennyiben realizálódhattak, természetesen az RMNSZ Intéző Bizottságának valamivel több mint fél esztendővel később tartott marosvásárhelyi ülése és kiáltványa sem adhat teljes választ. Legjobb esetben is csupán jelzi, vajon milyen irányban történt elmozdulás a tavaszi követelésekhez képest akár a magyar kisebbség helyzetében, vagy tágabban a magyar-román viszonyban, akár a követeléseket megfogalmazó RMNSZ irányultságában.

Bár a romániai parlamenti választásokra majd csak 1946 novemberében kerül sor, a baloldali Gróza-kormány, melynek veszélyérzetét fokozta a polgári-paraszti Kisgazdapárt 1945. őszi, magyarországi győzelme, valamint a Maniu-féle parasztpárt és Bratianu liberálisainak ellentámadása, minden eszközt megragadott, hogy belső és külső bázisát erősítse. Ezek között - mint már korábban is - különösen fontos helyet kapott a Szovjetunióval való kapcsolat szorosabbá tétele, amelyet olyan lépések jeleztek, mint a kormány szintű kölcsönös látogatások, a gazdasági (például vegyes vállalatok) és kulturális együttműködés szerződéses biztosítása és augusztusban a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele.⁹

Mindezek, valamint az ellentételezésül felmutatott demokratizálás (földreform) és antifasiszta intézkedések egyszersmind arra is szolgáltak, hogy a Potsdam utáni békeelőkészítő külügyminiszteri tanácskozásokon (szeptemberben Londonban, decemberben Moszkvában) kedvezően ítélik meg Románia igényeit.¹⁰ Erre annál is inkább szükség mutatkozott, mert a Szovjetuniótól eltérően, átmenetileg Anglia és az Egyesült Államok is hajlott bizonyos határkiigazításokra Magyarország javára.¹¹ A helyzetet csak bonyolította, hogy ugyanakkor a román polgári politikai körök is ez utóbbi hatalmak támogatását várták, vagy éppen érezték is már maguk mögött. Nem érdektelen, hogy alighanem ezzel összefüggésben Maniu parasztpártjában még a magyar autonómia lehetőségéről is szó esett.¹² Érthető tehát, hogy a Gróza-kormánynak ország-világ előtt prezentálni kellett, hogy Erdély és a magyar kisebbség kérdései megoldhatók, sőt máris sorra orvoslásra kerülnek Románia kereteiben. Mindebben messzemenően támogatta az RKP, ami éppen 1945 októberében tartotta országos konferenciáját.¹³ A kérdések megoldásának szinte előzetes nyugtázásaként tekintették az olyan gazdasági, kulturális és politikai lépéseket, mint a magyar-román ideiglenes árucere-egyezmény aláírása; a Magyar-Román Társaság megalakulása, majd nyomában a segesvári Petőfi-emlékünnepek és az aradi vértanúkról való közös megemlékezés, a háborús bűnösök kicseréléséről szóló megállapodás. A román hatóságok egyes intézkedései és a nyomukban vagy esetleg ellenükre előforduló jelenségek (további internálások, katonai behívások, románok tömeges betelepítése Kolozsvárra, Észak-Erdély állatállományának kifosztása, a magyar egyetemi és egyéb tanépületek kisajátítása, valamint

a tanári létszám vészes csökkentése, a szabadfoglalkozásúak megkülönböztetetten magas adója az amúgy is kevesebb magyar földjuttatott megfélemlítése stb.) azonban inkább tükrözték Románia erdélyi politikájának egyoldalúságát.¹⁴

Utóbbi szinte összefoglalóul kitűnik az RMNSZ 1945. november 16. és 20. között, Marosvásárhelyen tartott intézőbizottsági ülésének jegyzőkönyvéből és azon belül is (a magyarság több erdélyi vezetőjének hozzászólása mellett teljesen más oldalról) Vasile Luca ott elhangzott, meglehetősen sematikus beszédéből.¹⁵ De hasonlóképpen a „demokráciát”, az „egyenlő jogokat” és a Gróza-kormány „erőfeszítéseit” kötelességszinten hangoztató, ugyanakkor a tényleges problémák és kiáltó sérelmek helyett a reakciót és az áttelepítés módszerét általában elítélő, s nem utolsósorban a határkérdés igazi jelentőségét is tagadó *Világosság*-beli „kiáltvány” is emellett tanúskodik. Ezek után csakugyan okkal vetődik fel a kérdés, vajon az erdélyi magyarság egészének dolgát előmozdítandó, vagy netán legalább egy közgyűlés, jobb esetben pedig a diplomácia illetékességi körébe tartozó béke-előkészítő döntésnek a prejudikálására szorgalmazták román oldalról (különösen Vasile Luca) ennek az intézőbizottsági gyűlésnek az összehívását.¹⁶ Az elkövetkező időszak nem a kedvezőbb válaszra látszik utalni.

Jegyzetek

1 Mindenekelőtt ilyen Lipcsey Ildikó: A romániai Magyar Népi Szövetség 1944-1948. *Történelmi Szemle*, 1985. 1. Lásd még Balogh Edgár: *Hídverők Erdélyben 1944-1946*. Budapest, 1985., továbbá uő: *Férfimunka*. Emlékirat 1945-1955. Budapest, 1986. Továbbá Csatári Dániel: *Forgószélben* (Magyar-román viszony 1944-1945.) Budapest, 1968.

2 Egyébként az itt közölt dokumentumok mindegyike így jutott el a magyar kormánykörökhöz, nevezetesen Erdei Ferenc akkori (1944. XII. 22.=1945. XI. 12.) belügyminiszterhez, akivel tudvalévően már korábban jó kapcsolatban voltak az RMNSZ, illetve elődje baloldali vezetői, de bizalommal fordultak hozzá más jeles erdélyi értelmiségiek is. A dokumentumok lelőhelye: Országos Levéltár XIX-B-1. Erdei Ferenc belügyminiszter iratai. Nemzetiségi ügyek. Érdemes jelzést adni egy olyan, ugyanott található levélről is, amely adalékuul szolgál annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy az RMNSZ vezetői képesek voltak-e bizonyos korábbi vagy újabb elfogultságaik mellett is felemelkedni az erdélyi magyarság egésze képviselőjének ügyéhez. E levelet Balogh Edgár, Demeter János, Csögör Lajos, Jordáky Lajos, Veress Pál és Simó Gyula aláírásával, 1945. május 1-jén küldték el (rajta külön kézírással: „orosz őrnagy úrnak továbbítva”) Erdei Ferenc belügyminiszter nevére az Erdélyi Párt volt vezetőjének és képviselőjének: Teleki Béla grófnak és Vita Sándornak „a fasizmusban való bűnösség” vádjával való magyarországi fogvatartása miatt, illetve annak megszüntetése érdekében. Ebben a következők olvashatók:

„...1944. augusztus 23-a után Romániának a német oldalról való kiválását követőleg, Kolozsvárt közös tanácskozásokra került sor egyfelől az illegális Békepárt megbízottai, másfelől az Erdélyi Párt balszárnyának egyes elemei között... Az Erdélyi Párt balszárnyát a tárgyalásokon maga Teleki Béla gróf elnök, továbbá Vita Sándor dr. és Mikó Imre dr. képviselők, valamint Demeter Béla szerkesztők képviselték. E tárgyalásokon az erdélyi hadsereg átállításáról, parlamentereknek a szovjet hadsereghez való kiküldéséről, Horthy Miklós kormányzónak az erdélyi magyar társadalom nevében a fegyverszünetre való rábírásáról, a német visszavonulás és a kiürítés szabotálásáról, a később bekövetkezett tordai előrenyomulás visszavonásáról és az erdélyi kommunista rabok kiszabadításáról, továbbá Kolozsvár harc nélkül való feladásának előmozdításáról volt szó.

Teleki Béla gróf velünk együtt alakította meg Kolozsvárt az illegális Magyar Tanácsot, amelynek intézkedései az előbb említett megbeszélések valóra váltásában jelentős szerepet töltek be. Külön ki kell emelnünk, hogy Teleki Béla gróf társadalmi összeköttetéseit felhasználva állandó pressziót gyakorolt mind Dálnoki Veress Lajos erdélyi hadseregpáncsnokra, mind magára a kormányzóra is Magyarország fegyverszünete érdekében, s nem rajta múlt, hogy ez idejében meg nem történt. Teleki Béla gróf személyileg tette lehetővé 18 vezető magyar kommunista börtönből való kiszabadítását, köztük a romániai munkásság életében ma irányító szerepet vállaló Simó Gyuláét és Veress Pálét.

Ugyancsak Teleki Béla gróf szerzett fegyvert a Balogh Edgár vezetése alatt akkoriban megalakult városi őrségnek, amelynek üzemi szervei robbantásokat és üzemi rombolásokat gátoltak meg. A kolozsvári magyar ittmaradási mozgalom széles kibontakozása is az ő segítségével vált lehetségessé.

Vita Sándor dr. is mindezekben az akciókban részt vett, és segítségünkre volt.

Itt jegyezzük meg, hogy mindketten Kolozsvárt is maradtak s a felszabadítás után is együtt kívántak velünk működni. Szovjet részről történt őrizetbe vételük óta többször is közbenjártunk érdekükben, igazolva múltbeli szerepüket s valószínűleg ennek köszönhető szovjet részről történt szabadlábra helyezésük is.

Mindezek előrebocsátása után feljogosítva érezzük magunkat arra, hogy Teleki Béla gróf és Vita Sándor dr: magyar részről való szabadon bocsátásáért is szót emeljünk mozgalmi becsületünk és a szövetségeseink iránt mindenkor tanúsított erkölcsi kötelezettség alapján...” Erről lásd még Pomogáts Béla: Gróf Teleki Béla 1899-1990. *Magyar Nemzet* 1990. febr. 12., továbbá: Balogh Edgár: Államnemzet és népnemzet. *Népszabadság*, 1993. jan. 23.

3 *Világosság*, 1945. november 21.

4 Tájékoztató Észak-Erdély politikai, gazdasági és kulturális életéről. (Keltezés és aláírás nélkül.) Lelőhelye a 2. jegyzet szerint. Lásd még Yehuda Lahav: A szovjet Erdély-politika (1944-1946). *Múltunk*, 1989. 3-4. 142-148.

5 Lipcsey Ildikó: CASBI: Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár. *Regio*, 1992. 2. 76.

6 Lipcsey Ildikó: *I. m.* 98. Lásd az 1. jegyzetet.

7 Tájékoztató Észak-Erdély...

8 Rövid mérlegre téve a Gróza-kormány körülbelül három hónapos működését ... bekezdéssel írott feljegyzés. (Keltezés és aláírás nélkül.) Lelőhelye a 2. jegyzet szerint.

9 *Rumänien*. Herausgegeben von Klaus-Detlev Grothausen. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen (é. n.)

10 Fülöp Mihály: *Külgymiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947.* (Kandidátusi disszertáció, kéziratban.)

11 John Haire, M. A.: *Memorandum Erdély kérdéséről.* Budapest, 1946. szept. 19. Lelőhelye a 2. jegyzet szerint.

12 Erre tesz utalást a Rövid mérlegre téve... bekezdéssel írott feljegyzés (8. jegyzet) és A Romániában élő magyarság jelenlegi helyzete és jövőjének kilátásai című feljegyzés. (Keltezés és aláírás nélkül.) Lelőhelye a 2. jegyzet szerint. Lásd még Yehuda Lahav: *I. m.* 149.

13 Gh. Gheorghiu-Dej: *Válogatott cikkek és beszédek.* Szikra, 1951. 26-27.

14 Mindezekről beszámol a Rövid mérlegre téve...bekezdéssel írott feljegyzés (8. jegyzet), valamint A Romániában élő magyarság... című feljegyzés (12. jegyzet.) Lásd még Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság.* 2. bőv. kiadás. München, 1976. 125-128. Az egyetemet ért sérelmekről külön is: A Kolozsvári Magyar Egyetem 1945-ben. (*A Bolyai Egyetem szervezésének válogatott dokumentumai*) Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1990.

15 Vasile Luca beszéde egyébként Kurkó Gyárfás elnöki megnyitója után hangzott el, és kivonatosan közölték a *Világosság* 1945. nov. 21-i számának 2. oldalán, talán nem is véletlenül annak a kolumnának a szomszédságában, amelyben az 1. oldalon kinyomtatott „Magyartestvérek” című kiáltvány szellemét meglehetősen eltérő konkrét sérelmeket és kívánságokat sorolt fel 11 pontban a RMNSZ alelnöke. A Központi Intéző Bizottság (Százask Bizottság) jelen lévő tagjai választott küldöttek voltak, többségükben Kolozsvárról és olyan megyékből, helységekből, amelyekben időben megszerveződött a demokratikus közigazgatás, valamint a különböző szervezetek között mindenekelőtt az RMNSZ. A küldöttek között voltak kommunista munkások* politizáló parasztok. Ám a felszólalók többsége baloldali értelmiségiekből (tanárokból, művészekből és írókból) adódott. Maradéktalan azonosításuk ma már meglehetősen nehézségekbe ütközik. (Dr. Csögör Lajos és Köllő Miklós szíves közlése alapján.)

16 Lásd Lipcsey Ildikó: *A romániai...* 105-106, továbbá: *Tájékoztató Észak-Erdély ...* című feljegyzés.

Dokumentumok

1.

(Aide-mémoire)

Az erdélyi magyarság problémái

A szovjet-magyar fegyverszüneti szerződés aláírása az erdélyi magyarságban okkal vagy ok nélkül azt az aggodalmat támasztotta, hogy a román közigazgatás rövidesen bevonul az észak-erdélyi területre és féltő, hogy a múlt évi terror napjai újra megismétlődhetnek. A román demokrácia vezér - férfiai - a kommunisták és Gróza Péter e kései jóakarató és őszinte emberek, akik az erdélyi magyarság kérdésében a tisztességes megoldásokért lelkesednek, de sajnos, attól kell tartani, hogy kereteik éretlenek, frissüetűek s így a vezető körök jóakarató

szándékai a végrehajtás során helytelen utakra tévedhetnek. Még vészterhesebb a jövőre nézve, hogy a romániai polgári és katonai közigazgatás teljesen fertőzve van sovinizta és fasiszta elemekkel, akik mihelyt kezükbe kaparíthatják az adminisztrációt, hatalmukkal könyörtelenül visszaélnének a magyarság rovására. Ezeknek az elemeknek a hangulata már magában Észak-Erdélyben is robbanásig fűtött és az egész országrészen a magyarellenes terror újabb hulláma szántott végig. Ha ilyen terrorcselekmények már magában Kolozsvár városában és környékén is előfordultak, vajon milyen helyzete lehet a magyarságnak azokban a falvakban és vidéki városokban, ahová a vörös Kolozsvár és a Vörös Hadsereg mérséklő hatása nem ér el. S míg a román nacionalizmus a beteljesülés várakozásában előleget vesz magának a magyarellenes kilengések terén, a magyarságot egyrészt a jövőtől való nyomasztó félelem és az a teljes homály, mely jövő sorsára terül, mindinkább passzivizálja, ami mind a demokratizálódás, mind a magyarság nemzeti jövője szempontjából káros következményekkel járhat.

Vajon nem lenne módjában a magyar kormánynak, hogy ezen a nehéz helyzeten tapintatos közbelépéssel enyhítsen? Ha a magyar kormánynak már súlya van a szovjet kormány felé, mint ahogy kétségtelenül van, súlyának egy részét arra kellene fordítania, hogy a román közigazgatásnak az észak-erdélyi területre való bevonulását a béketárgyalások befejezéséig felfüggesztesse, mert ha ez nem sikerül, az észak-erdélyi magyarság erkölcsi és fizikai értékállományában olyan károkat fog szenvedni, hogy azokat évtizedek múlva is nehezen heverhetné ki. A sovinizta és fasiszta hatóságok kiforgatnák a magyarságot még megmaradt ingóságaiából is és minden épkezléb férfit azokba a hírhedt munkatáborokba hurcolnának, ahol úgyszólván az egész dél-erdélyi magyar férfilakosság senyved. Ha a jelenlegi tényállapot fennmaradhatna, illetve a román adminisztráció bevonulását belátható időre fel lehetne függesztetni s ezt olyan formában lehetne nyilvánosságra hozni, mely az erdélyi magyarság rémült kedélyét megnyugtatón s ugyanakkor a román nacionalista hevet valamennyire hűtené, a szakszervezeti mozgalom megerősödése, a helyi önkormányzat megszilárdulása útján az erdélyi népek megbékélését, az építő munka feltételeit biztosítani lehetne.

Múlhatatlanul szükséges, hogy a magyar kormány legalábbis félhivatalosan felvegye az érintkezést a kolozsvári, kijegecesedőben levő politikai szervezetekkel, így a Központi Tanácsadó Testülettel, mely egyelőre csak Kolozsvár és környéke politikai parlamentje, de központi helyzeténél fogva az észak-erdélyi demokrácia jelképes csúcsszervezete. Szükséges, hogy a magyar kormány keresse az érintkezést a Romániai Országos Demokrata Arcvonal észak-erdélyi tagozatát alkotó pertokkal, a kommunista párttal, a szociáldemokrata párttal, a Gróza-féle Ekés Fronttal, egyszóval a román demokráciát képviselő politikai szervezetekkel, és kívánatos lenne, ha legalább félhivatalos úton a magyar kormány összeköttetésbe lépne ezekkel az elemekkel, és közös tervet dolgozna ki az erdélyi román-magyar kibékülés és testvériség megvalósítása érdekében.

Szükséges, hogy a magyar kormány magával a bukaresti kormánnyal is keresse a diplomáciai összeköttetés felvételének a lehetőségét, egyrészt a bizalmatlanság sűrű és nyomasztó légkörének az eloszlatására, a vitás problémák barátságos megtárgyalására, másrészt annak az évek óta tartó és egyre elviselhetlenebbé váló mártíriumnak az enyhítésére, aminek a dél-erdélyi magyarság oly védtelenül kiszolgáltatott áldozata.

Az erdélyi magyarság kulturális és gazdasági intézményeinek a helyzete válságosnak mondható. A pénzügyeteket a háború vihara megfosztotta tőkeállományuk legnagyobb részétől, s így nincsenek abban a helyzetben, hogy a termelés újrafelvételének az érdekében hiteleket folyósíthassanak. Míg a román pénzügyeteket már fölvtették a kapcsolatokat bukaresti vagy általában romániai anyaintézeteikkel, addig a magyar hitelélet pangása egyre aggasztóbb méreteket ölt és féltő, hogy még azoknak a gazdasági feladatoknak a megoldásából is kiszorul, amelyek nyilvánvalóan reá tartoznak. A túltengő bukaresti

befolyást tehát valamilyen tapintatos formában gazdasági téren is ki kellene ellensúlyozni, mert ellenkező esetben az erdélyi magyar nemzetgazdaság egészen a bukaresti finánctóke zsoldjába kerülhet és olyan befejezett tények állhatnak elő, melyeket utóbb vajmi nehéz lesz méltányosan korrigálni. Tudjuk, hogy az új Magyarország is súlyos pénzügyi válsággal küzd, mégis meg kellene találni a módját annak, hogyan lehetne az egyoldalú függőség jelenlegi állapotát megszüntetni. Talán lehetséges lenne legalább egy kolozsvári fiókintézetet olyan mértékben reaktiválni, hogy az a válsággal küzdő magyar gazdasági érdekeltségek - esetleg kultúrintézmények - segítségére siessen.

Még válságosabb a kolozsvári magyar kultúrintézmények helyzete. Az egyetem havi költségvetése a fordulat előtt havi 2 millió pengőre rúgott s a helyi önkormányzat, melynek a vállára még annyi pénzterhelés súlyosodik, nincs abban a helyzetben, hogy ez az óriási költségvetési keretet fedezze. Az egyetem és intézményei az elmúlt három hónap alatt mindössze 600.000 pengő segélyben részesültek, ami a kiadások egy tized részét fedezi. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet sokáig nem tarthat, és a készletek meg tartalékok kimerülése az egész intézményt csődbe juttathatja, vagyis gyengeségünk és erőtlenségünk miatt - és nem a román sovinizmus támadásai következtében - veszíthetnők el az erdélyi magyar kultúra egyik fellegetvárát, a legjelentősebbet és a legféltettebbet. Minden jel arra mutat, hogy március 1-jéig a nagyszombati román egyetem Kolozsvárra költözik és alig fér kétség ahhoz, hogy a kormány meg fogja találni a módot arra, hogy az újra megnyíló kolozsvári román egyetemet kellő pénzügyi támogatásban részesítse. A kolozsvári magyar tudományegyetem éppen ezért a közeljövőben groteszk és szánalmas helyzetbe kerülhet. Nyomasztó anyagi válságát pillanatnyilag leplezheti, hiszen csak részese az általános szegénységnek, de mihelyt az egyetem épületeibe bevonul az anyagi eszközökkel kellő mértékben ellátott román tudományegyetem, olyan összehasonlítás tehető, mely a magyar életerőt hátrányos színben tüntetné fel és mélységesen demoralizálná az egész magyar szellemi életet. Csaknem hasonló a kolozsvári Magyar Színház ügye is, bár válsága a dolgok természeténél fogva nincsen annyira kiéleződve. Mégis itt is sürgős segítségre van szükség úgy erkölcsi, mint anyagi vonatkozásban. A színház volt színészgarnitúrájának egy részét vissza kellene édesgetni, mert az előadások színvonala a színtársulat jelenlegi összetétele mellett nem üti meg a mértéket. Lehetővé kellene tenni a volt nemzeti színház kiürített díszlettárának a visszahozását is. Mindenképpen szükséges, hogy a magyar kormány az észak-erdélyi magyar kultúrintézmények pénzügyi támogatásának a gondolatával foglalkozzék és a legszükségesebb hitelkereteket rendelkezésükre bocsássa.

Az erdélyi magyarság tisztában van azzal, hogy a magyar kormány az egyetemes nemzeti pusztulásnak ezekben az óráiban micsoda emberfölötti feladatok előtt áll. Ha anyagi támogatást pillanatnyilag nem is remélhet, nem mond le az erkölcsi támogatásról a fokozottabb diplomáciai és politikai aktivitás formájában; az észak-erdélyi magyarságnak kissé az az érzése, hogy a kormány - az anyaországi nehézségek óriási súlya alatt - nem fordít elég figyelmet az erdélyi és a vele összefüggő román problémákra. Az inaktivitás vagy a kevés aktivitás a magyar sorsproblémáknak egyik sarkalatos pontján olyan veszteségekre és meghátrálásokra vezethet, melyeknek jelentősége csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ájulásunkból magunkhoz tértünk. Magának a szovjet kormánynak sem lehet érdeke, hogy Magyarország az erdélyi és a román kérdésben egészen passzivitásba vonuljon és egészen átengedje a csatateret annak a bukaresti politikának, melynek őszinte demokratikus szándékairól a szovjet kormány, úgy látszik, nincs teljesen meggyőződve.

2.

„A Romániai Magyar Népi Szövetség nevében..”

A Romániai Magyar Népi Szövetség a MADOSZ forradalmi demokrata hagyományaihoz híven a magyar dolgozó tömegekre támaszkodik s megalakulásának első pillanatától kezdve szoros szövetségben van Románia összes demokrata pártjaival, velük együtt harcolván az Országos Demokrata Arcvonal keretében a fasizmus és általában mindenféle reakció ellen.

Éppen ezért az a hatalmas győzelem, melyet a romániai demokrata pártok szövetség a Gróza-kormány megalakulásával aratott, őszinte örömet és általános megnyugvást keltett az észak-erdélyi Magyar Népi Szövetség soraiban is.

A Magyar Népi Szövetség céljainál és szervezetének nemzeti jellegénél fogva elsősorban arra hivatott, hogy a magyar nép egyenjogúságáért és sajátos kultúrérdekeinek biztosításáért küzdjön. Így természetesen a kormányváltással beállott új politikai helyzetben is mindenekelőtt az erdélyi magyar tömegek nemzeti és kulturális kérdéseire összpontosítja figyelmét.

Ebből a szempontból legfőbb gondja az, hogy az új kormány nemzetiségi politikája alkalmas legyen a nemzeti egyenlőség és a népek közötti béke megteremtésére.

Ennek egyik előfeltétele az, hogy a kormány szoros kapcsolatot tartson fenn a magyar nép tömegmozgalmaival s így állandóan tájékozva legyen a magyar nép nemzeti és kulturális helyzetéről, panaszairól és kívánságairól. A MNSZ észak-erdélyi végrehajtóbizottsága megragadja azt a ritka alkalmat, amikor az új kormány tagjai és a romániai demokratikus pártok vezetői együttesen itt vannak Kolozsvárt, s megfogalmazza mindazokat a nemzeti, illetve kulturális kívánságokat, amelyek a magyar nép egyenjogúságának és szabadságának múlhatatlanul legsürgősebb feltételei.

1./ A magyar nép kívánja, hogy a kormányban képviselve legyen, tekintettel arra, hogy létszáma országos viszonylatban meghaladja a tíz százalékot.

2./ Észak-Erdély közigazgatási bekapcsolódásával kapcsolatban az állami és közigazgatási feladatok elvégzésére olyan közhivatal állíttassék fel Kolozsvár székhellyel, amelyben az észak-erdélyi magyarságnak számarányához viszonyított képvisellete legyen. A MNSZ legnagyobb örömmel venné, ha ezt a szerepet a kormány kizárólag az ODA észak-erdélyi végrehajtó bizottságára ruházná át.

3./ Kívánjuk, hogy az Észak-Erdélyben demokratikusan kialakult, községi, városi, járási és megyei önkormányzatok teljes mértékben fenntartassanak, sőt azok a kormánytól hatékony támogatásban részesüljenek.

Szükségesnek tartjuk azonban a közigazgatási intézmények kiegészítését és megerősítését különös szakemberekkel. Ennél az intézkedésnél természetesnek tartjuk, hogy elsősorban csak a tisztviselők jöjjenek tekintetbe, akik 1940 óta kénytelenek voltak elhagyni Észak-Erdélyt, feltéve, ha azóta igazoltan demokratikus magatartást tanúsítottak.

4./ A közigazgatás esetleges újjászervezésével kapcsolatban kívánjuk, hogy azokban a községekben, városokban és vármegyékben, amelyeknek lakossága több mint ötven százalékban magyar nemzetiségű, a közigazgatási önkormányzatok vezetői magyar nemzetiségűek legyenek.

Vegyes lakosságú területeken vétessék figyelembe a lakosság nemzetiségi megoszlása.

5./ Azok a hivatalban levő tisztviselők és alkalmazottak, beleértve a vasutak és a postaszolgálatban állókat is, akiket a tisztogató bizottságok igazoltak, maradjanak helyükön és amennyiben a román elem fokozottabb alkalmazásának jogos kívánsága merül fel, elbocsátás helyett helyezték át őket olyan dél-erdélyi magyar lakta vidékekre és városokba, ahol a magyarság az előbbi rendszerekben nem juthatott köztisztviselőségekbe.

6./ Kívánjuk, hogy Erdélyben a román nyelv mellett a magyar nyelv is hivatalosnak ismertessék el, ama rendelet részletezései szerint, amelyet az ODA észak-erdélyi konferenciája elfogadott, a Kolozs vármegye főispánja (?) szám alatt törvényerőre emelt.

7./ A közigazgatási nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezések Erdély területén terjesztessenek ki a vasúti és postai szolgálatra is. Azonnal feloszlathatók mindazok a

munkaszolgálatos és fogolytáborok, amelyekben faji megkülönböztetés alapján sínylődnek magyarok.

Kívánjuk mindazon magyar férfiak hazabocsátását és jogaikba való visszahelyezését, akiket- értesüléseink szerint sokezer embert -a reakciós Maniu-gárdisták, csendőrök és katonai elemek hurcoltak el - Észak-Erdélyből, pusztán faji megkülönböztetés alapján.

Kívánjuk mindazon észak-erdélyi iskolásgyermek azonnali szabadon bocsátását, akiket Dél-Erdélyben nyári vakációjuk alkalmával internáltak. Kívánjuk mindazon dél-erdélyi magyar vezetők, valamint dél-erdélyi falvakból és városokból ismeretlen helyre elhurcolt magyar polgári lakosok szabadlábba helyezését, akik ellen a háborús bűnösség vádja nem emelhető és kizárólag magyar voltak miatt szenvednek, az előző kormányok reakciós intézkedése folytán.

8./ Kívánjuk mindazon családok megélhetésének biztosítását, akiknek a családfenntartóik a Maniu-gárdista gyilkosságok és jogtalan elhurcolások következtében elpusztultak. Az ilyen földműves családok a fasizmus áldozatainak kijáró módon részesüljenek a földosztásban.

9./ Amennyiben az 1940 előtti román-magyar határon az átutazást bizonyos alakosságokhoz kötik, kívánjuk erdélyi román-magyar vegyes bizottságok felállítását a határra, amelyek ellenőrzik és elősegítik a hadszíntér elől elmenekült vagy elhurcolt erdélyi magyarok szabad hazatérését otthonukba.

E bizottságok politikailag felülvizsgálják a hazatérőket s ugyanakkor az arra rászorulókat ingyenes hazaszállításról, élelmezéséről és orvosi segítségéről gondoskodnak.

E kérésünket olyan jelenségek teszik indokolttá, hogy például egyedül Csík vármegyéből mintegy 00.000 székely földművest fegyveres erőszakkal hajtottak el a német és a magyar fasiszta haderők.

A MNSZ a hazatérő erdélyi magyarok ellátási költségeinek fedezésére társadalmi segítséget ajánl fel, társadalmi segítséggel járulván hozzá ugyanakkor a német és magyar fasiszta hatóságok terrorja alatt elhurcolt észak-erdélyi zsidóság hazatérésének elősegítéséhez is.

10./ Örömmel üdvözljük a román és magyar nép megbékélése szellemében annak az észak-erdélyi román lakosságnak a hazatérését, amelyet a magyar reakciós kormányzatok kényszerítettek otthonuk elhagyására, kívánjuk ugyanakkor annak a mintegy kétszáz ezer dél-erdélyi magyarnak a bántatlan hazaengedését és jogaiba való visszahelyezését, akik az Antonescu-rendszer nemzetiségi elnyomása alól menekültek át Magyarországra.

Azok a dél-erdélyi magyarok, akik a bécsi határ átlépése miatt, vagy a szovjetellenes háború folyamán katonai szolgálatuk elhagyása miatt elítéltetésben részesültek, kapjanak közkegyelmet.

Mindama községek lakói, akik - így például csak Kolozs megyében Tordaszentlászló, Magyarfenes, Györgyfalva és Magyarvalkó területéről az 1944. évi október óta a reakciós román csendőrség magyarellenes intézkedései elől a Vörös Hadsereg közigazgatása alatt álló Észak-Erdély területén kerestek oltalmat, bántatlanul térhessenek vissza elhagyott otthonukba.

11./ Az erdélyi magyar nép fegyveresen is részt akar venni a harcban a fasizmus ellen, ennek a harcnak a hatékonyabbá való tétele érdekében olyan katonai alakulatok felállítását kívánja a diadalmas Vörös Hadsereg oldalán hősiessé harcoló román hadsereg keretében, amely alakulatokban a magyar nemzetiségűek Saját anyanyelvükön kapjanak kiképzést az újoncoktatástól egészen a legfelsőbb tiszti rendfokozatok eléréséig.

12./ Kulturális téren kívánja a magyar nép, hogy a közoktatása saját anyanyelvén történjék, az elemi iskolától az egyetemig bezárólag.

Az erdélyi magyarság kéthatalmas történelmi kultúrközpontjában Kolozsvárt és Marosvásárhelyen önálló főiskolai oktatást kívánunk, és pedig Kolozsvárt önálló magyar

egyetemünk megtartását, Marosvásárhelyen pedig a Székelyföld különleges mezőgazdasági és ipari kívánalmainak megfelelő műegyetemet.

Kolozsvár nemcsak önmagában jelent összefüggő magyar tömeget, amennyiben Kolozsvár magyar lakosainak száma ma meghaladja a 60.000 lélekszámot, amely lélekszám lényeges része a tanulni vágyó ipari munkásokra esik, hanem központja a vármegye, valamint Szolnok-Doboka, Szatmár, Szilágy és Bihar vármegyék szintén jelentékeny magyarságának is, nem is szólva arról, hogy a ketté szakított Erdély egyesítése folytán Kolozsvár a dél-erdélyi magyarságnak is természetes központjává válik.

Marosvásárhely viszont az erdélyi magyarság lényeges részét jelentő és zárt egységben lakó székelyföldi magyarság központja.

Minden olyan községben és városban, ahol a magyar iskolakötelesek száma eléri az önálló iskola felállításához szükséges, illetve előírt számot, a magyar anyanyelvű iskolák államköltségen tartandók fenn. Más helyeken a magyarság saját költségén külön iskolát létesíthet, tekintet nélkül a tankötelesek számára.

A magyar főiskolai intézményeknek ugyanolyan állami támogatásban kell részesülniök, mint a hasonló román intézményeknek.

13./ Kívánjuk, hogy az Erdélyben különlegesen magyar jellegű egyházak, így a római katolikus, a református, az unitárius és az önálló magyar evangélikus egyház ugyanolyan jogokban és elbánásban részesüljenek, mint a többi egyházak s az erőszakos áttérítések legyenek hivatalból büntetendők.

14./ Tekintve, hogy az erdélyi magyarság az elmúlt évtizedek reakciós rendszerei következtében nem rendelkezik kellő számú tudóssal, művésszel és szakemberrel, kívánjuk annak lehetővé tételét, hogy az erdélyi magyar tudomány, művészet, ipar és mezőgazdaság fejlesztenék és biztosítsák érdekében meglévő egyetemünkhöz és főállítandó műegyetemünkhöz, színházunkhoz és általában minden tudományos, művészeti és kulturális, ipari és mezőgazdasági, valamint sportéletünkhöz meghívassunk a Szovjetunióból, az Észak-Amerikai Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Franciaországból és Magyarországról szükség esetén más demokratikus államokból is magyar tudósokat, művészeket és szakembereket.

Különleges erdélyi hivatásunknak érezzük, hogy tudományunkkal, művészetünkkel és gazdasági életünkkel előmozdítsuk a román és a magyar nemzet egyetemes értelemben való testvérlesülését s így saját kultúránk emelésével hathatósan hozzá akarunk járulni Románia demokratizálódásához és a német imperialista politika következtében egymásra uszított dunavölgyi népek megbékéléséhez.

15./ A kolozsvári Nemzeti Színház jelenlegi román-magyar párhuzamossága továbbra is fenntartandó és a magyar Nemzeti Színház a román Nemzeti Színházzal egyenlő államsegélyben részesítendő.

16./ A magyar nép kívánja, hogy nemzeti színeit, nép- és nemzeti viseletét szabadon használhassa és énekelhesse nemzeti himnuszát.

17./ A magyar közoktatási és kultúrkérdések intézésére külön magyar kultúratanács állítandó fel az MNSZ részéről javaslatba hozandó személyekből. Ez a magyar kultúratanács csak az általános állami érdekek s a politikai irányítás szempontjából volna alárendelve a közoktatásügyi minisztériumnak.

18./ Kívánjuk a magyarság szabad munkavállalásának, szabad ipari és kereskedelmi életének, s általában szabad gazdasági elhelyezkedésének és termelő munkájának biztosítását és az állami juttatásokban és kedvezményekben való egyenlő arányú részesítését.

19./ Kívánjuk a jelenleg folyó földosztás demokratikus ellenőrzését abból a szempontból, hogy a föld szétosztásában a földigénylők nemzeti különbség nélkül egyenlő mértékben részesednek-e?

Kívánjuk, hogy a földtelen székelyföldi magyar lakosság a nemzeti jogegyenlőség alapján az elmenekült szászok birtokaiból megfelelő arányban részesedhessenek az ODA észak-erdélyi konferenciáján megállapított irányelvek szerint, vagyis míg a románság Beszterce környékén, addig a székelyföldi magyarság Szászrégen és Teke között jusson földhöz, lakhelyhez és gazdasági eszközökhöz. Hasonlóképpen kívánjuk, hogy a székelyföldi magyarság földtelen elemei telepedhessenek le a néprajzi határukkal szomszédos Nagy- és Kisküküllő megyei elhagyott szász földekre is.

A telepítési kérdéseknek a jogegyenlőség alapján való megoldása érdekében szükségesnek tartjuk egy román-magyar vegyesbizottság felállítását.

20./ A romániai MNSZ ünnepélyesen leszögezi, hogy mindazokat a zsidó származású lakosokat, akik magyar anyanyelvűnek és magukat magyaroknak vallják, a magyar nemzet elválaszthatatlan részének tekintik és ugyanazon nemzetiségi jogok biztosítását kívánja számukra is, melyekben a romániai magyarság általában részesül.

21./ Büntető rendelkezés hozandó mindazok ellen, akik a nemzeti egyenjogúság fenti elemi feltételeit sértik, vagy fajok, nemzetek és felekezetek ellen uszítanak.

A romániai Magyar Népi Szövetség észak-erdélyi végrehajtó bizottsága teljes bizalommal tekint az új kormány működése elé, amelyet a miniszterek személye és a mögöttük álló demokratikus pártok ereje biztosít.

Nem kételkedünk abban, hogy a Groza-kormány, amely a demokrácia elsőpró diadalát jelenti mindenféle reakcióval szemben, akarja és megvalósíthatja minden nemzet számára ezt a nemzeti szabadságot és egyenlőséget, amely lényegében maga is demokrácia.

A romániai Magyar Népi Szövetség ezért nem mint kívülálló közli kívánságait, hanem mint munkatárs, aki az ország egyik problémájának feltárásával, ismertetésével segíteni akar, hogy a kormány, amelytől a nép történelmi változásokat vár, minél hamarabb és minél eredményesebben végezhesse el demokratikus hivatását.

Kolozsvár, 1945. március 18-án.

A romániai Magyar Népi Szövetség
észak-erdélyi végrehajtó bizottsága
nevében (aláírás nélkül)

3.

A Magyar Népi Szövetség 1945. november 16. és 20. között Marosvásárhelyen tartott országos intézőbizottsági gyűlésének jegyzőkönyvéből

Az erdélyi magyarsághoz intézett kiáltvány körüli vita

Kurkó Gyárfás (MNSZ orsz. elnök): Megszakítja a felszólalásokat és felolvassa a végrehajtó bizottság által készített kiáltványt. Kéri ennek elfogadását.

Csiriká, azt indítványozza, hogy a kiáltványban rokon szervezetekhez hasonlóan kérjük legnagyobb ellenségeink, mint Maniu és Bratianu letartóztatását.

Asztalos István (Kolozsvár): Jónak látná Magyarország felé egy elismerő mondat hozzáfűzését, tekintve, hogy ott a demokrácia jegyében nagyon szép munka folyik.

Jász Arthur (Szörény megyei titkár): Bejelenti, hogy megbízás alapján van itt és ilyen minőségben szólal fel. Illetéktelennek tartja az MNSZ-t, hogy határkérdésekben felszólaljon, mivel az nem tartozik a hatásköbe. „Mi nem szólhatunk sem mellette, sem ellene, hanem a helyzetet egyszerű tényként kell elfogadnunk. Azért sem kell kiemelni, mert népünk előtt

nem lesz kellemes, amikor ez százezreknek fáj”. Kifogásolja, hogy a kiáltvány túlzott mértékben áll ki Groza miniszterelnök neve mellett. Nem helyesli ezt, mert nem hivatása a népi szövetségnek Groza mellett propagandát kifejteni, hanem a román demokrácia mellett kell kiállni anélkül, hogy személyhez kötnénk.

Cikó Lőrincz (nagyváradai rendőr-inspektor): Élesen kikel az előző felszólaló Groza ellen tett kijelentése ellen. Kijelenti, hogy ahányszor ő felment Bukarestbe, Groza mindig magyarul beszélt vele és kitette magát annak, hogy a románok úgy beszélnek róla, mint aki eladta magát a magyaroknak. Kifejti, hogy hálátlanság így beszélni Grozáról.

Kurkó: Megvonja a szót Jász Arthurtól, mivel a nevezett nem tagja az IB-nek.

Nagy Géza tanár (Kolozsvár): Legnagyobb felelősség mikor történelmi jellegű állásfoglalást vállal a VB és az IB. „Azt kell mondanom, hogy amikor eddigi munkánk bizonyosságát adta annak, hogy a legkomolyabban és a legkeményebben összefogva minden lehetséges román demokrata erővel próbálkoztunk az MNSZ szolgálatában dolgozni, sokszor eredményesen, azonban őszintén kimondom, történelmi felelősségem tudatában és abban semmiféle rákiáltás sem ingathat meg, hogy a nyilatkozatnak az a része valóban, ahol határozott utalás történik a bécsi döntésre, bennem is bizonyos kétségeket támaszt, nem azért, mintha tiltakoznék, vagy mellette állnék. Egész röviden csak azt a kérdést teszem fel és kérem ezt jegyzőkönyvbe venni, hogy a szervezeti szabályzat 28. §-ának 1. bekezdésében foglalt részt átnézte-e a VB. (Felolvassa fent említett szakaszt, mely szerint döntő fontosságú kérdésekben egyedül a közgyűlésnek van joga dönteni.) Az az érzésem e perben, hogy ilyen kérdésekben a nagygyűlés van hivatva dönteni. Éppen ezért kéri a végrehajtó és intézőbizottságot, hogy mentsék fel az alól, hogy javaslatot tegyen. Kiáltvány ilyen értelmű megfogalmazását nem fogadhatja el.

Takács (Szolnok-Doboka): A kiáltványba nem foglaltuk be pontosan a magyarság kérdéseit. Mind a háromnapos munka felületes és sikertelen marad, kivéve néhány hozzászólást. Kiáltvány semmiféle magyar sérelmet nem tüntet fel kellőképpen, éppen ezért ebben a formában nem fogadhatjuk el.

Bányai László (orsz. alelnök): Közbeszól. Az erre vonatkozó határozati javaslatot a holnapi nagygyűlésen fogják felolvasni.

Csögör Lajos (a magyar egyetem rektora): Kijelenti, miután azt látja, hogy többen vannak, kiknek a lelkében a kiáltvány bizonyos kétséget ébresztett, indítványozza, küldjenek ki két VB és három IB tagot és próbálják meg a kiáltvány szerencsésebb megfogalmazását.

Deák: Azt hiszi, hogy itt az IB-nek olyan szerepe van, ami jogerős és egy felsőbb fórum szervezetének közgyűlése bizott meg. Tehát joga van az egyik közgyűléstől a másikig összejönni és ezeken az összejöveteleken politikai és elvi állásfoglalást hozni. Tehát amikor ilyen dolgokat megszavaz, nemcsak helyi, megyei vagy központi véleményben hoz határozatot, hanem a tömegeket is képviseli. Ez a kiáltvány a kormány felé és a világ népe felé politikai megnyilatkozás. Senkinek nem lehet komoly kételye ezzel az értelmi megnyilatkozással szemben. Akik itt kifogásokat találnak, -az egyik valahogy ide bekerült, azért felelősségre lehet vonni a végrehajtó bizottságot, hogyan őrizte ellen kik kerültek ide be, akik itt kifogásokat emelnek. Vannak még itt, akik félnek az IB-től, ezért nem közlik nyíltan felfogásukat, de burkoltan ellene vannak. Kijelenti, hogy az MNSZ állást kell foglaljon e megnyilatkozás mellett. Azt ajánlja, hogy a revíziós politikát, mely fasiszta jellegű, mely a demokráciát akarja revízió alá venni, ki kell irtani.

Jancsó Elemér dr.: Csatlakozik Csögör indítványához és háromtagú bizottság kiküldését javasolja a kérdéses pontok újra való fogalmazására. Kéri, hogy bővítsék ki még egy mondattal és ahol megemlékeznek a Szovjetunióról, emlékezzenek meg az igazi demokrata angol és amerikai tömegekről.

Duborovszky: Megemlékezik arról, hogy az MNSZ elődje a MADOSZ annak idején egyezséget kötött a román demokráciával, hogy a magyar nép felszabadításáért fog harcolni.

Kifejti, hogy méltatlan lenne az MNSZ-től, ha bizalmatlanságot tanúsítana azzal a román kormánnyal szemben, melynek élén Groza Péter áll. Kijelenti, hogy azoknak, akik még mindig imrédysta politikát folytatnak a reakció szolgálatában és két részre szakítással fenyegetik a népi egységet, nincs itt a helyük. „Mi azért jöttünk össze, hogy azokat a bajokat, melyek kiküszöbölhetők, kiküszöböljük és ugyanakkor hitet tegyünk arról, hogy a romániai MNSZ a demokrácia megvalósításáért, az itt élő összes népek felszabadításáért küzd, karöltve a román demokrata erővel és azzal a Groza Péterrel, aki március 6-ikán adta meg az igazi szabadságot az itt élő magyarságnak. Kéri, hogy a módosítástól tekintsen el az IB.

Palásti (Arad megye): Először is le kell szögezni, hogy az MNSZ milyen szervezet és kiknek a szervezete. E kérdésben a magyarságnak kétféle a véleménye. Egyik része azt hiszi, hogy ők elárulták a magyarságot, másik része a régi MADOSZ-ták és igazi demokrata magyarok, kiknek mi vagyunk a szervezete azt valljuk, hogy ha a román demokrácia ki tudott állni mellettünk a legborzalmasabb terror idején, akkor nekünk is ki kell tartani mellettük. Tehát az MNSZ IB-nek nem azoknak a magyaroknak a véleményével kell törődnie, akik ma ide futottak, holnap máshoz és annak idején nem tiltakoztak a zsidóüldözés ellen, Józsa Béla meggyilkolása ellen, kiknek fáj, hogy Imrédy csodaszarvasa nem sikerült. Tehát az MNSZ csak a demokrata magyar népnek a szervezete és ezek szempontjából, igen, nekünk jogunk van ezt a kiáltványt teljes egészében változatlanul elfogadni.

Borsi: A kiáltványt teljes egészében elfogadja. Az az érzése, akkor keltene bizalmatlanságot az MNSZ a magyarságban, ha a kiáltványt nem fogadná el. A romániai magyarság bizalma a Sztalin-Groza közt váltott táviraton alapszik és aki ebben nem bíz, annak nincs itt a helye. Bízunk a Groza-kormányban, amikor pár hónap alatt annyi eredményt tudtunk elérni, szemben a csehszlovákiai magyarsággal. A bizalmatlanság nem szép, főleg értelmiségeink részéről. Ha így megy, hová jutunk egy-két-öt év múlva? Nem lehet hat hónap alatt helyrehozni azt, amit száz év alatt elmulasztottunk.

Szabó István (Kolozsvár): Tudomása szerint a közeljövőben Groza Péter és Tildy Zoltán közt tárgyalások lesznek. Bízunk mindkettő becsületére, hogy ezt a kérdést a legigazságosabban fogják elintézni. Különbösen sem tartja illetékesnek az IB-t, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon a magyar nép nevében. Ez csak elébevágás lenne fent említett találkozásnak. Csatlakozik Csögör Lajos felszólalásához, kéri a bizottság kiküldését és bejelenti, hogy amennyiben ez nem történik meg, s a kiáltvány ilyen szövegezésben marad, lemond az IB tagságáról. (Több hang: Hallgasson, nem kíváncsi senki a véleményére.) Szabó István tiltakozik a leterrorizálás ellen, kijelenti, hogy tagja az IB-nek és joga van felszólalni.

Szalkai: A kiáltvány megszövegezését olyan világosnak látja, hogy csodálkozik, amiért alkalom adódott a vitára. Nagyon kevés és mérsékelt demokrata érzés kell ahhoz, hogy megértsük azt, ami itt alkalmat adott az ellentéteknek és elindította a vitát: a kiáltványnak az a pontja, amely hangsúlyozza az MNSZ IB és VB-jének álláspontját Erdély kérdésében. Ellene van minden érvek Erdély kérdésében, mely a bécsi döntéshez hasonlóan szembeállíthatná a két népet és háborút okozhatna. Nincs min vitatkozni. A mi nemzedékünk egész életét háborúban töltötte el és nem tehetjük ki ismételtlen nemzetünket háborúnak, mely teljes megsemmisítésünkhöz vezetne. Értsük meg, a román demokrácia, akár csak a magyar demokrácia azért küzd, hogy Erdély kérdése soha többé ne legyen probléma. Tudnunk kell, hogy mi csak olyan jelszavakat használhatunk, melyet a román demokrácia elbír. Felelősségünk van a magyar népünkkel szemben, melyet magyar uraink elárultak. Nem a román demokrácia a hibás, hogy sérelmeink vannak, hanem mindnyájan, mert nem támogattuk eléggé a román demokráciát és azok, akik nem tartják lehetségesnek a román demokráciával összefogva a román néppel megbékülni. Szégyennek tartja a bizottság kiküldését és ismételtlen hangsúlyozza, hogy a proklamációt teljes egészében elfogadja.

Barabás: Történelmi pillanatban állunk itt. Felelősek vagyunk a demokrácia jelenéért és jövőjéért. Kijelenti, hogy bízunk a nagy Sztalin marsall ígéréteiben, ő védelmezője lesz a mi

demokráciánknak és a szabadságnak. Bízunk Groza Péterben is, aki a román demokráciával együtt velünk harcol azért, hogy végre eljőjön a demokrácia igazi diadala. A kiáltvány szövegét végighallgatva és azon elgondolkozva az a véleménye, hogy mégis változtatni kellene a szövegen, mely végeredményben senki ellen nem irányul, de alkalmat adhat arra, hogy az MNSZ-szel való egységet megbontsa. Ha jól meggondolva és egységesen határozunk e tekintetben, akkor megőrizzük az egységet, a bizalmat magunkkal, az elnökséggel, az egész magyar néppel szemben.

Fejős: Mi ismerjük ezeket a történelmi filozófiákat, amit ide hoznak kifogásnak. Annak idején az illegális időből ismerjük, amikor a Maniu-demokrácia összefogott a Gyárfási Elemér demokráciájával, akivel nagyon jól értették egymást. Vannak köztünk emberek, akik állítólag hívei a demokráciának, de nem Grozának. Talán Maniuval? Nincs itt helye az ilyen demokráciának. Az új szövegezés sem érne semmit, mert az sem lenne jó.

Mikó Gábor (Kolozsvár): Úgy látja, hogy a kiáltvány állást foglal olyan természetű kérdésben, amelyben a MNSZ-nek nincs joga állást foglalnia. Ez külpolitikai állásfoglalást jelentene, mellyel semmiképpen nem ért egyet.. ez ellen tiltakozását jelenti be.

Molter Károly (Kolozsvár): Az az érzése, felesleges a vita. Az egész fogalmazási kérdés, kéri, hogy küldjék ki a bizottsághoz.

Csögör Lajos: Szövegezzék át bármiképp, a maga részéről elfogadja.

Balázs Péter (Kolozsvár): Ha még mindig akad, aki nem akarja megérteni, mit jelentett az a bestiális bécsi döntés, amely népünket és magyarságunkat a tönk szélére juttatta, az menjen ki az állomásra, hogyan néz ki. Az a szerencsétlen magyar paraszt és munkás, akkor rá fog jönni, mit jelentett, nincs szükségünk ilyen bécsi határra. Még mindig ilyen vitákon akadozunk, akkor el kell vetni magunktól azt a régi, demokrata és mondhatni kossuthi eszmét, hogy végre megteremthessük a Duna-medencei népek nyugalmát. Vagy azt akarjuk, hogy népcserével alkalmat adjunk a román reakciónak, hogy a magyarságot kidobja erről a földről?

Fodor István: Itt a határkérdésen fordul az egész vita. Csodálkozik, hogy erről vitatkozunk, amikor egyik gyűlésen leszögeztük, hogy Erdély Erdély népeie kell, hogy maradjon. Elvárja az értelmiségiektől, kik ha elvállalták a magyarság ügyét és hogy a MNSZ Intézőbizottságának tagjai legyenek, akkor ne is gondoljanak arra, hogy Erdélyt ismét ketté lehessen vágni. Mi Erdélyben az egész Erdélyt értjük, ezt az értelmiségieknek kellene tudniok legjobban és azt is fogjuk érteni a jövőben is. Nézzük meg ki itt az ellenzék. Nézzük meg azt a részt, akik teljesen szívükön viselik az erdélyi magyarság sorsát: azok a haladó szellemű demokrata munkások, akik vállalták, hogy mindig meg fogják állni a harcot tűzön-vason keresztül. Előbbiek munkáját nem tűrhetjük tovább. Be kell jelentenünk a haladó szellemű értelmiségieknek, jöjjenek velünk, szívesen látjuk, ne akadályozzanak munkánkban, hanem támogassanak.

Csiki György: Egyik előző felszólaló az aggodalmának adott kifejezést, nehogy ezen kiáltványon keresztül kettétörjük a MNSZ vezetőségének egységét. Logikus, szép, tudja, hogy az int. biz., amikor ezzel a kiáltvánnyal jött, nem azzal az intencióval tette, hogy a vezetőség egységét kettétörje. Emlékszik, amikor megtörtént a bécsi döntés. Azok az emberek nem voltak fellázadva és felháborodva, hogy -ami először történt meg -Erdélyt kettévágták. Ha még egyszer megtörténne Erdély kettévágása, akkor nem lennének árulói a magyarságnak? Akkor miért nem fogadjuk el e kiáltványt, presztízskérdésből? Vagy azért, mert nem felel meg nekünk politikai szempontból, amit az MNSZ végrehajtó és intéző bizottsága élénk tár? Azért jöttünk ide, hogy az ország magyarjainak ügyét és baját megtárgyaljuk, egyes országos kérdéseket vagy pedig civódva váljunk el? Munkás szemmel nézzük a dolgokat, praktikusán oldjuk meg a kérdést és ne filozofáljunk, mert az tendenciózus kerékkötés. Nincs mit vitatkozni. Utána kellene nézni, hogy a döntés a mi vagy a közgyűlés feladata. Minket választott meg a közgyűlés, mi vagyunk a felelősek.

Kovács Andor: Jönnek egyesek, hogy milyen hatalmas felelősséggel tartozunk. Igaz. Ennek a felelősségnek a tudatában voltak akkor is, amikor az illegális időkben a MADOSZ volt az egyedüli szerv, amely tiltakozott a hitleri döntés ellen. Miért nem emelték fel akkor tiltakozó szavukat? Ezt az IB-t a demokrata magyar nép küldte ide. Ez a bizottság hivatott arra, hogy felelőssége tudatában határozzon és döntsön.

Kovács Elek: Nagyon sajnálja, hogy a MNSZ IB-ában vannak olyanok, akik nem ismerik a magyar dolgozók programját, a MADOSZ-t és mégis vállalják a szerepet. MADOSZ programja nem változott, sokszor hozta nyilvánosságra, hogy a határ ide-odatologatásával a magyarság sorsa nincs megoldva és mint ilyen szerv nem is foglalkozunk ezzel a kérdéssel. Kívánságunk inkább az, hogy ne legyen határ, mely elválasztja a magyart. Úgy tudja, hogy a bécsi döntésen és azon, hogy Groza idejében Észak-Erdélyt Romániához csatolták, már túl vagyunk. Az az érzése, aki a kiáltvány ellen volt szívesen venné a határ ide vagy oda való ismételt tologatását. A probléma világos: a magyar-román kérdés nem határkérdés, hanem a határok feloldása. A kiáltvány ellen semmi kifogásolnivalót nem talál, minden a szíve szerint van, csupán megállapítások, melyek nem újak és nem veszélyeztetik a magyarság érdekét. Ha tagjaink 50 %-át is elveszítjük, akkor is sikerülni fog programunk, garanciánk erre a Vörös Hadsereg, mely minket ebben támogat.

Czikó Lőrinc: Legyünk nyíltak, külpolitikáról van szó. A három nap alatt itt észrevettük, kik voltak állandóan az ellenzékiek. Aki a bécsi döntést újból kívánja, gondoljon a bukovinai csángók sorsára, akik teljesen megsemmisültek, mert hol a horthysták mészárolták le őket, hol a szerbek. Valószínűleg újból ilyenféle döntést kívánnak. Örvendene, ha minél előbb megtörténne a találkozás Tildy Zoltán és Groza Péter közt. Éppen Groza volt, aki a magyar és szerb. barátságot összehozta. Sokkal kényesebb volt a szerb-magyar kérdés, mint a magyar--csehszlovák kérdés. Ne legyen határ és útlevélkényszer azoknak, akik Magyarországra szeretnének menni, vagy onnan ide akarnak jönni.

(Név hiányzik): Az a véleménye, annyit beszéltünk már, hogy el is felejtettük, mit akarunk tulajdonképpen. Már augusztus 23-án kijelentettük, hogy a bécsi döntés semmis és így már akkor vállaltuk a népszerűtlenséget. Ugyancsak harcoltunk a Groza-kormányért és továbbra is harcolunk és vállaljuk és elfogadjuk, hogy e bizalmat tovább folytatjuk, nem ellene, hanem mellette, benne 100%-osan megbízunk. (Taps) Azt hiszi azonban, hogy korai ez a taps. Ez a politikai programja az MNSZ-nek, amit vallunk még továbbmenően is, ellenben az MNSZ VB meg kell hogy válogassa azokat a politikai eszközöket, mellyel a szervezetet és a romániai magyar népet vezeti. Éppen most győztünk meg arról, hogy tömegeink nagy része nem sorakozik fel mellettünk, kérdést tesz fel a VB-nek. Mielőtt feltenné, ellene van Csögör indítványának, mert mi szövegezési hibát nem találtunk, de időszerűnek és célszerűnek tartjuk és éppen most, amikor ezekről a szervezeti gyengeségekről meggyőződhetünk, most alkalmasnak találja-e, hogy a kiáltvány nyilvánosságra kerüljön és nem volna-e helyesebb, ha az ebben foglaltakat határozati javaslatunkban mondanánk ki. Nem mondanánk mást, mint amit eddig is vállaltunk. Határozati javaslatunkba belefoglalhatnánk anélkül, hogy külön kiáltvánnyal forduljunk az ország magyarságához.

Krajnik: A 3 nap alatti beszámolókból azt hallottuk, hogy szervezeteink gyengék, hogy a tagok nem sorakoznak fel. Ennek oka az is, hogy olyan IB tagjaink is vannak, akik csak színleg tartoznak közénk. Ha ez nem lenne, akkor a sok vita elkerülhető lett volna. Most látja az idejét annak, hogy az int. bizottság távoztassa el soraiból azokat, akik azért élnek Sztalin és Groza nevével, hogy félrevezessék azokat, akikkel együtt dolgoznak. Már aug. 23-án semmisnek mondtuk ki a bécsi döntést és harcba szálltunk mindazokkal, akik arról álmodoznak, hogy az megismétlődik.

Lőrincz László: Azt kéri, csak azok kérjenek szót, akik ellenzik, hogy a gyűlés hamarabb befejezhető legyen.

Bálint András (Kálnok): Nem azért jött, hogy politikai szónoklatot tartson. Úgy érzi, egyik tagnak sincs jogában, hogy a másik munkáját kritizálja, mert minden községnek, megyének megvan a saját kiküldöttje. Ez a kiküldött pedig felelős megyéjének, községének a történetéért. Azt kell eldöntenünk, illetékesek vagyunk-e mi, vagy a közgyűlés hivatott e kérdésben dönteni.

Szabó Pál (Arad): Itt Észak-Erdélyben úton-útfélen azt hallja, hogy az itteni magyarság nincs felszabadulva, csak a dél-erdélyiek. Itt meg is látszik ennek a nem-felszabadulásnak a szelleme. Itt az országos értekezleten hallja, hogy az egyes szervezetekhez nem iratkoznak be, tagok nem fizetnek tagdíjat, elmaradoznak. Ez mind annak a következménye, hogy olyan vezetők állnak a megyék és falvak élén, akik Bocskay-sapkával járnak és abban reménykednek, hogy a határt megváltoztatják és őket visszacsatolják nem a demokrata, hanem az Imrédy-szellemű Magyarországhoz. Amikor Észak-Erdélyben a taglétszám csökken, Dél-Erdélyben napról napra emelkedik. A dél-erdélyiek érzik is a felszabadulást, nem úgy, mint az észak-erdélyiek, akik úgy értelmezik ezt, hogy a másik nemzetiségein uralkodhatnak. Ahogy dél-erdélyiek a falvak lakosságát a 25 éves elnyomás alól felszabadítottuk, meg tudjuk győzni arról, nincs értelme rajongani és fájón vágni azokért a színekért, melyek vérözönbe kergették emberek százezreit. Meggyőzték az ottani magyarságot arról, ne követeljék a magyar szint, amikor évek múlva amúgy is csak egy szín lesz. A májusi országos kongresszus megválasztotta a 100-as IB-t, utóbbi pedig a végrehajtó bizottságot. Belénk a kongresszus bizalmi fektetett, ez pedig a VB-be. Most megrendült a bizalmunk, hogy új bizottságot akarunk kiküldeni, mely tanulmányozza a kiáltványt? Ez azt a látszatot keltené, mintha új végrehajtó bizottságot akarnánk választani. Egyet szögezzünk le, a kongresszus megbízott bennünket, mi a VB-t, hogy nem Imrédy, Szálasi vagy Horthy propagandával intézzük a romániai demokrata magyarságnak a sorsát, hanem népünk fiai intézik azt és ezek - hisszük még életük árán is segítik a román demokráciát magyar demokrata erővel kiépíteni. Azok, akik olyan kijelentéseket tesznek, hogy ha nem viszik keresztül, amit ők akarnak kilépnek az IB soraiból, lépjenek, akad helyettük száz más.

Fodor Pataky Ádám (Kolozsvár): Az a gondolat fojtogatta, ami a mai értekezleten sokszor felvetődött, hogy ki vagyunk téve annak, különösen egyesek szerint és valószínűleg átmeneti időre, hogy nem lesz többé szimpátiánk a tömeg előtt, vagyis a tömeg nem fog követni. Ahogy erről gondolkozott, eszébe jutott, hogy amikor a világhatárát behatolták és idegen földre, idegen érdekekért vitték elpusztulni, két kézzel kapaszkodott beléjük, hogy értsék meg, a pusztulásba viszik, elárulták őket; nem követte a tömeg, egyedül maradt. Továbbmenően olyan helyre vitték őket, ahol a pokolnál is rosszabb és azt igyekeztek nekik magyarázni, hogy minden zsidó hazaáruló. Még akkor sem vesztette el a fejét. Akkor is tudta, hogy eljön az idő, amikor neki lesz igaza. Az az érzése, hogy az MNSZ ebben a proklamációban nem is mondott újat, ez folyománya annak a következetes, egyenes politikának, melyet a magyar dolgozók szövetsége sokkal nehezebb időben, mint amilyenben vagyunk, keresztülvitt, továbbra is szilárdan kell, hogy megértsük. A maga nevében is arra kéri az IB-t, hogy valóban, ahogy megnyilatkozott, a vitát zár, a le. A proklamációban benne van, hogy a magyar-román kérdés nem határkérdés, hanem a határok feloldásának a kérdése. Amikor a Szovjetunió nemzetiségi politikáját beváltotta és a nehéz időben is megvédett minket, akkor egyetlen ember sem volt köztük, aki kétségbe nem vonta azok állítását, akik a szovjetről hazugságokat állítottak. Ezért azt kívánja hozzáfűzni még a proklamációhoz, hogy egy mondatban hangsúlyozzuk, hogy az erdélyi magyarság elsősorban a Szovjetunióban bízik; mely tartós világképét akar.

Mozsár András: Általában a kiáltvány két pontját kifogásolták: egyik az erdélyi határkérdés, másik Groza miniszterelnök neve. Ez a két Erdély harcát veti fel. Tisztában kell

lennünk azzal, mit jelent, ha újból határkérdéseket, újból neveket vetünk fel. Nem egészséges politikája az MNSZ-nek, hogy ezeket a kérdéseket feszegeti. Tudja, mint az előtte szólalók is említették, itt újat nem mondunk, az MNSZ már a kezdet kezdetén leszögezte álláspontját. A maga részéről teljes egészében elfogadja a kiáltványt.

Dávid Sándor: Most jön rá valójában, hogy úgy a gazdasági, mint a többi bizottságot miért támadták ma olyan tudatosan. Talán azért támadják a gazdasági bizottságot, mert nem járult hozzá az ország újjáépítéséhez úgy, ahogy kellett volna. Ezzel nem kritikát akarnak gyakorolni a munka felett, hanem kompromittálni akarták az MNSZ-t azzal, hogy nem szolgálja a magyar érdekeket. A háromnapos értekezlet után csak az aug. 23-án hozott határozatokat akarjuk felfrissíteni, amit vallottunk és vallunk. Itt azzal hozakodnak elő, hogy történelmi pillanatokot élünk. Igenis tisztán látszik kibontakozni az, hogy kompromittálni akarják a szovjet szövetséget Erdély kérdésében, amely nyíltan, becsületesen kiáll a nemzetiségi kérdés mellett. Azt a zászlót, amelyet aug. 23. előtt illegálisan használtunk, ma nyíltan kibontjuk és Erdély kérdésében és a nemzetiség kérdésében a román demokráciával közös az utunk és a fasiszta maradvány kiirtásában. Zászlónkat magasan fennhordjuk ma is, mert megalkuvás, meghátrálás nincs előttünk.

Ambrus: Az a kérdés merült fel, hogy az MNSZ IB által kibocsátott kiáltvány nem időszerű. Ez a kérdés most nagyon is időszerű, amikor az erdélyi magyarság reprezentánsai összeültek megtárgyalni, hogy az erdélyi magyarság érdekeit milyen formában tudjuk megvédeni, és lefektessék az új irányvonalat. Éppen ezzel a kiáltvánnyal kell megerősíteni azt a szimpátiát, amit a Groza-kormány Magyarországon kiváltott, továbbá amelyet Rákosi üzenete Erdélyhez kiváltott, amelyben felhív a román demokrácia megerősítésére, amelyen keresztül a magyar demokrácia is megerősödik. Az egyetemes magyarságnak léte vagy nemléte forog kockán és attól függ, hogyan sikerül megvalósítani az ún. Duna-völgyi népek szabad államát. Ez a kiáltvány ennek a célnak az első lépését szolgálja. Fel kell számolni azt a határt, mely szétválasztotta népünket. E határnak nem választónak kell lennie a magyar és román nép közt, hanem összekötő kapocsnak, amelyen keresztül felépülhet a Duna-völgyi népek szabad hazája.

Juhász Lajos: A bécsi döntés alkalmával azok, akik ott maradtak úgynevezett népszerűtlenségen mentek át. De ma bebizonyosodott, hova vezetett a bécsi döntés, a békéhez-e vagy a háborúhoz. Itt arról van szó, hogy a külföldi reakciók és a soraink közti reakciók szét akarják rombolni az egységre törekvő munkánkat. Nézzünk szét a Szovjetunióban, mely megmutatta, hogyan élhetnek testvériségben a különböző nemzetek, vagy Angliát nézzük, mely a népeket gyarmatosítja és Görögországban a fő fészket támogatja, vagy Titót, aki nemzetiségi egyetértést akar megvalósítani. Fölösleges idővesztésnek tartja a kiáltványt teljes egészében el nem fogadni. Vezetőinkben teljes bizalmunk megvan, ők tudták, mikor kell szőnyegre hozni ezt a kérdést. Azért hozták most, hogy sokan, akik ábrándokban élnek, ébredjenek fel.

Szepesi Sándor: Két történelmi tény ragad ki. A bécsi döntéskor szeptember 3-án a börtönben ültek MADISZ-isták és onnan hallották a hatalmas tüntetéseket, szívszorongva várták, mi történt és már akkor a börtönben tudták és leszögezték, hogy Erdély sorsa meg van pecsételve, mert ha a bécsi döntés megvalósul, azért mindkét népnek a vérével kell fizetni. Másik pillanat 1945. év február, amikor a havas vagon oldalán küldötte le Nagyváradra az ODA erdélyi központjának bizottsága. Lehetetlen helyzetet talált Nagyváradon. Mindenki azon volt, mikor csatlakoznak vissza Magyarországhoz. Ilyen helyzet mellett kellett Nagyváradon hatalmas gyűlés előtt leszögeznie, hogy két utunk van: vagy vállalja Bihar népe azt a szerepet, mely össze kell hogy kösse a két népet és békét teremtsen a két nép közt, vagy nem vállalja. A nagygyűlés vállalta. A kiáltvány nem mai probléma. Rég tudta, hogy az ilyen formában kell hogy bekövetkezzék. Azt is tudja, hogy a legnehezebb időkben mindenki (még az ellenzékiek is) mellette állt, mert azt remélte, hogy ezzel a szövetséggel ki tudja vezetni

kátyúba jutott szekere a kátyúból. Azóta világszerte olyan reakció vetette fel a fejét, amely befolyásolja az itt élő reakciót is, mely igyekszik e szekérbe belefogódzkodni abban a reményben, hogy az ő kiváltságos helyzete továbbra is ezen keresztül biztosítva lesz. Nem népe fájdalma, hanem az ő egyéni, jól meggondolt érdekét kívánja szolgálni. Felszólalónak nem számít semmi, csak magyar népe sorsa és e nép sorsáért való küzdelmet, áldozatot akkor is vállalt, amikor ezért börtön és kínzókamra jutott osztályrészül. Továbbra is vállalja ezt, mert tudja, meghatározott út ez és ezen az úton jutunk el népünk felszabadításához. Azon csodálkozik, hogy az értelmiségiek, kiknek jobban kellene ismerniök a történelmet, mint ők, egyszerű munkások, a tanárok, akik az iskolákban a katedrákon történelmi távlatokban tudnak beszélni és ma egyáltalán nem tudnak történelmi perspektívákat maguk elé képzelni. A társadalmak fejlődése, megváltozása soha nem ment máról-holnapra, miért kívánják, hogy éppen máma legyen és történjen az meg. Komolyan nézzenek szembe a kérdésekkel, mert azok, akik ellenségei az olyan társadalmi fejlődésnek, ma is azok és ha azok, akkor el kell őket gázolni. Ma délelőtt - és ez bizalommal kell hogy eltöltsön és erőt kell hogy adjon - Szenkovits Sándor az Országos Szaktanács főtítkára mondta el, nem állunk egyedül a harcban, 65-75 millió munkás harcol a népek felszabadításáért minden időben. E népek csoportjába tartozunk mi is. Tehát nézzük meg jól a kérdéseket, mert ez a harc nemcsak a mi harcunk, hanem a világ 75 millió munkásának a harca, a felszabadulni vágyó sok milliós gyarmati népek a harca.

Horvát Ilona: Teljes egészében elfogadja a VB kiáltványát.

Imecs: Attól tart, ha ez a kérdés olyan nehezen ment idebent, a közgyűlésen még nehezebben fog menni. Azt tanácsolja, hogy ezt a kérdést előbb jobban vitassuk meg, esetleg adjuk ki az újságban és a testvérszervezetek véleményét is kérjük ki. Helytelen lenne, ha ez szervezetünk összeroppanásához vezetne.

Szőcs András: Értelmiségi, nem akart felszólalni, de mivel az értelmiségieket támadás érte, kötelességének érzi felszólalni. Az a kérdés, hiszünk-e a demokráciában, tudjuk-e mi az, mert itt ma ismételték régi dolgokat. Tudjuk-e mi a demokrácia, tehát szembe akarunk-e szállani azzal a magyar reakcióval és sovinizmussal, amellyel szemben harcolni kell és le akarjuk leplezni azt a folyamatot, amely a lelkeket most állítja szembe az igazi és tiszta demokráciával. Legalább az NSZ számoljon le a reakcióval és sovinizmussal. Az MNSZ természetesen harcos szervezet, tehát neki nyíltan és világosan színt kell vallania és kint is színt vallunk mindenkivel szemben, hogy tudjuk, ki áll a demokrácia alapján, ki akarja a valódi demokráciát megvalósítani és a demokráciát és a Groza-kormányt támogatni. Mert hogyan lehetünk mi őszinték, ha félszeggel Budapest és félszeggel Bukarest felé nézünk. Akkor színjáték lenne az egész MNSZ. Tehát ha egyik oldalról kérdéseinket próbálnánk megoldatni, de nyitott ajtónkat hagynók a másik felé, tehát nem volnánk őszinték, becsületesek, nem volnánk méltóak az MNSZ által hirdetett demokráciához. Általánosítani nem lehet, mert vannak értelmiségiek is, mint felszólaló, - akik a kiáltványt elfogadják és üdvözlők.

Kuti Pál (Nagyszeben): Amikor Nagyszebenből Marosvásárhelyre érkezett, az a kósza hír járt itt, azért gyűlt össze a száztagú intézőbizottság, hogy Erdély sorsáról döntsön. Mi akkor döntöttünk Erdély sorsáról, amikor a nagy szovjet barátunkba és a Groza-kormányba helyeztük teljes bizalmunkat, és a Groza-kormány megadja az itt élő népek teljes jogait. Akkor nem lehet visszakívánni a bécsi döntést azoknak a magyaroknak, akik a románokat terrorizálták, Dél-Erdélyben pedig a románok terrorizálták a magyarokat. A nagyszebeni magyarok nevében azonosítja magát a proklamációval. Elég vér folyt nagy uraink vezetése mellett és most hallgassunk munkás és iparos vezetőinkre. Célunk megnyerni azt a becsületes, demokrata román népet, amely tiszteletben tartja a román demokráciát. Észak-Erdélyben olyan egyének kerültek az MNSZ-be, mint elnökök, titkárok, akik nem állják meg

a helyüket, csak a börtönökben. A magyar munkást még egyszer nem lehet félrevezetni, mint a múltban.

Szőcs Béla: Nehéz ez a kérdés. Ebből származnak a viták is. Kétségtelenül igen nagy felelősséggel tartozunk. Nagyon népszerűen ez a kérdés és mégis szembe kell nézni vele, mert ez nem határvizsgálás, hanem a demokrácia kérdése. 1939-ben, abban a nagy revíziós hullámban is megtartotta a MADOSZ az álláspontját, és antirevizionista lévén itthagya a tömeg nagy része akkor is. Most is számolni kell ezzel. De a történelem igazolni fog, mint ahogy az 1939-es álláspontot is igazolta. Ha akkor a dolgozó tömeg melléjük állt volna, legalábbis elkerülhető lett volna a háború. Ez kell hogy megszabja álláspontunkat és ebből kell leszűrni a határozatunkat. Újra megismétlődhetik a történelem, ezt láttuk évszázadokon keresztül. Mi a haladás útján vagyunk. Ez a kérdés ma nemcsak erdélyi - hanem nemzetközi kérdés is.

Itt ütközik össze és élesedik ki a reakció harca Délkelet-Európában. Amint Luca és Szentkovits is ismertette, a háború tűzfészkévé akarják ismét tenni e területet. Szőcs Béla tudja, mivel kell szembenéznie és szembe fog nézni még akkor is, hogyha itthagya nagy része annak a tömegnek, kik politikai éretlenségük miatt tegnapelőtt imrédysták voltak, azután nyilasok, mert érdekeik így kívánták meg. Bízunk abban, hogy ezek bármilyen krízis idéznek elő, a szervezet át fogja tudni hidalni. A vitára azonban vigyázni kell, ne személyeskedjünk, ne vádaskodjunk, hanem keressük meg azt a módot, lehetőséget a vita mellett, mert nem kétséges a kiáltvány elfogadása hogyan tudjuk a legjobban, legkönnyebben, legeredményesebben megértetni odahaza a szervezeteinkkel.

Benedek: Viták hangzottak el, melyeket el kell távolítani. A reakció szüleménye, mely máma máshol is megnyilvánul. Nagyon szép és helyes, hogy itt szint vallott pár testvérünk esetleg meggyőződésből és nagyon helyes, hogy a testvérek rámutattak a kérdésekre. Itt már felvetődött az is, hogy kik is vannak az intéző bizottság tagjai közt, mert megtörtént Háromszék megyében olyan is, amit demokratikusan gondolkozó ember nem tesz, hogy az egyik intéző bizottsági tagunk Háromszék megyében aug. 12-én a Groza-kormányt kompromittáló kijelentéseket tett, melynek visszhangja hozzá is eljutott. Az illető neve Sáska, Kézdivásárhelyen. Pl. felvetődött az a kérdés, hogy nem jók az instruktorok, mert nem bírják a nép szimpátiáját. Nem jók, mert olyan dolgokkal, programmal jönnek ki, melyek nem rokonszenvesek a reakciók előtt. Kéri a konferenciát, a kiáltvány szövegét teljes egészében fogadja el.

Vargacsik Lajos: Sokan önálló Erdélyt kívánnak, sőt vannak, akik egyenesen Horthy vagy Szálasi Magyarországhoz akarnak csatlakozni a történelem kerekével szemben, amely mindig előre megy és hátrafelé nem. Nem hozhatunk egyetlen határozatot sem. Nézzük meg azokat a kérdéseket, amelyek minket a legjobban érdekelnek. Egyetlen célja van általában minden népnek, tehát minden földművesnek nemzetiségre való tekintet nélkül, valamint a munkásnak, hogy harcoljon az igazi ellenség: a fasiszta hordák ellen, akik a legnagyobb bajt hozták az emberiségre. Ha ezt a közös ellenséget legyőztük, biztosítjuk népünknek, saját magunknak a közös demokráciát. Ha valamely országban demokrácia van, az mindenki számára egyforma kell hogy legyen. Tehát mindegy az, hogy angol, török, francia vagy bármilyen nemzetiségi demokrácia is, mert a demokrácia minden népnek egyenlő jogokat kell hogy biztosítson. Azonban itt sem akarunk megállni. Ma a demokráciát csupán azért akarjuk biztosítani, hogy elérjük később céljainkat és hogy biztosítsuk a demokrácia igazi tömegének a nép által felépített szebb, jobb, új, becsületesebb társadalmak felépítését, amely nem más, mint a munkások által felépített, munkások és parasztok szabad társadalmá. Ha önálló köztársaság kimondásával jönnénk, esetleg kárára lennénk a gyenge román demokráciának, ezzel szemben erős védőfalat építenénk Romániában, Maniuék jönnének uralomra, elzárnánk a Szovjetunió határát. Nem szabad a kultúrának és mindenféle demokrata irányzatoknak útját elzárni egész Európa többi országaitól, tehát éppen ezért a

Szovjetunió célja az, hogy elsősorban a saját szomszéd államaiban biztosítsa a demokráciát, annál is inkább, hogy ez a demokrácia továbbterjeszhető legyen az egész világon. Nem pártolhatjuk az angol imperialista demokráciát, hanem csak a munkások és parasztok által felépített igazi munkástársadalmat. Ennélfogva az a véleménye és az kell hogy legyen minden igazi demokrata véleménye, hogy támogassuk a vezetőség által lefektetett irányelvet.

Elnök felkéri a megjelenteket, hogy mielőtt szavazásra kerül a sor, mindenki távozzék, csak az IB tagok maradjanak a teremben.

Kurkó Gyárfás: Kötelességének tartja még egyszer felolvasnia kiáltvány szövegét, hogy jobban megértsük, azután szavazásra bocsátja. Hiszi, hogy a demokrata szervezetünk nem lehet elfogult az ellenvéleménnyel szemben sem. Hogy politikai kiáltványunk megszületett, az nem egyhangú vagy egy személy által javasolt vélemény. A VB igen sokat vitatkozott felette. Ha mi kimerítő vitával szövegezzük meg minden egyes szót, akkor természetes, hogy százas bizottságunknak is van véleménye és ezért ragaszkodott ahhoz, hogy mindenki, aki hozzá akar szólni, tegye meg megjegyzését, azt azonban megállapította, hogy egyszeri átolvasással nem figyeltük meg mindenhol, és sokan félreértelmezik. Ezért még egyszer felolvassa és azután megszavaztatja azt, hogy szövegező bizottságot nevezünk-e ki, vagy nem és hogy ki van mellette, vagy ellené. - A kiáltvány szövegét ismételtelen felolvassa.

Csőgör Lajos: Kijelenti, hogy első felolvasás utáni véleményét a második felolvasás után visszavonja és a kiáltvány szövegét teljes egészében elfogadja. Még annyit tesz hozzá, ha módot adtak volna arra, hogy nyugodtan elolvassa, első felolvasás után elfogadta volna.

Kurkó Gyárfás: Az egész ügyet parlamentáris formában kívánja elintézni és így is fejezi be. Minden feszélyezettség nélkül álljon fel, aki ellene van.

Ellenzék: 1 személy.

Mellette van: 52 személy.

Nem szavaz: 2 személy.

A 11 VB-tag mellette foglalt állást.

Csákány Béla: Megállapítja, hogy összesen 69 IB-tag jelent meg a VB-tagokkal együtt.

Kurkó Gyárfás: Pár szóval kíván hozzászólni megnyugtatóképpen azokhoz, akik aggodalommal figyelték ezt a kiáltványt. Ma igen sok sérelmet és alapos sérelmet említettek meg a felszólalásokban. És ezek a sérelmek pontosan ebből a rövidlátó politikánkból származtak, mely azt hitte, hogy a határ ide-oda való tologatásával meg tudjuk szüntetni a bajokat. Hogy ma CASBI-ről annyit beszélünk és az állampolgárságról, hogy nincsenek iskoláink, tanítóink, minden ebből a politikából származott és az, hogy Dél-Erdélyből el kellett menekülni ide, innen pedig vissza Dél-Erdélybe, most itt a házunkat elveszik, ott nem adják vissza, melyet ha mi most nem tudnánk újra megismételni. Elhangzott már a gyűlés megkezdésekor, hogy a mi politikai álláspontunk határozott, nyílt, egyenes, minden további utógondolat nélkül. Öszintén mondja és ezt fogja vallani a jövőben is, hogy mi a román demokráciával szoros testvéri együttműködésben akarunk dolgozni. Mi akarunk lenni a kapocs a két nemzet szövetségre lépése közt, úgyszintén a Szovjetuniótól várjuk azt a támogatást, mely nemcsak a mi kérdéseinket tudja megoldani, hanem az egész világ haladó demokráciájának és elnyomott népeinek komoly garanciája, előharcosa. Amikor ezt itt kifejtette, azt a kiáltványt tükrözte vissza politikai beszámolónk, és a beszéd a mai lapban meg is jelent. Hogy újból ne essünk olyan máról-holnapra látó politikába, azért tartottuk és tartjuk szükségesnek, hogy ma, éppen akkor, mint ahogy egyik testvérünk mondotta, a reakció most csap össze a demokráciával. A nemzetközi reakció éppen itt, a Duna-medence kis népeit választja tűzfészeknek, világosan és nyíltan kifejezhesük azt az óhajunkat, amit eddig is vallottunk, hogy szövetséget akarunk a Duna-medencében élő összes kis nemzetek közt. Ebből származik tehát a kiáltvány, nehogy elszigetelődjék, hogy a reakciónak újabb talajt biztosítson. A fasiszta fészek eltüntetésére újból egy egészséges ország helyett tizet hozzanak létre, és azt rángassák, amint nekik jól esik, hanem a történelem folyamán

állandóan támadásnak kitett, odadobott népek végre saját sorsaik felett, saját maguk döntsenek, minden külső imperialista politika beavatkozása nélkül. Ezért ma kiállunk és kiáltjuk, hogy az a politika, amit a múltban folytattunk, az az ellenkezője volt akaratunknak. Hogy hova vezetett, azt a mai értekezleten is lehetett tapasztalni; utóízét: nyomor, könny, szerencsétlenség, földönfutás, lakáshiány, hidak összerombolása stb. Ma, amikor leszögezzük álláspontunkat, ebben a történelmi pillanatban is, mindennek a figyelembevételével tesszük meg és tettük meg ezt a lépést és ha akadnak magyarok az országban, akik azt hiszik, hogy jobb egy áttelepítés, amit előkészítettek és amiről tudomásunk van és éppen az ellen kellett leszögeznünk álláspontunkat, akkor az út nyitva áll előttünk, akkor egész nyugodtan szedhetik 450 kg-os csomagjaikat és átmehetnek arra a Magyarország és Románia közt. Arról biztosíthatják testvéreink az egész romániai magyar demokráciát, hogy a felelősséget, ahogy a múltban vállaltuk, vállaljuk a jövőben is, és hogy ezzel tettük meg és tesszük meg azt a lépést, amellyel a nyomorból akarjuk kiemelni népünket, amellyel pont azt fogjuk elérni sokkal rövidebb idő alatt, amiért tudatlanságánál fogva vágyódik, a teljes nemzeti felszabadulásért és teljes gazdasági boldogulásért, felemelkedésért és kultúrájának saját anyanyelvén való működéséért. Ezzel be is fejezzük mai megbeszélésünket és nem tudjuk, hogy most már folytassuk-e a beszámolókat, vagy megnézzük az ifjakat is.

Csákány dr.: Szócs Bélát bízta meg, kérdezze meg a villanytelepet. Ha van villany, talán bízzuk meg a VB egy tagját, hogy az IB két-három tagjával az ifjúsági estélyen képviseljen minket, jelentse be, hogy munkánkat folytatjuk.

Szócs Béla: Felkéri az IB tagjait, menjenek le a kultúrpincébe vacsorázni. Egyben bejelenti, hogy reggel 4-ig lesz villany. Az IB 1/2 órás vacsoraszünetet rendel el, majd utána a gyűlést folytatja.

4.

Luca László beszéde

Vannak dolgok, amik sérelmek, amit a múltban nem lehetett megoldani. Az MNSZ átváltoztatja magát panaszírodává. A román népnek is vannak sérelmei. A román munkásságnak is összébb kell húzni a munka derékszíját, hogy ki tudjunk vergődni ebből a nyomorúságból, amit a fasizmus, a szálásizmus hozott ránk. Meg kell szenvedni a népnek a háborúért, nem volt a nép egységes, nem tudott ellenállni a fasizmusnak. Meg kell fizessünk, nem egy könnyű dolog és ha tényleg ismernék testvéreink, a munkásság, a földművesség a mai helyzetet Magyarországon, meri itt a háború jobban pusztított, mint Romániában, jobbra megértenék, hogy nem szabad csík a saját dolgainkat nézni és ne kapcsolódjunk be az általános helyzetbe.

Ennek a román népnek is vannak sérelmei, van egy jóindulatú kormány, mellyel szemben áll egy csomó reakciós gazdasági ellenállásával, gazdasági szabotálásával. Könnyű kiabálni, hogy nincs pénz, ugyanakkor abban a bankban liberálisoknak kiadnak kölcsönt, de nem adnak kölcsönt a termeléshez, a város gazdasági életének újjáépítésének szükségletére, hanem kölcsönöket adnak fekete ügyben, börzespekulációba fektetik bele. Feketén szerzik be az árut és feketén hordják ki az országból és a munkásságnak, amely várja helyzetének javulását, nem segítenek megjavítani helyzetét. Esetleg azzal lehetne javítani a helyzetén, ha minden spekulánst felakasztanának. Úgy gondolják, akkor nem lesz több feketéző. Ha a munkásság éber az üzemben, ha a gyári bizottság nem fog összejátszani a gyárossal és nem együtt fognak feketézni, akkor hamarabb meg fog oldódni a kérdés.

Csak úgy lehet megoldani a termelés fokozását, ha az egész munkásság támogatja. Van egész sor nehézség: szénhiány, petróleumhiány, szállítási nehézségek. A háború tönkretette a

vasutakat, a hidakat. Vannak nehézségek, melyek megoldása áldozatot kíván és ilyen nehézségek közt nem tudjuk befejezni a munkálatokat Kolozsvárt, mert 130 millió kellene és csak 60 milliót kaptunk a kormánytól tegnap, a többi később adja. 600 millió kell Marosvásárhelynek, melyből 60 milliót kapott. A kormány minden nehézség dacára igyekszik, nem tudja a nép milyen körülmények és áldozatok között. Nem kell azt nézni, hogy 10 román tanító megkapta a fizetését és a magyar nem, hanem hogy élnek a magyar középiskolák és egyetemek, akkor tudjuk csak megbecsülni azokat az áldozatokat, amelyeket a kormány hoz, hogy megvédje a magyarság kultúráját és fejlődését.

Én határozottan merem állítani, Magyarországon ebben az esztendőben nem lesz annyi magyar iskola, amennyi volt, de mi akarjuk, itt meglegyen, amennyi volt. Nem lehet így beállítani a dolgot, ha Észak-Erdélyt nézzük, a régi magyar uralom alatt, a románság kulturális fejlődése sokkal hátrább állt, mint a magyarságé. Egyetlen román sem kívánja, hogy legyen Szatmáron 14 középiskolája, mint a magyaroknak, hanem csak azt, hogy 5 tudjon működni. Mindig meg kell néznünk a másik oldalt is, hogy áll a helyzet. Ne hallgassanak arra, hogy innen-onnan jönnek különböző dolgokkal, mert sok esetben a provokációk onnan jönnek, hogy kompromittálják a román kormányt, a demokráciát, hogy elszakítsák a népet attól a demokráciától, amit mi folytatunk. Az MNSZ csak jött a követeléssel és nem mondhatja senki, hogy nem hozott teljes támogatást a pártunktól, a központi vezetőségtől, mert mindig megkapta a támogatást. De ugyanakkor várja az MNSZ és mindig fél attól, ha nem csinálunk meg valamit, elszakadnak a tömegek. Azért, mert az MNSZ politikailag a kérdésnek nem tett eleget, a tömeget nem világosítja fel az eredményről. Vegyük csak most az egyetemet, a kántor fizetését. Tekintettel arra, hogy az inkasszáció nincs meg, a tanítók nem kapnának fizetést, a pénzügyminiszter előleget ad olyformán, hogy megkapják a rendes fizetést mostantól kezdve minden hónapban ...

A CASBI-t illetőleg egyszerűsítette a kormány az álláspontját, mely szerint eddig az, aki elment, ellenségnek számított, annak elvették a vagyonát. Most a Szovjetunióval abban állapodtunk meg, hogy csak azok vagyona lesz CASBI-vagyon, akik ellenségek, fasiszták, akik önként mentek el és különösen kiknek a mostani viselkedése nem kívánatos. Ezt hozta a demokratikus szervezet. Azért, mert valaki elment, megijedt, lehet rendes ember, ha bekapcsolódik a mostani demokratikus életbe, annak vagyonát nem bántják. Ezt hozta az MNSZ együttműködése a román demokráciával. Hogy felhalmozódtak a dolgok, összegyűjtötte az MNSZ ahelyett, hogy azokat elintézte volna. Ne küldje az MNSZ a dolgait futárral elintéztetni, hanem politikai szervező munkát kellett volna végeznie, legyen ott az illetékes fórumnál, állandóan intézkedjék. Így összesítve a kéréseket csak nehezen lehet elintézni.

A nemzetiségi miniszter (taps) működik. Az is a mi hibánk, ha nem tesz úgy, ahogy mi szeretnénk, mert nem támogatjuk eléggé, nem veszünk részt a dolgokban. Neki lett volna nagy befolyása a minisztériumban, mint az ODA-főtítkárnak. Ő nem ismeri a helyzetet politikailag, mint például én Erdélyben. A vagyonok ügyét ezelőtt pár nappal kaptam meg, hogyan fogják a visszaperelést elintézni. Fel lett függesztve az egész ügy és határozat van, hogy értékesíteni kell újra valorizálva.

Az amnesztia kérdésében szigorú rendelkezés ment ki, hogy azt szigorúan alkalmazzák és járjanak végére a dolgoknak, ne legyen állandó panasz. Ha annak alkalmazása akadályba ütközne, akár a hadügyminiszterhez is lehet fordulni. Szigorú rendelet van azokra az elemekre, akik nem alkalmazzák az amnesztiát. Annak alkalmazása kötelező.

Az MNSZ megerősödését a reakció igyekszik lekicsinyelni, belekapaszkodik a múltba, más jelszavakkal. Azonban most a mi harcunk könnyebb a reakcióé, mert e tekintetben a magyar munkás és paraszt anyagilag van érdekelve. Le kell szögezni, hogy a földreform tekintetében a reakció igen sok esetben a földbirtokosoknak segített visszaszerezni a földet. Nem Apor báró rendelkezik az MNSZ felett, hanem fordítva. Akkor, amikor Csikban Apor

báró, hogy visszakaphassa a földjét, bár német autókkal ment el és vagyona ki lett osztva, összefogott mindenkivel, a csendőrséggel, bírókkal, ügyvédekkel, belépett a Kisgazdapártba, csak azért, hogy földjét visszakaphassa. Szerencse, hogy az agrárbizottság elnöke és a mostani főispán ellenállt minden kísérletezésnek. De a báró nem nyugszik azért, és el is érte - mert nem volt elég erélyesen rendezve -, hogy amíg a Népbíróság elé kerül majd az ő ügye, a nép nem lesz ellene.

A magyar csendőrrel szemben megmaradt a régi félelem. Ha a megyei bizottságon vagy az MNSZ-en keresztül tud dolgozni, ha nem, akkor nem lesz a csendőrség ott, hogy tudjon garázdálkodni. Sok panasz merült fel, de igen sok esetben, amikor a központi vezetőség megvizsgálta a dolgokat, kiderült, hogy alaptalan provokáció az egész és nincs alapja a vádnak. Összejátszanak mindenkivel a paraszt ellen, a munkásembert a házából dobják ki az MNSZ segítségével, mert vezetősége nem megfelelő. Azt mondják, a kommunisták is segítettek. Mi az ilyen kommunistákat kizárjuk, mi élesen kritizáljuk szerveinket. Nem álltak ellent azoknak a törekvéseknek, hogy a vagyont visszaszerezzék. Háromszéken a népvédelmi szervezetekben és házakban házkutatást tartottak, hogy adják vissza a holmijaikat. Idáig mentek a szemtelenségükben és nem látták a harcot, melyet vívunk a reakció ellen. Én mindenütt mondtam, hogy harcoljon a magyar a reakció ellen nemcsak írásban, hanem konkrét gyanú alapján. Nem jöttek az MNSZ-hez, hogy Apor báró ne kapja meg a román állampolgárságot. Nem szabad megvédeni, hogy a románság is lássa. Az MNSZ foglalkozott nagyon sokat az intellektuelek megvédésével. Itt sem tettek különbséget. Sok esetben még a magyarországi Horthy által kinevezett elemeket védik és itt akarják tartani az országban állami vagy községi bírónak. Hány szolgabíró került vissza helyére, mely ma a legádázabb ellensége a demokráciának, kormánynak, az MNSZ-nek és agitál és szolgálja az angol, amerikai reakciót.

Az MNSZ érdeke, hogy nagy tömegben lépjenek be, de ha ezeket visszasegítjük állásukba, nem történik semmi, minden marad, mint régen volt, ezt mondja a magyar és a román paraszt. Ha olyan jegyzőt tartanak, aki gyalázta a magyart és a románt, akkor minek menjünk az MNSZ-hez. Akkor mi elveszítjük a tömeget azén, mert agitálnak a reakciók. Ha kérdéseikkel nem foglalkozunk, ha a magyar néprétegek érdekeivel nem törődünk, elveszítjük őket. Egy magyart sem szabad kizárni, ha ilyen egységet lehetne teremteni, hogy ne legyen különbség. A demokrácia szervei küzdjenek a reakció, a fasizmus ellen. De ha ezeket felöleljük, elszakadunk a széles néprétegfől. Az MNSZ igen sokat védi ezeknek az érdekeit, elhanyagolta pl. a marosvásárhelyi telepések ügyét. Sokkal kevesebbet foglalkozott ezekkel, mint a hivatalnokokkal, azok kinevezésével. Nem foglalkozunk ténylegesen az alsóbb népréteg érdekeivel.

Nem nézte mit csinál a bíró, a jegyző, aki az MNSZ nevében a szegényparaszttól elvette az utolsó falatot, mert az MNSZ nem áll az élre, hogy védje a magyar parasztot, mert a zsírosparasztot védte. Így elvesztett volna néhány zsírosparasztot, de megszerezte volna a sok száz szegényparaszt bizalmát. Sokkal többet ért volna el a demokrácia érdekében. Akik most az angolszász tüzet fűjják, azok szovjetellenesek, népellenesek. Az egyik hibája az MNSZ-nek. Amikor zászlókérdésről volt szó, kimentem abba a faluba, ahol az eset történt és megmagyaráztam, hogy miért pusztít el titeket ez a zászló, miért van az, hogy húzta ki a földet a lábatok alól; a jegyző, akinek van 120 hold birtoka, uszít a románok ellen ahelyett, hogy ti a románokkal együtt kisajátítottátok volna a földjét, ő hatalmaskodik felettetek. Akkor természetesen megértették, hogy nem a zászló nemzeti színe kell, hanem az élet, a jog, a szabadság. Feltétlenül szükséges, hogy az MNSZ a vezetőségét újjászervezze, abból a reakciós elemeket ki kell hogy irtsa. Tekintettel kell lenni arra, hogy nemcsak a magyarság nézi a vezetőit, hanem arra is, hogy a múltban a románokkal szemben hogy viselkedett. Ha olyant erőszakolunk az MNSZ élére, akit a románok utálnak, mert a múltban gyalázatosan viselkedett, akkor nem érünk el semmit. Olyan embereket állítsunk az MNSZ élére, akik a

román-magyar barátság irányelvei alapján állnak. Akkor komolyan meg lehet valósítani az MNSZ célkitűzéseit.

Tehát az MNSZ-nek két fontos kérdésben kell határozott, döntő állást foglalnia: I. a reakciós kísérletek ellen; 2. Erdély kérdésében a bécsi döntés teljes megsemmisítése mellett kell állást foglalnia. Ne legyenek határkérdések, amelyek a népeket egymásra uszítják, hanem a gazdasági és kulturális együttműködés legyen köztük, amely eltörli mindazon gondokat, amelyek súrlódást idézhetnek elő, mint az útlevél stb. Kulturális, politikai és gazdasági együttműködéssel az út ténylegesen a magyar és román nép szabadságához vezet. A románok azt mondják, magyar sovíniszták Önök; a magyarok azt mondják, átjátszották Erdélyt a románok kezére. Ebben a történelmi pillanatban meg kell magyarázni, mit jelent a bécsi döntés megsemmisítése. Egyetlen becsületes magyar ember nem fogja azt mondani, hogy az MNSZ elárulja a magyarokat. Tehát az MNSZ állást foglal a két nép együttműködése mellett. A másik, a reakciós elemektől meg kell tisztítani az MNSZ-tés szoros kapcsolatot kell teremteni az alsó néprétegekkel, földművesekkel, iparosokkal, intellektuelekkel és demokratikus értelmiségiekkel.

Az egyháznak nem lehet, nem szabad a reakció mellé állania, ha szolgálni akarja a népet. Az egyháznak meg kell értenie, hogy ez az út a két nép között létkérdés. Ha a reakció mellé áll, az egyházat ez kompromittálja. Oroszországban a papokat nem azért gyilkolták le, mert a nép elhagyta volna a templomát, papját, hanem mert a papok a reakció szolgálatában, a nép ellen mentek. Ekkor állott a szovjet a nép mellé. Tehát az egyháztól függ saját jövőjének a megalapozása. A néppel kell menniök, nem ellene. A reakció eltemetésénél az egyháznak is a nép mellé kell állnia. Ezeknek van befolyásuk a népre. Nem engedik katonának a fiatalokat, mert így, meg amúgy, hadbírótság elé fognak kerülni, mint katonaszökevények. Ha jogot követelünk, kötelesség is van. Ezeket a kötelességeket teljesíteni is kell. A hadseregünk természetesen még nem olyan fényesen demokratikus szellemű, mint amilyennek lennie kellene, de van már demokratikus lapja, inspektorátusa van, amelyek politikailag élén állanak a hadseregnek.

Nem lehet egyfelől azt tennünk, amit akarunk és a másik felől jogokat követelni. Mindezekkel nemcsak az MNSZ-nek, hanem az egyházaknak is komolyan kell foglalkozniok, hogy álhírek miatt ne szenvedjen a nép. Pl. a csíki nép szenved a pengő beváltásáért. Nem váltották be a pénzt, a pengő értéke most úgy leesett, hogy 1 pengő 25 banit ér. Az MNSZ-nek mindent e[kell követnie, hogy a magyarság széles néprétegét bekapcsolja, nem kell félni attól, mit mond a reakció, hanem szembe kell szállni az árral. Példát kell venni a kommunista szervezettől, amely amíg a háború dúlt és Románia és Magyarország között az összes papok uszították a népet, akkor a kommunista párt szembeszállt az árral.

Még egy pár általános kérdés az MNSZ és a megyei politikai bizottságok viszonyáról. Pár értekezleten azt határozták el, hogy nemcsak megyékben, hanem a falvakban is a községi bírók mellett községi tanácsot kell alakítani, mely a bírót politikai és gazdasági kérdésekben támogatja. Az MNSZ kijárta, hogy mindenhol, ahol magyarok laknak, azok is teljes joggal be kell hogy lépjenek a megyei és politikai bizottságokba. Ez a párt határozatd. Ott, ahol ez nem történt meg, értesíteni kell minket, hogy az MNSZ-szel együtt dolgozzunk. Igaz, hogy az utóbbi időben bizonyos okok miatt, különösen a különböző politikai pártok magatartása miatt az ODA működése visszaesett. De most kijön egy körlevél, mely szerint nemcsak megyénként kell megerősíteni, hanem a járásokban is a felügyelőbizottságokat.

Fontos kérdés még a nők és ifjak kérdése. Az a panasz, hogy az MNSZ megakadályozza a magyar nők belépését az Antifasiszta Nők Szövetségébe. Itt meg kell találni a helyes utat. Azt hiszem, a magyarok részéről az elzárkózás helytelen, az MNSZ egyáltalán nem foglalkozik ezzel a dologgal. Éppen ezért az MNSZ be kell hogy kapcsolódjék az Antifasiszta Nők Szövetségébe. Ezekkel a kérdésekkel feltétlenül foglalkozni kell, mert a román nők speciális

kérdésekben nem helyettesíthetik a magyar nőket. Az MNSZ-nek nem szabad elnéznie, hogy a reakció a nőkön keresztül - mint Magyarországon - megerősödjék.

Egyes ifjak elszakadtak az MNSZ-től, sovinszta, fasiszta elemek befolyása alá kerültek. Nem lehet bekapcsolni csak úgy formálisam az ifjakat a Progresszista Ifjak Szövetségébe. Az MNSZ-nek figyelnie kell az ifjúság működését, azt nem szabad elhanyagolnia, ellenőriznie kell a magyar ifjúságot. Úgy a magyar, mint a román ifjúság meg van fertőzve, ha nem vigyázunk rájuk, elmennek. A reakció ellen szoros kapcsolatot kell teremteni a vezető szervezetekkel és összedolgozni a progresszista vezetőkkel. A magyar ifjak ellenőrzése maradjon az MNSZ kezében. Közös munka, közös ellenőrzés kell az ifjak között, hogy demokratikus nevelést kapjanak a magyar ifjak, ezért feltétlenül szükség van a megtisztított MHSZ befolyására és munkájára.

A választásokra vonatkozóan semmi konkrét választ nem tudunk adni. A törvény készen van, de még le kell tárgyalnia demokratikus szervezeteknek. Magyarország megmutatta, hogy volt vazallus állam, ahol a fasizmus erős volt. Nem feltétlenül muszáj sietni a választásokkal. A Nemzeti Bank egész hitele ellenőrizve lesz. Elsősorban a vagyonosabb rétegre nagyobb adót fognak kiróni az infláció megakadályozására.

SÁNDOR ORBÁN

WHAT DID THE HUNGARIANS OF TRANSYLVANIA WANT IN 1945?
DOCUMENTS FROM THE 1945 SPRING AND FALL PROGRAMME CHANGES OF
THE RMNSZ

This sourced study sheds light on the concepts that the Hungarian Peoples' Alliance of Romania (RMNSZ) developed for the post-World War II situation in Transylvania, making use of as yet unpublished documents. As a result of the trust placed in the Groza government, an explicit demand for autonomy was not included in the official program of the RMNSZ. According to the author however, the Romanian government wished to utilize the policy concessions to minorities that it claimed it would institute, but which it shortly thereafter retracted, primarily for favourably preparing Romania's position at the peace treaties. The study's documents minor the contradictions of this policy.

Ausztria mint befogadó ország

Thomas Albrich: Asylland wider Willen. In: Die bevormundete Nation. Österreich und die Alliierten 1945-1949. Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte - Band 4. Günter Bischof, Josef Leidenfrost (Hrsg.) - Innsbruck, Haymon-Verlag 1988.

Az innsbrucki egyetem történészének tanulmánya fontos ismereteket nyújt azoknak, akik érdeklődnek a második világháború után visszavonuló magyar katonák, valamint az oroszok elől elmenekült magyar polgári népesség ausztriai sorsa iránt. Thomas Albrich szánára természetesen fontos a szövetséges nagyhatalmak valamennyi, Ausztria területén kezükbe került volt ellenséges katonával és menekülttel kapcsolatos álláspontja, de éppoly fontosnak tekinti a helyi osztrák tartományi szervek nézeteit és magatartását.

A szövetséges nagyhatalmak hadseregei a második világháború végén Ausztriában több mint másfél millió nem helyi illetőségű személyt találtak. A legkülönbözőbb eredetű és összetételű polgári menekültek között a hatszázezres lélekszámú németeket - „népi németek” és „birodalmi németek” együttesen - nagyságrendben az olaszok és a magyarok követték (113-113 ezer). Az összetett menekültkérdés kezelésére - amely kezdetben a volt ellenséges katonatömegek leszerelésének és hazatelepítésének a feladatát is magában foglalta - a szövetséges hatalmak nem egyformán készültek fel.

Egy felsőbb rendelkezés értelmében a szovjet egységparancsnokságoknak minden menekült-csoportosulást - ha kellett erőszakkal - fel kellett számolniuk, illetve már kialakulásukat meg kellett előzniük. Függetlenül az illető csoport származásától (barát vagy volt ellenség), összetételétől (egyes személyek vagy családok) a menekülteket a legrövidebb időn belül elindították azon ország irányába, amelyből származtak, illetve intézkedtek másik, nyugati övezetekbe történő átszállításukról. Ezért a szovjet övezetben a többihez viszonyítva sokkal kevesebb menekült tartózkodott. Azonban relatíve magas volt a helyi társadalomba sikerrel beilleszkedők aránya.

A franciák menekültekkel kapcsolatos magatartása az angolszászok koncepciójához állt közelebb. A brit és az amerikai katonai igazgatás *Displaced Person*ként jelölt minden zónáikban talált menekültet, aki kikerült normális lakókörnyezetéből ország, társadalom, foglalkozás, nyelv -, s ebben az értelemben „elkerültté”, áthelyeződötté” („displaced”) vált. S bár a menekültek jelentős része a korábban ellenséges országok állampolgára -német, magyar, olasz - volt, sem hadifogoly, sem pedig kollaboránsnak nem számítván, technikailag a katonaságnak éppolyan problémát jelentett, mint a szövetségesek menekültjei. Ezért eredeti értelmében a „DP” továbbiakban: „dípi”-kategóriának nem volt jogi, differenciáló tartalma. A milliós nagyságrendű menekülttömeg ellátása hosszabb távú gondként jelentkezett az angolszászok számára.

A kérdés szervezeti kezelésére az Egyesült Nemzetek már 1943-ban létrehozta az UNRRA-t, segélyezési és újjáépítési szervezetét. (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA.) A szervezetre bízta a felszabadított területek lakosságának anyagi támogatását éppúgy, mint a fellelt „dípi”-k gyors repatriálását, a szövetséges hadseregekkel együttműködve.

A nyugati szövetségesek meghatározása szerint a „dípi” Ausztriában azokat a nem osztrák illetőségű személyeket jelentette, akik a háború következtében kerültek oda, s ugyan vissza kívántak térni anyaországukba, de segítség nélkül nem tudták ezt megtenni. Négy kategóriába sorolták őket:

1. Az Egyesült Nemzetek állampolgárai; 2. a háborúban szövetséges és semleges országok polgárai; 3. az ellenséges és volt ellenséges államok polgárai; s végül 4. a hontalanok.

Minden szövetséges „dípi”, valamint a további három kategóriából azok, akik vagy a diktatúrák áldozatainak számítottak, vagy lojalitásuk az Egyesült Nemzetek ügye iránt megállapítható volt, az UNRRA gondoskodásába kerültek. A legnagyobb csoport, amelyik ennek megfelelően kedvezményezett lett, a koncentrációs táborok felszabadított zsidó népessége volt. Az UNRRA-segélyből az angolokkal szemben amerikai kezdeményezésre kizárt legnagyobb csoportot a német nyelvű menekültek adták. A több mint négyszázezer „népi német” és körülbelül kettőszázezer „birodalmi német” személyről, miként a többi UNRRA-segélyből kizárt csoportról, közöttük a magyarokról, az osztrák hatóságoknak kellett gondoskodniuk.

A britek és az amerikaiak rugalmas, az adott megszállási övezet viszonyainak megfelelő, vertikálisan is kiépített szervezetet szántak a menekültekkel kapcsolatos tanácsadó és végrehajtó feladatok ellátására. Ezek a speciálisan kiképzett tisztek, katonák, valamint tisztviselők azonban 1945 tavaszán, a harcok befejezését követően még nem voltak döntési pozícióban. Amikor a szovjetek részben már a német kapituláció előtt, az osztrák kormányzattal együttműködve befolyási területükön megkezdték a „dípi”-probléma gyors megoldását, az angol-amerikai elképzelések még távol álltak a gyakorlati megvalósítástól. Sőt, egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a valóság kihívásának nagysága használhatatlanná teszi az előzetes menekültügyi elképzeléseket.

A britek Karinthiában és Nyugat-Stájerországban több mint kettőszázezer „dípi”-t találtak. Figyelmüket azonban teljesen lekötötte - katonailag indokoltan - a volt ellenséges, magukat megadó katonai egységek leszerelése és ellenőrzése, továbbá a fegyveres konfliktus veszélye Jugoszláviával. Mivel a katonák (a németek, s a velük szövetséges horvátok, a kozákok és a magyarok) száma meghaladta a kettőszázötvenezeret, a kettőszázezer polgári menekülttel együtt 1945 még háborús viszonyai között csaknem félmillió ember gyűlt össze földrajzilag kis területen. Ez akkor és ott legalábbis a britek szerint - megoldhatatlan élelmezési és elszállásolási problémát jelentett.

Az angolok e „kihívásra” lényegében a szovjet logika szerint válaszoltak. Több mint negyvenhatezer kozákot és tizenegyezer polgári kísérőjüket, százhatvanezer horvát katonát és civilt, valamint szlovén domobránt kényszerrel hazatelepítettek a Szovjetunióba, illetve Jugoszláviába! Szinte mindegyikőjüknek a biztos halált jelentette e lépés. E „kényszerintézkedések” morális érvekkel, hipotézisekkel és spekulációkkal terhelt vitája a mai napig tart. Pragmatikusan tekintve azonban kétségtelen tény, hogy a kétszázezer személy elszállítása jelentősen csökkentette a brit zónák ellátási nehézségeit.

A „kényszerrepatriálás” mint utolsó lehetséges eszköz a súlyos problémák megoldására, a fenti véres akció után is megmaradt a brit katonai igazgatás fejében. A zónájukba 1945 nyaratól érkező zsidó menekülteket éppúgy erőszakkal kívánták továbbtelepíteni, mint egyéb „dípi”-csoportokat, akik vonakodtak eleget tenni az önkéntes hazatérésnek. Richard McCreery tábornok, Ausztria legfelsőbb brit parancsnoka 1945. november 24-én azt a javaslatot tette az UNRRA-nak, hogy: „minden magyart, románt és »csökönyös szovjetet« kényszer alkalmazásával repatriálni kell”. A megnyilatkozásban szerepet kapott az a tény is, hogy 1945 őszéig a brit hatóságok csak pontatlan képpel rendelkeztek zónájuk menekültviszonyairól, a „dípi”-k ugyanis nem tettek eleget helyben maradási, illetve bejelentkezési kötelezettségüknek. (A tervek szerint a szövetséges táborokban történt regisztrálást követte volna a szervezett hazaszállítás.)

A kényszerrepatriálások mellett a másik fontos esemény, amely jelentős mértékben enyhítette az angol zóna kritikus ellátási helyzetét, az önkéntes és gyors hazatérés volt. Az olaszok kezdték meg a sort még 1945. májusi, szinte meglepetésszerű „eltűnésükkel”. A

nyugat-európaiak hazatérése-a szállítási nehézségek ellenére általában gyorsan befejeződött. A kelet-európai menekültek szovjet zónán keresztül történő hazatérése bonyolultabb volt. Az oroszok szállítási eszközöket csak a saját visszatérőiknek bocsátottak rendelkezésre. Többek között ezért az Ausztria nyugati övezeteiből gyorsan hazatérni kívánó magyaroknak nemigen maradt egyéb lehetőségük, mint kocsin, vagy akár gyalog is elindulni. A menekültek többsége ezt tette már 1945 júniusától csaknem párhuzamosan az olaszokkal. Az ENSZ közgyűlése 1946 februárjában elvi döntést hozott arról, hogy a még Európában található „dípi”-ket kényszerrel nem repatriálják. 1946 elején az angol kormány politikája-egy osztrák külügyi tájékoztató szerint - arra irányult, hogy minden magyar hadifogoly és polgári menekült hazakerüljön Magyarországra. Az illetékes részleg - *prisoners of war and displaced persons divisions* - azt az utasítást kapta, hogy feladata végrehajtása során erőszakos eszközöket nem használhat. 1946 nyaráig a katonaként kikerültek - nem különítették el őket a civilektől - és a polgári menekültek több mint 80%-a hazatért. A brit katonai („dípi”-részlegek) és polgári hatóságok támogatták, segítették az önkéntes hazatérést, segélyállomásokat állítottak fel az útvonalak mentén, vonatszerelvényekkel könnyítették a hazautat a szovjet övezet határáig.

Minden igyekezet ellenére 1946 tavaszától kezdett világossá válni, hogy a „dípi”-probléma egyedül repatriálási intézkedésekkel nem oldható meg. Ugyanis az érintetteknek egy része politikai, társadalmi vagy vallási okok miatt nem kívánt hazatérni. Vonakodó álláspontjuk megszilárdulásában közrejátszott, hogy Ausztria angolszász övezetében a közvetlen kontroll alatt álló menekülttáborokban az összes ausztriai menekültnek csak az 1/5-e élt.

Hétköznapi értelemben - s ez a katonai, valamint a politikai értelmezés mellett a harmadik felfogás - „dípi”-n a helyi lakosság azokat értette, akik táborokban éltek, s származásuk a győztes szövetségesekhez kötődött. A lágerek lakói arra emlékeztették az osztrákokat, hogy egy legyőzött ország lakói, s nem urak a saját házukban. Ezzel szemben azok a külföldiek, akik zömmel nem táborokban éltek, s rendszeresen munkába jártak-német menekültek és a magyarok többsége- jó viszonyban voltak a helyi lakossággal. A diszkriminációval a szövetségesek öngólt rúgtak: támogatott menekültjeik ellenséges közegbe kerültek, a büntetni kívántakat a lakosság elfogadta. Csak az általános munkakötelezettség 1946. októberi kiterjesztése módosította valamelyest a helyi lakosság hangulatát.

A repatriálási arányok azért sem válhattak átütő mértékűvé, mert a kelet-európai zsidó, valamint „népi német” menekültek folyamatosan feltöltötték a hazatérőkkel fogyó létszámot. A szövetséges elismeréseket követően az osztrák politikai tényezők nyíltabban fogalmazhatták meg a menekültek befogadását elutasító álláspontjukat, amely nagyrészt szinkronban állt a helyi lakosság többségének vélekedésével. A mindig visszatérő és többé-kevésbé igazolható elutasítás három fő érvre támaszkodott. Az első szerint a menekültek nagyon megterhelik Ausztria gazdaságát. Tény, hogy 1946 áprilisában ellátási krízis alakult ki az országban. Bár a „dípi”-k fejadagja is lesüllyedt az osztrák népesség szintjére, azonban továbbra is kapták a Vöröskereszt és egyéb magánszervezetek kiegészítő segélyeit, amelyeknek révén napi 400-500 kalória többlettel rendelkeztek a helyiekhez képest. A második érv szerint a „dípi”-k miatt romlott a közbiztonság. Nem jelentős arányban ugyan, de valamivel kétségtelenül nagyobb volt az arányuk a bűnügyi statisztikákban is, valóságos számarányuknál. A harmadik érvcsoport pedig azt állította, hogy a „dípi”-k külpolitikai tehertételt jelentenek Ausztria számára. A Szovjetunió valóban egy az országgal megkötendő békeszerződés előfeltételének szabta minden „dípi” repatriálását.

1947 tavaszán vált egészen egyértelművé, hogy a menekültproblémák tömeges repatriálásokkal történő megoldása kifulladásra vezetett. Más irányok, főként a kivándorlás felé nyitva kell a migrációs konfliktusok életet tompítani. Az új tájékozódást formálisan is kifejezte az UNRRA tevékenységének 1947. június végi beszüntetése. Ugyanakkor záródtak le egyébként

a nyugati övezetekben maradt magyarok hazatelepítésére tett utolsó szervezeti, intézményi kísérletek is.

A több százezres tömeg élelmezésének és elhelyezésének a problémái ugyanis jelentékeny mértékben egyben a mi „elkerült” népességünk gondjai is voltak. Thomas Albrich bennünket érintő megállapításait ezért erősítettem meg, illetve egészítettem ki a saját kutatásaim során felbukkant anyagokkal. A jelenkortörténet iránt érdeklődők sokat nyernének azzal, ha a hézagpótló - s emellett rólunk is szóló - tanulmányt magyarul olvashatnák.

Cseresnyés Ferenc

A cseh-szlovák válás előtörténetéből

Dnešní kríze česko-slovenských vztahů. Szerkesztette: Fedor Gál, Studie, Praha 1992.

Diagnosztizálható-e egzakt társadalomtudományi módszerekkel egy olyan kórokozó-együttes, melynek létezését évtizedeken át óvó kezek rejtették el az érintettek szeme elől, ám posztkommunista korszakunkban villámcsapásszerűen idézték elő Kelet-Közép-Európa egyik sarkkövének, Csehszlovákiának a haláltusáját? A napi-, illetve a nagypolitika barrikádjairól „több sebtől vérezve” íróasztalához visszatért Fedor Gál, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom egyik alapítója és - liberális - harcostársai a csehszlovák szociológiai és társadalomkritikai hagyományok színvonalán megírt elemzésekben tettek kísérletet a következők megválaszolására: feltárhatók-e eddigi történelmi és szociológiai ismereteink és a társadalmi folyamatok értékelését szolgáló fogalmi eszköztárunk segítségével a cseh és szlovák kapcsolatok válságának mozgatórugói?

A tanulmánykötet szerzői a következő nézőpontok szerint elemzik a mai csehszlovák valóságot és az annak kialakulásához vezető rögzös utat: Josef Alan bevezető művelődés- és társadalomtörténeti elemzésében a két társadalmi egység (a cseh és a szlovák) közötti kommunikációs korlátok okait kutatja, és vázolja a két népnek a jelenkori átalakuláshoz való eltérő viszonyát. Az ezt követő elemzések (Fedor Gál, illetve Jan Jirák és Otakar Šoltys munkái) a gyöngéd forradalom utáni időszak belpolitikai történéseinek kronologikus áttekintését tartalmazzák, a „politikacsinálás” és a médiumok erre való reagálásának vetületében. Ezek a nagyrészt publicisztika szintű megfogalmazások szerzőik politikai alapállását igazoló leíró-jellegű értelmezések. Marian Timoracký és a cseh szociológus pápa, Pavel Machonin a kötet második felében a forradalom utáni közvélemény-kutatások, illetve társadalmi struktúra-vizsgálatok adatai alapján adnak releváns válaszokat a két szociokulturális egység között létrejött viszály makro- és mikroszociológiai okaira.

Josef Alan (*A cseh és szlovák kapcsolatok a posztkommunista időszakban* - 8-19.) annak megállapítása után, hogy Csehszlovákia népeinek nem csupán a kommunizmustól, de a közös államiság eddigi felfogásától is búcsút kell venniük, a csehszlovák múlt idealizált, sematikus értékelésének revíziójával szolgál. Gondolatmenetét egyrészt beágyazza az összeurópai folyamatba (az európai társadalomfejlődési folyamat bipolárisrá vált: keleten a dezintegrációs, nyugaton az integrációs kísérletek dominálnak), másrészt áttekinti a csehszlovák állam történelmének gazdasági és szocio-kulturális vonatkozásait, s ezek hatását a rendszerváltás mikéntjére.

Alan a kérdésfelvetés (az átalakulás) független változójává előlépett nacionalista forgatókönyvvel kapcsolatban rámutat arra az ellentmondásra, amely a (gazdasági) dezintegráció és az (állami, társadalmi) decentralizáció között feszül. Természetes folyamatnak tekinti ugyan a szlovák nemzeti identitás kielégítését célzó erőfeszítéseket (önrendelkezés, nemzeti önbecsülés stb.), mindez azonban értelmezése szerint nem jelent egyebet, minthogy az egyik kollektivistá ideológiát (kommunista) felváltja egy másik (nacionalista): „a nacionalizmus ilyen szempontból nem más, mint a kommunizmus utolsó megnyilvánulási formája, kitöltése annak a vákuumnak, amely a kommunizmus összeomlása révén keletkezett”. (8-9)

A továbbiakban kísérletet tesz a csehszlovák gazdasági fejlődés és a szociokulturális különbségek felvázolására.

Elsőként a gazdasági reform ideológiai hátterét ismerteti. A szövetségi állam gazdasága a totalitárius hatalmi központ összeomlásával megszűnt egyazon gazdasági elv szerint működni. Míg az extenzív gazdálkodás erőforrásai Csehországban mára kimerültek (válasz: erőfeszítések a piacgazdaság felé, a privatizáció konzekvens végrehajtása, az állam gazdasági beavatkozásának tagadása stb.), a Szlovákiában teret nyert nacionalista transzformáció-variáns (nem vállalván az átmenettel járó időszakosan nagyobb veszteségek rizikóját) továbbra is a racionális redisztribúciót szorgalmazza. A kialakult helyzet a szlovákiai új hatatni elitek mohósága és szűklátókörűsége mellett arra a tényre vezethető vissza (később Machonin adatai is ezt bizonyítják), hogy a háború utáni, de különösen a husáki „normalizáció” időszakában a Prágában működő tekintélyes szlovák vonal (Bilák, Husák stb.) idején az extenzív „fejlesztés” elsősorban a szlovák régiót érintette.

A forradalom után létrejött helyzetben ezért a szlovák gazdaság veszteségei sokkal jelentékenyebbek voltak, s ezzel egyenes arányban megjelent a szlovákok körében a gondoskodó állam iránti nosztalgia. A szociális biztonság iránti illuzórikus vonzalom jelenti tehát a legnagyobb akadályát annak, hogy Csehországban és Szlovákiában egy új - de egyben közös - gazdasági elv érvényesülhessen.

Van-e valós társadalmi-történelmi magyarázat az eddig közös államkeretben élő két nép közötti kommunikációs zárlat megjelenésére? Alan szerint a nemzeti identitáshoz való eltérő viszony mindenképpen az okok között szerepel: a csehek nemzeti öntudatra ébredése már a 19. században végbement, természetessé vált, és a társadalmi életben nem cél-értékként szerepel. A városiasodás és a polgári értékrend térnyerése egy olyan szimbiózis kialakulásához vezetett, melyben a cseh, a német és a zsidó kultúra univerzális (közép-európai) entitássá lényegült, ahol nem az állam vált a nemzeti jelleg letéteményesévé.

Ezzel párhuzamosan a szlovák nemzeti identitás kérdése törzsi jelleget öltött (a hagyományok, a „mi” érzés, a romantikus nemzetfelfogás megjelenése stb.), amit születése pillanatától az urbanizáció kritikája kísért (megnyilvánulási formái: a „nyelvhez”, az „anyaföldhöz”, a „hazához” és a „népi kultúrához” való kötődés stb.). Már a kezdeti időszakban kialakultak tehát azok az egymást kölcsönösen kizáró sztereotípiák, melyek a jelenlegi helyzetben eltérő válaszokat eredményeznek a rendszerváltozás kihívásaira. Csupán a fenti, mélyen gyökerező sztereotípiák fényében érthető a csehek föderáció-pánisága (amely megfelel a polgári társadalomról, a szabadpiac támogatásáról, az egyéni szabadságjogokról, a nyugati kultúrkörhöz való tartozás civilizációs identitáskeresésről vallott nézeteiknek), illetve a szlovákok önállóságra való törekvése (jellemzői: a partikuláris értékek univerzális szintre emelése, a katolicizmus, a nemzet és a nyelv kizárólagossága, a hagyományokhoz való hűség stb.).

Konklúziójában Alan a fejlődés új fázisaként az autonómiatörekvések térnyerését prognosztizálja és - utalva a labilis geopolitikai helyzetre - a folyamat végén még a jelenlegi európai határok megváltozását sem tartja elképzelhetetlennek, ami azóta be is következett.

Fedor Gál elemzése (*A cseh és szlovák kapcsolatok problémái 1989 novembere után a politika vetületében* 20-39.) bevallottan szubjektív visszatekintés az eltelt másfél év politikai csatározásaira. Az elfogultság indokolt is, ha emlékeztetünk rá, hogy a

tanulmánykötet megjelenésének időszakára a szerző mozgalma (VPN) nagyrészt felmorzsolódott a belpolitika hűsárlójában, noha formálisan még kormányzati erőnek számított.

Bármennyire érthető is azonban Gál kiábrándult és szkepticizmusba hajló alapállása, tanulmánya több szempontból is korrelál mozgalmának politikai kudarcaival. Végeredményben Ján Čarnogurský, de főképpen Vladimír Mečiar tevékenységében látja a szlovák politikai élet instabilitásának okait. Miközben mindvégig idealizált képet fest a föderáció fennmaradásáért (és mellesleg saját mozgalma megszerzett pozícióinak fenntartásáért) küzdő csoportok erőfeszítéseiről, láthatóan nem tartja feladatának, hogy a föderalisták mulasztásait, ideológiájuk egyes elemeit kritika tárgyává tegye a csehszlovák belpolitikai viszonyok alakulásának szempontjából.

Marian Timoracký (*Közvéleménykutatósi adatok a cseh és szlovák viszonyról* 68-90.) a folyamatosan zajló közvéleménykutatások tükrében bizonyítja azokat az állításokat, melyek az eddig bemutatott tanulmányokban (különösen az Alanéban) elvi síkon megfogalmazódtak. A szerző kiindulási alapként tekinti, hogy a csehek és szlovákok közötti kapcsolat megromlásának okai a két nemzet történelmében keresendők, s hogy mind a csehek, mind a szlovákok különböző történelmi tapasztalatokkal léptek a közös állam keretei közé. Amíg a csehek történelmük során többnyire a német szupremácia ellen hadakoztak, a szlovákok hagyományosan a magyar és a cseh veszélyben látták nemzeti kohéziójuk hajtóerejét.

A mai állapotot Timoracký egy Jacques Rupniktől vett idézettel exponálja: „*A kommunizmus egy olyasféle hűtőszekrénynek felelt meg, melybe évtizedeken keresztül egész nemzeteket zártak. Itt a problémák annak ellenére hibernálódtak, hogy valójában sohasem veszítettek aktualitásukból. Egy napon azonban a hűtőszekrény elromlott, és romlottan kerül elő belőle mindaz, amit évtizedekkel ezelőtt beletettek.*”

Timoracký szerint a „romlandó áru”, a szlovák és cseh típusjegyek a következőképpen festenek: a pozitív és negatív tulajdonságok szerinti önbesorolás markáns eltérést mutat a két nép alapértékei tekintetében. Amíg a szlovákok 69%-a (!) inkább pozitív jellegűnek tartja a nemzet értékeit, a csehek esetében ez az arány mindössze 24%. Az ezek után bemutatott értékskála kiértékelése szerint a szlovákok saját domináns értékeikként a legpozitívabb tulajdonságokat választották (szorgalmas, vendégszerető, barátságos, őszinte, nem büszke stb.). Ezzel szemben nacionalizmus szempontjából csupán az utolsó előtti helyre tették magukat a 14 fokozatú skálán. A szlovák tulajdonságok csehek (többnyire férfiak, nagyvárosi lakosok, értelmiségiek) szerinti megítélése: a szlovákok elsősorban túlfűtöttek (hőbörgők), nacionalisták, felfuvalkodottak és komplexusokkal bajlódók.

A cseh népesség önkritikusabb: elsősorban irigyeknek, egoistáknak, nyámnyiláknak és széthúzásra hajlamosnak minősítették magukat, és olyan pozitív értékeket is elvitattak önmaguktól (így például a kulturáltságot), amelyeket pedig még a szlovákok sem tagadtak (a markáns szlovák vélemények megfogalmazói dominánsan férfiak, nagyvárosiak, a Szlovák Nemzeti Párt hívei, a magyarokkal és cigányokkal szemben előítéletes állásponton lévők). A vizsgálat során kontrollcsoportként mindkét esetben a szlovákiai magyar népesség szerepelt. A magyar értékeket Timoracký sajnálatos módon nem építette bele a közölt diagrammokban, de egyértelmű konklúziója szerint a magyarok bizonyultak legkevésbé intoleránsnak.

A bemutatott adatok alapján (melyeknek csupán egy töredékét ismertettük) Timoracký bizonyítottan véli, hogy a szlovák népesség mély identitásválságban szenved, ami törvényszerűen a közös múlt iránti negatív viszonyuláshoz vezet. A szerző ennek megnyilvánulási formáit elemzi tanulmánya *Történeti tudatlanság* című alfejezetében.

A tanulmányban bemutatott törésvonalak mentén rögzült tudatalatti történelmi sztereotípiák Timoracký szerint a posztkommunista korszakot végigkísérő gazdasági válság folytán váltak politikaformáló „anyagi erővé”. Ennek megfelelően a gazdasági átalakítás elutasítói nagyobb arányban találhatók a szlovákok között: 63% (akik közül 44% semmilyen körülmények között nem hajlandó belenyugodni életszínvonalának átmeneti csökkenésébe), szemben a csehországi 48%-kal. A jövőtől való félelem is a fentiekkel mutat korrelációt (a szlovákiai 10%-kal haladja meg a Csehországban mért értékeket), pedig objektív mutatók nem indokolják: a felmérések adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a tartalékok szempontjából a cseh háztartások a szlovákiaiaknál rosszabb helyzetben vannak.

A hamis sztereotípiák és közhelyek azonban a tényeknél makacsabbaknak bizonyulnak, amit a két országrészben domináns ellenségkép is bizonyít. Amíg a csehek a kibontakozás legfőbb ellenségének elsősorban a baloldalt tartják (a cseh országrészben a megkérdezetteknek csupán 20%-a vallott baloldali nézeteket), a Szlovákiában megjelenő ellenségkép szerint az ellenség (föderalisták, csehek, magyarok) a nemzeti értékek megsemmisítésére tör. Az így vélekedők aránya meghaladja a megkérdezettek 20%-át, akik dominánsan férfiak, alapfokú végzettségűek, és Közép-Szlovákia lakosai (Kelet-Szlovákiában a fenti ellenségkép kisebb mértékű, a magyarok között pedig statisztikailag értékelhetetlen mértékben elenyésző).

Pavel Machonin tanulmánya (*A cseh és szlovák kapcsolatok a szociológiai kutatás tükrében* 91-110.) kétségkívül a tanulmánykötet legszínvonalasabb dolgozata. Ebben a szerző egy 1991-es rétegződés-vizsgálat részleges adatait ismerteti.

A változásokkal kapcsolatos elégedettségi index alacsony értékeket mutat, különösen Szlovákiában, ahol a népesség attitűdje a Csehországban mérténél negatívabb a gazdasági helyzet, az életszínvonal és a szociális biztonság megítélésében. Míg a szlovákok 53%-a szerint növekedtek az egyenlőtlenségek a változások révén, a csehországi arány mindössze 39%. Machonin az egyenlőség-elvhez való viszonyt a probléma egyik kulcsfontosságú aspektusaként kezeli.

A kommunista időszak alatti magatartásra vonatkozó -(ön)értékelések, megítélések releváns különbségeket mutatnak (a szlovákok 63%-a igyekezett megfelelni az akkori követelményeknek szemben a csehek 3%-ával), ami szorosan összefügg az új feltételekhez való különböző reagálási módokkal.

A szerző hipotézisét tovább finomítja a két országrész lakossága társadalmi helyzetének bemutatásával. Eszerint: a foglalkozási struktúra, a műveltségi mutatók stb. nem indokolják a felszínen megjelenő válság és az egymásnak ellentmondó nemzeti stratégiák kialakulását. Az egyetlen lényeges-különbség (ellentétben a közhelyszintű sztereotíp hiedelmekkel) abban nyilvánul meg, hogy egyrészt a szlovákiai népesség anyagi helyzete és lakáskörülményei kedvezőbbek a cseh országrészben tapasztaltaknál, másrészt pedig kedvezőtlenebb a szlovákiai helyzet a javakhoz való hozzáférhetőség szempontjából. Ha mindehhez az úgynevezett „nem vertikális” társadalmi jellegzetességeket is hozzávesszük (életmód, etnikai összetétel, vallási megoszlás,

korösszetétel stb.) a társadalmi struktúra állapota még mindig nem teszi indokolttá a két alapjában eltérő szociokulturális rendszer létrejöttét.

Egy 1968-as társadalmi mobilitás-vizsgálat adatainak segítségével a szerző arra a következtetésre jut hogy az akkori állapotokhoz képest (Szlovákia gyakorlatilag minden mutató tekintetében Csehország mögött helyezkedett el) az úgynevezett „normalizáció” ideje alatt intenzív kiegyenlítődési folyamat ment végbe. A felmérés adatai még akkor is ezt bizonyítják, ha ez a szlovák előny hirtelen (a rendszerváltással) komoly hátránnyá vált. Nem véletlen tehát, hogy Szlovákiában erőteljes nosztalgia figyelhető meg a redistributív rendszer iránt, és ez már komoly indoka lehet a rendszerváltás során kialakult, országrészenként különböző válaszstratégiáknak.

Bár a tanulmányok szerzői csak végső esetben jutnak el ahhoz a lehetőséghez, ami bekövetkezett: a két állam szétválásához, sőt Fedor Gál zárszavában Csehszlovákia hosszú távú stabilitásáról és integritásáról beszél, és annak a véleményének illúziójának is hangot ad, hogy a közös állam közvetlen szétesésének veszélye nem fenyeget, a bemutatott elemzések diagnosztikai jelentőségét a régiókban jelenlévő konfliktusok természetének megismerése szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az itt élő társadalmak rejtett struktúráit, az ezeket meghatározó kategóriarendszerek átfedéseit és korlátait még akkor is érdemes felfednünk, ha a hatalmi geo- és belpolitika érdekei a társadalmi élet dinamikájával ellentétes irányt követnek.

Dobos Ferenc

A Bánság a második világháborúban

Völkl, Ekkehard: Der Westbanat, 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. = Studia Hungarica 38. München, Dr. Rudolf Trofenik Verlag, 1991. 213.

Ekkehard Völkl a bánáti népcsoportok második világháború alatti (pontosabban 1941 és 1944 közötti) sorsával foglalkozó kötete része annak a német kutatási tervnek, mely az első világháború lezárulása utáni időszakról vizsgálja a németek és magyarok helyzetét. A „Deutsche und Magyaren im Donauraum seit 1918” elnevezésű projekt eredményei révén teljesebb képünk lesz a két nép történelmének eddig kevésbé ismert részleteiről is. A térség népeinek ma talán minden eddiginél inkább szüksége van arra, hogy múltját minél tényyszerűbben és elfogulatlanabban feltárja, és jelen problémái megoldására megpróbálja belőle manipulálatlan, mások számára is elfogadható konzekvenciákat levonni.

A könyvet - az előszó tanúsága szerint - egy újságcikk-tervnek köszönhetjük. A bánáti magyarság 1941-1944 közötti helyzetének vizsgálata azonban annyi más - ismertetésre érdemes - kérdést és összefüggést is felvetett, hogy az összegyűlt anyag hamar túlnötte egy cikk kereteit.

A második világháborút taglaló művek Jugoszlávia megtámadása kapcsán magyar vonatkozásban legalábbis - többnyire a magyar-jugoszláv barátsági szerződést megszegő megszállást, a visszacsatolt területeken történt „berendezkedés” körülményeit (például a „razzia”: szablyai, újvidéki véres események stb.) vizsgálják. A Bánátra vonatkozó közlésekből megtudható, hogy közvetlenül német katonai közigazgatás alá került Ennek oka többek között a magyar-román összeütközés elkerülése, illetve egy - német résztől - lehetségesnek tartott dél-európai német ütközőállam létrehozásának előkészítése volt. Kevésbé felderített része a történeteknek, hogy milyen változásokat hozott ez a helyzet az ott élő népcsoportok viszonyaiban, egyiptáshoz és anyanemzeteikhez való kapcsolataikban stb. Ekkehard Völkl kötete pedig a Bánát 1941-1944 közötti történetének éppen ezt a kevésbé ismert részét vizsgálja. A megírást alapos, mind a levéltári forrásokra, mind a témához kapcsolódó szakirodalomra kiterjedő kutatómunka előzte meg.

Anyagának legfőbb lelőhelye a bonni külügyi levéltár (különös tekintettel a Bánátban megszervezett hivatal és a németországi központ közötti levelezésre), de felhasználja a budapesti és bukaresti külügyminisztériumi, egyházi és katonai archívumok iratait (például a Berliini Evangélikus Központi levéltár, a Freiburgi Szövetségi és Katonai levéltár stb.). Tájékozódik a korabeli sajtóban is - bár ezt megnehezíti az a tény, hogy a fennmaradt periodikák száma elég kevés. Mind a sajtó, mind a szakirodalom felhasználására jellemző, hogy minden érdekelt féltől származó anyag helyet kap a kutatásban.

A bőséges forrásfelhasználás ellenére - a szerző saját megjelölése szerint- még bőven maradtak a témával kapcsolatos, feltárásra érdemes dokumentumok: például a bánáti népcsoport-szervezetek, a járási és városi közigazgatás, a helyi egyházak iratai stb., amelyek újabb kutatások tárgyát képezhetik.

Nem tartozik ugyan szorosan a kötet témájához, de a szerző szükségesnek látott néhány fontosabb momentumot Jugoszlávia létrejöttével és a két világháború közötti

történetével kapcsolatban is közölni, ezért rövid történelmi bevezetőt olvashatunk erről az időszakról a könyv elején. Ugyanitt esik szó az 1941. április 6-ári meginduló balkáni hadjáratról, mely április 17-én Jugoszlávia kapitulációját jelentette. A magyar hadsereg bevonult Bácskába, a Baranyai Háromszögbe, Muraközbe és a Muravidékre (ez 11 417 km² terület körülbelül 1 025 508 lakossal). Német megszállás alá került viszont a-Bánát, melyre a magyar (a történelmi határokat jelölve meg célként) és a román külpolitika egyaránt jogot formált. Utóbbiról (tehát Magyarország bekapcsolódásáról a „Marita-terv” végrehajtásába, illetve a magyar-román versengés a Bánátért) szól a kötet első fejezete. Itt esik szó a magyar és román külpolitikai elképzelésekről és az ebben helyet kapó bánáti magyar és román népcsoportok egymáshoz való viszonyáról is.

A könyv további fejezetei feldolgozzák a szerbiai és főként bánáti német katonai közigazgatás kiépítését, az ehhez kapcsolódó apparátus és intézmények megszervezését. Taglalja ennek hatását az általános politikai helyzetre. Leírja a bánáti népcsoportok nemzetiség szerinti (német, magyar, román, szlovák, bolgár) és felekezet szerinti (evangélikus, református, katolikus stb.) megoszlását, és foglalkozik a megváltozott körülmények gazdaságra gyakorolt hatásával (például a jugoszláv agrárreformhoz képest bekövetkező változásokkal, a zsidó tulajdon szerepével, a szövetkezetek, gazdasági vállalkozások helyzetével). Szóba kerülnek természetesen a kitelepítések, és külön fejezet foglalkozik az egyházak és az iskolák, az oktatás 1941 és 1944 közötti sorsával. A kötet befejező részében - keretet alkotva a fentebb említett történelmi bevezetővel - rövid kitekintés kapott helyet: az 1944 utáni eseményekre, a felszabadító harcokra, a megtorlásokra, a kitelepítésekre stb.

A könyv végén rövid összegző fejezet és függelék áll. Utóbbi különösen hasznos lehet a tájékozódni kívánónak: a forrásul szolgáló anyagok pontos lelőhelyét és az irodalomjegyzéket is tartalmazza. A könnyebb eligazodást segíti a kérdéses terület térképvázlata és a háromnyelvű helynévgyeztető is.

A kötet bővelkedik az olvasó számára hasznos erényekben: ilyen a pontos és alapos jegyzetapparátus, a felhasznált statisztikai adatok visszakereshetően megjelölt lelőhelye (a kitelepítettek, koncentrációs táborba hurcoltak számáról stb.), az anyag arányos, jól kezelhető fejezetekre bontása. Értékes és a témába beavatottak számára is ismeretlen adatokat nyújtó munkát vehet tehát kézbe az érdeklődő olvasó.

Kocsis Gabriella

Kisebbségek címszavakban

Etnikumok enciklopédiája. Szerkesztette a Minority Rights Group. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993. 416.

A közelmúltban a Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent könyv a Minority Rights Group munkatársainak közös műve. Ez az egyedülálló vállalkozás nemcsak számunkra igen fontos, hiszen napjainkban nemcsak a Duna-medence országaiban, hanem az egész világon a nemzetiségi, az etnikai, vagy általánosabb értelemben a kisebbségi kérdések alapvető és meghatározó jelentőségű problémává váltak. Paradox módon a gazdaság forrásaként és éltetőjeként olyan sokat és sokszor emlegetett kulturális és etnikai sokféleség mindeddig nem a többség és a kisebbség egymásratalálását segítette elő, hanem háborúk sorozatát váltotta, váltja ki. Éppen ezért minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy jelenleg elsősorban éppen az etnikai konfliktusok s az ezekből kifejlődő vagy az ezekkel együtt járó fegyveres összecsapások veszélyeztetik leginkább egy-egy régió, földrész vagy akár a világ békéjét is. Mindezek már régen egyértelművé tették, hogy a kisebbségek helyzetével kapcsolatos általános érvényű nemzetközi ajánlások, egyezmények, amelyeket a két világháború közötti időszak során szerzett tapasztalatok alapján vagy azoktól függetlenül, a második világháborút követően fogalmaztak meg és hoztak létre, lényegében alkalmatlanok arra, hogy jelen világunkban e kérdéskomplexumot megnyugtató módon megoldják.

Ez tükröződik napjainkban azokban a mind határozottabbá váló nemzetközi törekvésekben is, amelyek arra irányulnak, hogy a kisebbséggel kapcsolatos jogi kérdéseket nemzetközi, regionális, illetve helyi szinten újra szabályozzák, valamint hogy a kisebbségekkel kapcsolatos jogok ne csak individuális, hanem kollektív jogként is megfogalmazást nyerjenek. Valószínűleg húszegynéhány évvel ezelőtt, amikor a kisebbségekkel kapcsolatos tudományos igényű tényfeltáró, helyzetelemző tevékenységüket megkezdték, nem az a cél vezette a Minority Rights Group szakértőit, hogy ezekhez a munkálatokhoz alapanyagokat szolgáltatassanak. Természetesen a Minority Rights Group eddigi munkája, nyilvánosságra hozott jelentései és mind általánosabbá váló tevékenysége elősegítheti a kölcsönös érdekeltségeket figyelembe vevő nemzetközi jogi szabályozás feltételeinek megteremtését. S ezzel együtt talán ahhoz is hozzájárulhat, hogy a szinte „bármikor” és bárhol kisebbségbe süllyedhető, süllyeszthető többség és a többségivé váló kisebbség rádöbbenhessenek egymást kölcsönösen feltételező, kiegészítő létükre, arra, hogy csak együtt s nem egymás ellenére tudnak békében élni, és együtt maradni. Emellett azt is tényként kell megállapítanunk, a Minority Rights Group tevékenysége egyes etnikai, nemzeti, vallási kisebbségekkel kapcsolatos, a tudományosság kritériumainak megfelelő feltáró munkája és helyzetelemzése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kisebbségek helyzetét - éljenek bárhol a világon - a nemzetközi szervezetek és a nyilvánosság a maga reális valóságában megismerhesse.

A kötet szerzői által elének tárt kép ma még igen sötét. Alig van a világon olyan hely, ahol - figyelembe véve az adott ország fejlettségi szintjét - a kisebbségi kérdést már megnyugtató módon megoldották, ahol a kisebbségek nem konfliktusokat kiváltó tényezők, s ahol a kisebbségeknek nem kell szembenézniük erőszakolt asszimilációval vagy létüket fenyegető veszéllyel. Sőt a kisebbségekkel kapcsolatos viszony elemzése

alján az is megfogalmazható, hogy a kisebbségellenes magatartás nem rendszerspecifikus, azaz nem kötődik és nem korlátozódik az egyik vagy a másik társadalmi-gazdasági formációhoz, hanem a kisebbségekkel szemben megnyilvánuló intoleráns, számos vonatkozásban agresszív, intranzingens magatartás helytől, időtől függetlenül - igaz különböző módon és formában -, minden társadalmi rendszerben megtalálható. Ezt az állítást az *Etnikumok enciklopédiája* tényanyaga minden összefüggésben és igen sokoldalúan alátámasztja, dokumentálja. Ez pedig lényegében egy általánosabb kérdés megfogalmazását is szükségessé teszi. Felmerül ugyanis az a probléma, hogy az ember egyáltalán képes-e, s ha igen, akkor mikor és milyen körülmények között képes a saját csoportjától eltérő csoport másságának az elfogadására? Természetesen igen egyszerű lenne, ha csak arról volna szó, hogy a többség nem tolerálja a kisebbség másságát, illetve, ha a kisebbség saját azonossága vagy szélsőségesebb esetben saját fizikai léte megőrzése érdekében állna csak szemben a többséggel. De nem, nemcsak erről van szó, mert most, amikor ismét tanúi lehetünk a 19. századi nemzetállamok megjelenésének, azt tapasztalhatjuk, hogy a tegnap még kisebbségben élők, amikor olyan államkeretbe kerülnek, ahol már többségként jelennek meg, kisebbségellenességben nemcsak hogy nem maradnak el az őket korábban megnyomorító többség gyakorlatától, hanem számos esetben azon messze túlmutató kisebbségellenességről is tanúbizonyságot tesznek.

Az *Etnikumok enciklopédiája* fontos szerepet tölthet be a kisebbségekkel kapcsolatos ismereteink megalapozásában, kiszélesítésében, nézeteink alakításában, előítéleteink leépítésében.

A kézikönyvben 166 nemzeti, etnikai, vallási, nyelvi kisebbség történetével, gondjaival ismerkedhet meg az olvasó. A szerzők azokat a csoportokat tartják kisebbségnek, melyek tagjai az állam népességének nagy részével szemben nincsenek uralkodó helyzetben, s etnikai, vallási vagy nyelvi jellegzetességeik következtében a lakosság többségétől különböznek, illetve legalább két generáció óta kisebbségnek tekintik őket. Ez egyben azt is jelenti, hogy a könyv címével ellentétben nemcsak a nemzeti vagy etnikai kisebbségekkel, hanem a vallási és a nyelvi kisebbségi csoportokkal kapcsolatos ismereteket is tartalmazza. Erre külön szeretnénk felhívni a figyelmet, mert például az egyik legrégebbi emberjogi probléma a vallásszabadság biztosításának a kérdése, egyéni- és kollektív jogként is megfogalmazást nyert.

A könyv szerkezete világos, jól áttekinthető. A szerkesztők a Földet tizenegy régióra bontották, s az anyagot az egyes régiókhoz tartozó kisebbségek, illetve országok szerint tagolták. A függelékben az ENSZ és más nemzetközi szervezetek emberi és kisebbségi jogok szempontjából fontos dokumentumait gyűjtötték össze. Ezek mellett több ország alkotmányának és egyéb dokumentumainak kisebbségekre vonatkozó, példaértékűnek tartott passzusaival is megismerkedhetünk. Áttekintésükkor mindjárt le is vonhatjuk a következtetést, hogy a kisebbségi jogokat rögzítő dokumentumok tartalma s az adott ország kisebbségekkel kapcsolatos gyakorlata között számos esetben (például Bulgária, a volt Szovjetunió, Kína stb.) antagonisztikus ellentét feszült.

Minden egyes régió esetében a történeti háttér felvázolása, illetve a kisebbségekkel kapcsolatos jogi szabályozás nemzetközi, regionális és helyi leírása mellett igen részletesen bemutatják az egyes országokban vagy régióban élő kisebbségek történetét, a kisebbségek életét meghatározó kereteket, a többség és kisebbség egymáshoz való viszonyát, a kisebbségekkel való bánásmód gyakorlatát s annak eredményeit. A könyv

lapjairól számos ismeretlen vagy alig ismert nép, kisebb-nagyobb etnikai csoport vagy a többség által nem elfogadott valláshoz tartozók kisebbségi létének története s mai valósága tárul elénk. A bemutatott kép a könyv átfogó jellege és adatgazdagsága ellenére természetesen korántsem teljes.

Amikor a Minority Rights Group célul tűzte ki, hogy a világ kisebbségeiről egy kézikönyv-, lexikonszerű kötetet jelentet meg, szinte a lehetetlenre vállalkozott. Olyan típusú rendszeres kutatás, amelynek alapján egy ilyen kézikönyvet össze lehet állítani, nem folyt, s maga a Minority Rights Group sem rendelkezik a világ országait átfogó intézményhálózattal, amelynek segítségével a kutatómunka területén meglévő hiányosságokat pótolni tudná. Ezért-ahogy azt a könyv bevezetőjében olvashatjuk - a kötet gerincét a Minority Rights Group elmúlt húsz évben készített több mint nyolcvan elemzése alkotja. A meglévő hiányokat, egyenetlenségeket pedig a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó szakértők segítségével igyekeztek kiküszöbölni.

Úgy véljük, mindazok, akik ismereteik bővítése érdekében vagy munkájuk közben a kisebbségi kézikönyvet használni fogják, meglepetéssel tapasztalják, hogy a kisebbségekkel kapcsolatban lényegében semmi sincs megoldva. Annak ellenére, hogy a világ minden országában vannak kisebbségek, jogilag kötelezően még az sincs meghatározva, mit is kell kisebbségen érteni. Márpedig annak érdekében, hogy a jelenlegi állapotokat meghaladhassuk, hogy a kisebbségi jogok megállapítása, kiépítése, kiszélesítése és biztosítása területén előre lehessen lépni, ahhoz - a kötet szerzőivel egyetértve - mindenekelőtt szükséges annak megállapítása, „létezik”-e egy-egy nemzeti, etnikai, vallási vagy nyelvi csoport. E minimumnak tekinthető kiindulópont elérése is ma még szinte lehetetlen, hiszen nem egy ország még annak elismeréséig sem jutott el, hogy a határai között kisebbségek léteznek.

A kötet tartalmának egyenetlensége mellett arról is szólni kell, hogy 1989 októbere, amikor a kötet kéziratát a nyomdába került, illetve 1990 óta, amikor a könyv első kiadása megjelent, nemcsak térségünkben, hanem a világ számos országában is jelentős változások következtek be. Ezek közül a leglátványosabb és legjelentősebb a két Németország egyesülése és a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia felbomlása, illetve a kommunista hatalmi-politikai rendszer összeomlása volt.

A korábbi megosztottság megszűnésével a világban, de mindenekelőtt Európában jelentős átrendeződés következett be. Új államok jöttek, jönnek létre, s ezek némelyikében a kisebbségek létét nemcsak közvetlen veszély fenyegeti, hanem etnikai genocídium folyik ellenük. E fenyegetettség mind általánosabbá válása a többség uralmát biztosító hatalom tiszta etnikai térségek megteremtésére irányuló törekvéssel van összefüggésben. Ennek reakciójaként ezeken a területeken -országon belül és országok között is - jelentős mértékben megnövekedett a feszültség. A mind szélesebb területre kiterjedő etnikai tisztogatások ugyanis újabb feszültségekkel terhelik az anyanemzeteknek és azoknak az országoknak a viszonyát, ahol az anyanemzethez szorosan kötődő nemzeti kisebbségek élnek.

A Szovjetunió megszűnése óta alakuló, formálódó új világ mindennapjait tehát a hozzánk közeli térségeken éppen úgy, mint a tőlünk nagyon is távol eső területeken nemzeti és etnikai feszültségektől, konfliktusoktól, valamint kegyetlenül véres leszámolásoktól terhes. A világban bekövetkezett változások jelentőségét ennek ellenére ki kell emelni, mert a Szovjetunió megszűnésével a második világháborút követően ketté osztott világ talán újból valamiféle egység felé halad. Félő azonban, hogy az eddigi

politikai-ideológiai megosztottságot a fejlettebb észak és a fejletlenebb Dél látenszen eddig is meglévő-manifeszt szembenállása, megosztottsága fogja követni. Az esetleg általánossá váló Észak-Dél ellentét pedig megteremtheti annak feltételeit, hogy az ismét polarizálódta világ holdudvarát az egyes országok saját kisebbségellenes gyakorlatuk fenntartásához, kiszélesítéséhez, a kisebbség erőltetett asszimilációjához használják, használhassák fel.

A tegnap oly szilárdnak hitt világrend átalakulása még nem fejeződött be. A fentiekben jelzett folyamatok tehát ma még nem lezártak. Ha csak a hozzánk közelebbi területekre figyelünk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Európa nyugati felét - bár nem zökkenőmentes- integrálódás, ezzel szemben a Németországtól keletre eső területeket a mind egyértelműbbé váló dezintegrálódás jellemzi. S ezzel együtt, miközben Európa nyugati felének egységtörekvése s annak gyakorlati megvalósulása az ezeken a területeken élő kisebbségeknek új jövőt ígér, addig Európa másik felén a kisebbségeknek ezzel ellentétes folyamattal kell szembenézniük.

Nem lehet megfeledezni azonban arról sem, hogy a kisebbségek jövőjét-bárhol is éljenek a világon - remélhetőleg általában pozitívan fogja befolyásolni az a tény is, hogy az Amerikai Egyesült Államokban az „olvasztótégely”, korábban mindent meghatározó eszméje mellett mind általánosabban elfogadottá válik a nemzeti, az etnikai, a vallási különbözőség sajátos értéke, a kultúrák sokszínűsége, egymás mellettsége és egymásra gyakorolt hatásának mind pozitívabbnak tartott szerepe. Ezek és az ezekhez hasonló változások, illetve a különböző országokban bekövetkezett politikai, hatalmi elmozdulások következtében a kötet több összefüggésben elavultnak tűnhet. Azonban a bekövetkezett változások ellenére a könyv kisebbségekkel kapcsolatos anyaga jelen valóságukra is érvényes. Arra a kérdésre pedig, hogy a kisebbségek számára mit hoz a jövő, ma még igen nehéz egy kicsit is optimista választ adni. Éppen ezért a kézikönyv anyaga nemcsak hogy nem avult el, hanem talán még időszerűbb, mint megjelenése időpontjában lehetett.

Természetesen ezekkel a megjegyzésekkel nem a kötet valódi értékét kívántuk csökkenteni, csupán korlátaira szeretnénk volna felhívni a figyelmet. Azon pedig történelmi tanulságképpen csak mosolyogni lehet, hogy a mi szűkebb világunktól feltételezhetően érintetlen szerzők milyen mértékben ismerték félre, vagy a felszíni látszat milyen mértékben befolyásolta objektivitásukat, amikor például a volt Szovjetunióban, a volt Csehszlovákiában vagy a volt Jugoszláviában a gyakorlatban megvalósuló nemzetiségi politikáról írtak.

Számunkra, magyarok számára nemcsak azért fontos ez a kézikönyv, mert segítségével szembesülhetünk azzal, ahogyan mi a viszonylag csekély számú kisebbséghez viszonyulunk, hanem mert ráébredhetünk, hogy egyrészt a „világ” tud a kisebbségi sorban élő magyarságról, másrészt pedig, hogy a nemzetestről leválasztottak kisebbséggé válása nemcsak a mi történelmünk része, hogy hasonló számban, sőt a kisebbségben élő magyarok számát messze meghaladva élnek kisebbségek a világ különböző tájain. A kézikönyv révén megismerkedhetünk azzal, hogy tőlünk keletre és nyugatra, északra és délre esetenként a kisebbségek sokkal rosszabb, kiszolgáltatottabb és védtelenebb helyzetben vannak, mint a környező országokban élő magyarok. Természetesen az, hogy máshol még rosszabb a kisebbségek helyzete, semmit sem változtat azon a valóságon, melyet környezetünkben kisebbségellenességben lépten-nyomon tapasztalhatunk.

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 2.sz.

Bálint Pál

Az együttélés hétköznapijai

Antropológiai Műhely 1. Csíkszereda 1993.

A tízéves múltra visszatekintő csíkszeredai *Kommunikációs Antropológia Munkacsoport* a nyolcvanas évek végére működésének körülményeivel, társadalomtudományi profiljával és metodikájával egyaránt magára vonta a figyelmet. A romániai diktatúra legkeményebb időszakában úgy biztosította intézményi függetlenségét, hogy nem intézményesült: magánemberek alig formális, informális vagy éppen illegális kapcsolatrendszereként vállalkozott arra, hogy kizárólag a tudományosság szempontjait képviselve dokumentálja azt a valóságot, amelynek részese. A lehetséges társadalomtudományi megközelítések közül - erényt kovácsolva a szükségből - az antropológiát választotta, amely nem igényel pénzt, apparátust és infrastruktúrát, „csak” a vizsgálendő közegben való élelét; amelynek legfontosabb módszere a megfigyelés és a kommunikáció, empirikus anyaga pedig a látható, kézzel tapintható társadalmi valóság. Az antropológiai kutatások *itt és most* érvényességéből következően a tanulmányokban nem volt helyük sem az ideológiai értelmezéseknek, sem a tudományos spekulációknak. Az olvasó megtudhatta, hogy mit firkálnak a gyerekek a padra, mit kezdenek egy telefonkagylóval és az iskolai egyenruhával, mitől függ, hogy reggelente felveszi-e őket a busz, milyen tárgyak vannak otthonukban, zsebükben és táskájukban és milyen szerkezetű térben és időben élnek a különböző közösségek. A tárgyi világot elrendező erővonalak csak itt-ott kandikáltak ki a jelenben eligazító évszázados jövendölések, egy-egy román szó, a buszsofőrök kiszámíthatatlan hangulata, a telefonálót fontos emberré avató telefonkagyló és a mindennapi uzsonna csomagolására szolgáló kávézacskó mögül.

Három tanulmánykötet után (1987: *Néphagyományok új környezetben*; 1989: „*Hát ide figyelj, édes fiam...*”; 1993: *Kapcsolat, környezet, közösség*) és egy negyedévi periodikum, az *Atmenetek* mellett immár egy belső kiadványban: az *Antropológiai Műhelyben* is találkozhat az olvasó a csíkszeredaiak tanulmányaival. Az 1990 óta hivatalosan is bejegyzett munkacsoport legújabb tanulmányai már nemzetközi programok részeként vagy különböző intézmények támogatásával készültek. Az igazi változás azonban tartalmi: maguk a hatalmi-politikai viszonyok által meghatározott interetnikus kapcsolatok váltak az elemzések tárgyává.

Az *Antropológiai Műhely* első száma a román-magyaregyüttélés hétköznapijairól szóló legújabb tanulmányokat tartalmazza. Bíró A. Zoltán és Gagyai József történetileg tekintik át a kapcsolatok -a „találkozások” - alakulását Csíkszeredában, a kezdetektől napjainkig. A korszakhatárokat részben az impérium-változások jelölték ki (1918, 1940 és 1944), részben a hatalomgyakorlás módjának változásai. Az egyes korszakokról és a másik népről alkotott képeket, az interetnikus kapcsolatokban követett magatartásmintákat a mindenkor központi hatalom politikai szocializációs törekvései, az adott társadalmi viszonyok és a helyi közösségi normák egyaránt alakították. A szerzők azt mutatják be, hogy a két, etnikai és kulturális szempontból egyaránt elkülönülő - de magukat alapvetően egymáshoz képest meghatározó „világ” érintkezési modelljei hogyan változtak a makro- és mikrofolyamatok függvényében. Bíró A. Zoltán és Bodó Julianna egy-egy esettanulmány segítségével írja le, hogyan működnek két magyar közösségben a kizárási és a bekebelezési technikák az odakerült idegenekkel szemben.

Gagyí József egyrészt azokat a közösségi stratégiákat elemzi, amelyekkel a „régí román világban” próbálta meg kezelni egy székelyföldi falu a „kultúrmissziót” teljesítı román iskolaigazgató személyét és tevékenységét, illetve azt, hogy az igazgató hogyan egyensúlyozott a hatalom és a falu elvárásai között. Végül Oláh Sándor a többségi magyarság cigányképét és a cigányoknak a helyi társadalomban betöltött szerepét vizsgálja egy másik székelyföldi faluban.

Az *Antropológiai Műhely* első száma ismét azt bizonyítja, hogy a kommunikációs antropológia különösen alkalmas térségünk viszonyainak lokális szintű vizsgálatára. Olvasmányos tanulmányaiból meggyőző és árnyalt kép rajzolódik ki a közösségek több szempontból is a szimmetrikusan interetnikus térben való működéséről: a rájuk nehezedő nagypolitika súlya alatt formálódó túlélési stratégiáikról és önvédelmi technikáikról, a „mi” és az „ők” kategóriáinak szüntelen és kényszerű újrafogalmazásáról. Jó lenne, ha a szélesebb nyilvánosság elé is eljutna ez a csak szűk körben hozzáférhető, kis példányszámú belső kiadvány.

Szabó Ildikó

Radó Péter: Asszimiláció és nyelvhasználat. (Nemzeti kisebbségek Magyarországon.) Budapest 1992. Citoyen Kiadó

A füzet a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos legfontosabb problémával, előrehaladott asszimilációjukkal foglalkozik. Vázlatos áttekintést nyújt az utóbbi évek nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kutatásairól, s azok eredményeit megkísérli egy az asszimilációs folyamatokra vonatkozó modell segítségével egységes keretben értelmezni.

Az első részben a szerző az asszimiláció szociálpszichológiai értelmezésére tesz kísérletet. Újszerű megközelítéssel azt a kisebbségi közösségek csoportszerveződésének elégtelenségével magyarázza. Olyan interpretációs keretet kínál, mely szándéka szerint alkalmas a beolvadás folyamata legkülönbözőbb dimenzióinak, a nyelvvesztésnek, az anyagi és szellemi akkulturációnak és az azonosságtudat meggyengülésének az összekapcsolására.

A továbbiakban a szerző arra keresi a választ, hogy mi az, ami a kisebbségi közösségek - mint társadalmi nagycsoportok - számára lehetővé teszi, hogy ellenálljanak a legkülönbözőbb asszimilációs hatásoknak. E „csoporttulajdonságok” összességét a szerző a nemzeti kisebbségi közösségek vitalitásának nevezi, Giles, Bourhis és Taylor erre vonatkozó taxonómiai modellje alapján a tanulmány népszámlálási adatokkal bőségesen dokumentálva-szól a nagyobb magyarországi kisebbségi csoportok gazdasági, szociális, szocio-históriai és nyelvi státusáról, legfontosabb demográfiai jellemzőiről, valamint az ország különböző intézményeiben élvezett támogatottságáról. Mindeme változók figyelembevételével Radó Péter megállapítja, hogy a hazai nemzeti kisebbségek körében egyre erősebb asszimilációs tendenciák mögött e kisebbségi csoportok igen gyenge vitalitása áll.

A tanulmány második felében a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos problémák áttekintése után a szerző - jórészt saját empirikus nyelvszociológiai vizsgálatai alapján - részletesen elemzi a nyelvhasználat különböző szféráival kapcsolatos adatokat. Szól a

nyelvtudással, a nyilvános lakóhelyi és intézményi nyelvhasználattal, a munkahelyi és egyházi nyelvhasználattal, az irodalmi és a tömegkommunikációs fogyasztással, valamint az iskolai és családi nyelvhasználattal kapcsolatos problémákról. Összegzőképpen a tanulmány a diglossziával mint a nemzeti kisebbségek nyelvi státusát leértékelő nyelvhasználati problémával foglalkozik.

Szabó Péter

Eugen Bárkány-Ludovít Dojč: Židovské náboženské obce na Slovensku (Zsidó hitközségek Szlovákiában). Bratislava, Vydavateľstvo VESNA 1991, 438.

Hézagpótló a szlovákiai zsidóság múltja, művelődéstörténete iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen művet szeretnénk az olvasó figyelmébe ajánlani; a könyv jelentős hozzájárulás a téma korántsem szegényes szakirodalmának további gazdagításához.

Bárkány Jenő, a szlovákiai (felvidéki) zsidó múlt emlékeinek fáradhatatlan kutatója és Ludovít Dojč egy olyan, terjedelmében, jellegében és adatgazdagságában is enciklopédikus kötetet adtak a kezünkbe, melynek révén figyelemre méltóan pontos és részletes képet kapunk a régióban élt zsidóság történelméről és építészeti kultúrájáról, miközben egyéb művelődéstörténeti összefüggések is feltárulnak előttünk. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a rendkívül gazdag zsidó kultúrának csak a romjai, törmelékei maradtak meg, s bár állításuk vitathatatlan - és tragikus - igazságot fejez ki, feltétlenül meg kell jegyeznünk: a töredékesen fennmaradt emlékek is impozáns és beszédes együttest alkotnak. Az építészeti, tárgyi, írásos és egyéb emlékek jelentős része nyomtalanul elpusztult, sok mindennek a megléte azonban dokumentálható, fényképek, rajzok, festmények, leírások segítségével felidézhető, s a szerzőpáros valóban mindent elkövet annak érdekében, hogy „hiányos, torzószerű” összeírásuk sokkal több legyen annál, mint amit ez a szerénykedő, esetünkben szinte semmitmondó főnév takar. Pozsonytól Zemplénig végighaladva a tizenkét tájegységre felosztott Szlovákián ámulatunk nőttön nő: a valaha- évszázadokon át - itt élt zsidóság olyan sokrétű kulturális örökséget hagyott ránk, amelyet patetikus túlzás nélkül nevezhetünk kiemelkedő történelmi teljesítménynek. Mint köztudott, az örökség java részét elpusztították, veszni hagyták; kevésbé közismert azonban, hogy a fennmaradt töredék is rendkívüli értékű kultúrkinccset képvisel. A temetők, a zsinagógák és egyéb építmények állapotát látva azt kell mondanunk, hogy ez a kincs ma sem örvend „túlzott” megbecsülésnek - igaz, ez nem csupán a zsidó múlt emlékeiről mondható el; s az is igaz, hogy örvendetes kivételek is akadnak.

A zsidóság jelenléte egy évezreden át folyamatosan dokumentálható, de az 5. században erre járt zsidó kereskedőkről is van tudomásunk, s valószínűsíteni lehet, hogy e hányatott sorsú nép képviselői már a 2. század hetvenes-nyolcvanas éveiben megjelentek Trencsén környékén, Marcus Aurelius légióinak kísérőiként. Lélekszámuk, gazdasági majd társadalmi súlyuk az évszázadok folyamán az üldöztetések, diszkriminatív rendelkezések, a kirekesztettség ellenére is rendkívüli mértékben megnőtt, miként azt a könyv tényei és adatai meggyőzően bizonyítják. A szerzők csaknem kétszáz egykori szlovákiai hitközség múltját elevenítik fel; a zsidóság

életében fontos szerepet játszó pozsonyi, szenici, dunaszerdahelyi, komáromi, nyitrai, losonci stb. közösségek története mellett számos kisebb-nagyobb falu hitközségének a történetébe is bepillantunk: megtudjuk, mikortól lehet zsidó jelenlétről beszélni (több esetben azt is, kik voltak az első betelepülők), kik voltak a szóban forgó közösség jelentős személyiségei, milyen eredmények születtek az oktatásügy, a tudományok, a művészet területén. Alapvető hangsúlyt kap a fennmaradt és elpusztult építészeti emlékek bemutatása, különös tekintettel a két leggyakoribb és legjellegzetesebb objektumra, a zsinagógára és a temetőre. A könyv adatgazdagsága már-már zavarba ejtő, szerencsénkre azonban a szerzők mindenkor figyelmet fordítanak a tágabb történelmi összefüggések megvilágítására, a politikai társadalmi, közjogi és gazdasági viszonyok érzékeltetésére, tehát a kevésbé tájékozott olvasó sem érzi úgy, hogy iránytű nélkül hanyódik a „tények tengerén”.

Csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk a kötet példamutatóan gazdag illusztrációs anyagáról: jószerivel nem találunk olyan községet, amelynek zsidó építészeti emlékeit legalább egy-két fénykép vagy rajz, alaprajz ne szemléltetné, ami azért is fontos, mert számos építményt már csak a korabeli ábrázolás - esetleg a későbbi rekonstrukció - segítségével tudunk magunk elé képzelni.

A par excellence tudományos munkát olvasva kissé zavaróan hatnak a meglehetősen gyakori érzelmi felhangok, amelyek természetesen mit sem vonnak le a könyv értékéből, s jogosultságuk sem vitatható. Bárkány Jenő és Ludovít Dojč műve az enyészettel és a feledéssel perel: hinni szeretnénk, hogy nem hiába.

G. Kovács László

Antal G. László: A magyar nemzetiség helyzete Romániában (Situația minorităților etnice maghiare în România) A.C.H.R. Odorheiu Secuiesc 1993. 55.

Antal G. László tanulmánya eredetileg a római Katolikus Szemle 1988. évi 2. számában, illetve a Limes 1989. évi 1. számában látott napvilágot, s az 1980-as években hozzáférhető adatok alapján ad elemző képet a romániai magyarság utóbbi évtizedekben kialakult életkörülményeiről. A szerző áttekinti az 1944 utáni történelmi helyzetváltozásokat, s elsősorban „száraz adatszerűséggel” ismerteti a nemzetiségi intézményhálózat csonkítását, felszámolását, a települési egységek megbontását, a társadalmi lesüllyesztés lépéseit, az anyanyelv használatának visszaszorítását az oktatásban és a közéletben, s természetesen a kisebbségi egyházak elnyomását.

A mű nagyobbik felét alkotják a szisztematikus adatok. Így táblázatokat közöl Erdély népének 1948 utáni etnikai és anyanyelvi megoszlásáról, külön a magyar népesség fejlődésének dinamikájáról, a megyék s nyolc nagyváros viszonyairól. (A szerző számítása szerint 1988-ban 2,1 millió lehetett a romániai magyarság lélekszáma.) Tartalmaz vallási és foglalkozási táblázatokat, a magyar egyházakról egy adatszerű leírást is. Külön értéke a munkának a terjedelmes irodalom, illetve forrásjegyzék, ami a romániai és magyarországi (gyakran úgynevezett szamizdat) anyagok mellett a nemzetközi irodalom, illetve a nemzetközi szervezetek főbb állásfoglalását is tartalmazza.

Az érdeklődő román olvasó számára a szolid tárgyyszerűség, higgadság bizonyára megkönnyíti a kényes kérdésekben való ismeretszerzést és egyben az állásfoglalást.

Szász Zoltán

Südosteuropa Zeitschrift für Gegenwartsforschung (42) 2. 1993.

A müncheni Südost-Institut folyóiratának e tematikus száma két balkáni állammal foglalkozik: Macedóniával (Jens Reuter: Politik und Wirtschaft in Makedonien) és Bulgáriával (Sabine Riedel: Die türkische Mindenheit im parlamentarischen System Bulgariens).

Jens Reuter tanulmánya - miközben a fiatal állam esélyeit latolgatja - címszavakban áttekinti annak kialakulási állomásait is. Kiindulásként a „macedón-kérdés” történelmi háttérét vázolja föl. De keresztmetszetét adja a volt jugoszláv tagköztársaság geopolitikai, etnikai, gazdasági problémáinak is, mindannak, ami behatárolja az ország mozgásterét. A 25 713 km területű államot „négy farkas” (Szerbia, Albánia, Bulgária, Görögország) veszélyezteti. A szomszédok mindegyike föl tud mutatni történelmi jogokat területi igényeinek alátámasztására, de ez egyelőre kiegyenlítettnek látszó erőviszonyok sikeresen óvják az ország szuverenitását. Az állam össznépességének 64,6%-a macedón, 21%-a albán, de területén él 97 ezer török, 55 ezer cigány, 44 ezer szerb, 48 ezer muszlimán. Ugyanakkor a macedón nemzet 74,8%-a él Macedóniában (1,3 millió), 12,5%-a Bulgáriában (Pirin-Macedónia), 8,5%-a Görögországban (Égei-Macedónia) stb. Az etnikai keveredés tehát óriási, ami a kisebbségi kérdés folyamatos napirenden-tartását eredményezi, feszültséget keltve ezzel a térség külpolitikájában és ingataggá téve az egyes államok belpolitikai stabilitását. Az ország egyelőre küzd a teljes nemzetközi elismerésért, amit (például az EK részéről) Görögország tiltakozása akadályoz meg (úgymond nemzeti jelképeinek kisajátítása miatt). Ugyanakkor egy másik „szomszéd” (Bulgária) elsőként ismerte el az önálló macedón államiságot. Ha sikerül is rendezni a nemzetközi elismerés bonyodalmaival, megoldásra váró probléma marad éppen elég: például a külföldi segítség nélkül összeomló gazdaság, a legnagyobb lélekszámú kisebbség, az albánok megtartása, a macedón határoktól nem messze zajló háború veszélyeit már nem is említve.

A másik tanulmány témája Bulgária, pontosabban a bulgáriai török kisebbség beilleszkedése az ország új parlamenti rendszerébe. Sabine Riedel azt a folyamatot próbálja végigkísérni (és egyben elemezni), amelynek során a török kisebbség az 1984-1985-ös erőszakos asszimilációtól a bolgár parlament harmadik legerősebb tényezőjévé válásáig eljutott. A kutató a bolgár és német napi- és szaksajtót is felhasználva követi nyomon a bulgáriai törökök politikai képviseletét felvállaló Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért elnevezésű szervezet politikai szerepkörének változásait. A kérdés tárgyalását az 1984-1985-ös zsvikovi „újjjászületési folyamat” és káros következményei (például a tömeges kivándorlás Törökországba, halálos áldozatokat is követelő tiltakozási hullám, nemzetközi fórumok felszólításai stb.) bemutatásával kezdi. Ezt a szakaszt a BKP KB 1989. december 29-i határozata zárja, mely dönt a nemzetiségek jogainak biztosításáról. A továbbiakban a tanulmány az első szabad választások után kialakult helyzetet elemzi. A kétfordulós parlamenti választások (1990. június 10.) eredményeként

a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért a harmadik helyen végzett: a négyszáz mandátumból huszonhárom a szervezeté. Az örvendetesen meginduló integrálódási folyamatot azonban heves bolgár ellenzés kíséri (például „Razgradi Bolgár Köztársaság”), és közben maga a Mozgalom is a legalitás határán mozog. A bolgár alkotmány ugyanis tiltja a vallási vagy etnikai alapon történő pártalapítást. Több bolgár képviselő beadványára az ügy az alkotmánybíróság elé kerül. Ennek ellenére az 1991. október 13-i általános választásokon a Mozgalom ismét megszerezte a mandátumok 7,55%-át (24 képviselő). Nyilatkozatuk szerint a „mérleg nyelvének” szerepét kívánják betölteni. A mandátumok további megoszlásának ismeretében (DESZ: 110, BSZP: 106 mandátum) érthető a kiegyensúlyozó szerep vállalása. Az integrációs folyamat tetőpontjának látszik, hogy a Mozgalom a Jogokért s a Szabadságért a „mérleg nyelvének” szerepéből a kormányfő személyét eldöntő tényezővé vált. A megbukott Dimitrov-kormány helyébe lépő új kabinet megalakítására Ljuben Berov, a Mozgalom jelöltje kapott megbízást.

A tanulmány szerzője a bulgáriai törökök emancipációjának és integrációjának bemutatásával megpróbál egy lehetséges megoldást fölvázolni az etnikai feszültségek kezelésére.

Kocsis Gabriella

Varga Sándor (szerk.): Magyarok Szlovákiában. Adatok, dokumentumok, tanulmányok. Bratislava-Pozsony-Pressburg Nemzetiségi Dokumentációs Centrum 1993. 196.

A Varga Sándor által létrehozott, szlovákiai magyar kutatókra támaszkodó pozsonyi Nemzetiségi Dokumentációs Centrum első évkönyve három részből áll. Az Adatok című első rész az 1992. évi júniusi csehszlovákiai parlamenti választások szlovákiai eredményeit és a megválasztott magyar nemzetiségű képviselők névsorát, a szlovákiai kormányzati intézmények, illetve a szlovákiai magyar politikai, társadalmi, kulturális szervezetek címtárát, valamint a szlovákiai magyar sajtó szerkesztőségi adattárát tartalmazza.

A dokumentumokat közreadó második részben az időközben történelmi dokumentummá vált 1968. évi csehszlovákiai nemzetiségi alkotmánytörvényt, a Szlovák Nemzeti Tanács 1990. október 25-i nyelvtörvényét, a prágai szövetségi parlament által szentesített Alapvető Jogok és Szabadságjogok Chartájának nemzetiségi részeit, a Szlovák Köztársaság 1992. szeptember 1-jén elfogadott alkotmányát, az európai kereszténydemokrata pártok szövetségének a nemzeti kisebbségekről 1991. november 2-án elfogadott nyilatkozatát, végül a Szlovák Nemzeti Tanács és a szlovák kormány szlovákiai zsidók deportálásával kapcsolatban elfogadott nyilatkozatát olvashatjuk. Közülük a nyelvtörvény szövegét magyarul, szlovákul és angolul, a kereszténydemokraták nyilatkozatát magyarul és németül, a legutolsó dokumentumot pedig magyar és szlovák nyelven egyaránt közli az évkönyv.

A kisebbségi tárgyú tanulmányokat közreadó harmadik részben Gyönyör József két tanulmányára szeretnénk felhívni a figyelmet. Az elsőben a csehszlovákiai nemzetiségi jogok 1948-1989 közti alakulását mutatja be. A szerző a csehszlovákiai alkotmányok,

nemzetiségi törvények által kilátásba helyzeti, de belső kormányzati rendeletekkel leszűkített kisebbségi (főként nyelvhasználati) jogok forrásait sorolja fel a tőle megszokott tárgyyszerűséggel. A másik tanulmány a mindmáig sok gondot okozó, különböző értelmezésekre módot nyújtó szlovákiai nyelvtörvény ellentmondásait és diszkriminatív rendelkezéseit elemzi.

Kiss Katalin

Juhász Gyula (1930-1993)

Akik írásaival, itt-ott feltűnő (az utóbbi időben ritkuló) nyilatkozataival találkoztak csupán, nem nagyon sejtették micsoda munkabírással, feladatvállaló energiákkal s mindemellett tudományos igényességgel megáldott ember volt. Számos tudományos és közéleti tisztsége, száznál is több tudományos publikációja mellett az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójaként elindítója és megalapozója volt a Magyarságkutató Intézetnek, mely 1986-ban kezdte meg tevékenységét. A magyarságkutatásnak ezzel nemcsak infrastrukturális lehetőséget teremtett, hanem átvitt értelemben megalapozta a legújabbkori magyarság- és kisebbségkutatásnak mint tudományos műfajnak az újraindulását is.

Hagyományt tudott teremteni a magyar tudományos kutatás történelmi fehér foltokat feltáró gyakorlatában. A magyar történettudomány mulasztásainak egy része épp a magyar kisebbségek történelmének, jelenlegi helyzetének feltáratlanságából adódott.

Az intézet vezetésére szóló felkérés - sejteni lehetett-tulajdonképp váratlanul érte Juhász Gyulát. Nemegyszer célzott rá, hogy az intézet létrejötte az akkori viszonyok közt felülről jövő kezdeményezés eredménye, mégis nagy lelkesedéssel látott hozzá a tudományos munka megszervezéséhez. Nagyrészt neki köszönhető, hogy az intézet működésének néhány éve alatt nem maradt meg a „felülről” jövő kívánalmak kielégítésével feladatát „letudó” hivatalnak, hanem saját kutatói és anyaggyűjtő munkával, önálló arcélt kialakítva, viszonylag rövid idő alatt saját útjára tudott találni. A professzor úr történelmi munkásságából közismert igényességgel és határozott követelményrendszer felállításával irányította a kis intézet életét. Mindezt úgy tudta tenni, hogy közben a legnagyobb szabadságot biztosította a munkatársaivá fogadott kollégák számára.

Történelemtudósi munkásságát legtalálébban egyik közleménye címével lehetne tömören jellemezni: „Tisztességesen szembenézni történelmünkkel.” (Képes 7 1989, 15.) E programként is értelmezhető mondat jegyében foglalkozott a magyar történelem súlyos, sorsfordító eseményei közül a magyarság 20. századi nagy kérdéseivel. Ezek közt leginkább a második világháború s az azt megelőző időszak magyarságának nemzetközi helyzetével, a békekötésekkel, a magyar-német, a magyar-brit viszony alakulásával, a zsidókérdéssel, a két világháború közti magyarságpolitika világával s ezzel összefüggésben a magyar eszmetörténet, a magyarságtudomány és az ehhez tartozó nemzettudatvizsgálat máig aktuális fejezeteivel. Ez a tudósi munkásság, melyet áttekinteni és értékelni az utókor számára nem lesz könnyű feladat, az *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944.* és a *Magyarország külpolitikája 1919-1945.* című műben érte el szellemi alkotóképességének csúcsát. E munkák azóta már több kiadást is megélve

egy egész történész-nemzedék számára jelentettek a korábbi szemantikusan történelemfelfogás helyett példaadóan új történeti-elemzői megközelítésre mintát. Emiatt vált közkedvelté az egyetemi hallgatók körében.

Juhász Gyula ezzel a tudósi erkölcsből fakadó felelősséggel vezette a Magyarországi Kutató Intézetet, noha kezdettől fogva tudta, hogy sem ő, sem az általa irányított munkaközösség nem zárkozhat a tudomány fellegvárába a mindennapok kínzó kérdései elől. (Gondoljunk csak bele, hogy épp az alapozás időszakában zajlott Pozsonyban többek közt a Jogvédő Bizottság tevékenysége s vele párhuzamosan a Duray Miklós és munkatársai, barátai elleni rendőrségi hajszák, kibontakozóban volt a romániai falurombolás, a kárpátaljai magyarság karanténszerű elzártsága szintén javában tartott stb.)

Juhász Gyula naprakészen követte nyomon ezeket az eseményeket, melyek megoldásához a maga részéről annyival járult hozzá, hogy egyrészt támogatta a hatékony információcsere működésének megindulását, másrészt biztosította annak lehetőségét, hogy a határokon túl élő magyar kutatók, történészek vagy érdeklődők részesedhessenek az intézet megbízói szerződésekkel biztosított támogatásából. A kisebbségi magyar származású kutatók (köztük nem egy későbbi jelentős politikai személyiség is) közül igen sokan végezheték munkájukat épp a Magyarországi Kutató Intézet segítségével. Egyetlenegy támogatási kérelemre, javaslatra sem mondott nemet, sőt ő javasolta, hogy a támogatottak védelmében az álneveket használják. Érdekes emlékezetbe idézni, hogy az ilyen jellegű támogatások ügye akkor nemcsak a szomszéd országokban, de gyakran a magyar politikai gyakorlatban is „bűnös” dolognak számított. Így járult hozzá az intézet a kisebbségi magyar tudományosság feltételeinek megteremtéséhez.

A Magyarországi Kutató Intézet átszervezése váratlanul érte őt. Az alapozás, a hagyományteremtés érdemei azonban nem szakíthatók el személyétől. Szűkebb munkatársi köre 60. születésnapján *Varietas Historiae* címmel emlékkönyvet adott ki a professzor úr tiszteletére. Némi elégtételt szolgáltathatott ez a kötet sok esetben önmagát sem kímélő munkájáért.

A kisebbségi magyar tudományos élet bármely területén tevékenykedő magyarok tudják, mit jelentett munkásságukban az egykori Magyarországi Kutató Intézet és vezetőjének támogató segítsége, ezen oknál fogva megőrzik Juhász Gyula emlékét.

Molnár Imre